

femme
harmone

A női dimenzió

Femme Harmone

A Kortárs Női Reflexiók Fórumának folyóirata
III. évfolyam 4. szám
2023/Tél

IMPRESSZUM

A női dimenzió – Femme Harmonie

III. évfolyam 4. szám, 2023/Tél

ISSN 2786-3905

Főszerkesztő és felelős kiadó:

Dr. Major Gyöngyi

A Szerkesztőbizottság elnöke:

Dr. J. Újváry Zsuzsanna

Olvasószerkesztő: *Braun László*

Korrektor: *Varga Virág*

Szerkesztőbizottság:

Dr. Antalfai Márta, klinikai szakpszichológus, művészetpszichoterapeuta

Birinyi József, UNESCO FIAMP-díjas filmrendező, népzenekutató

Dr. Domokos Tamás, szociológus

Dr. Garaczi Imre, filozófus

Dr. Lázárné Balog Edit, Ferenczy Noémi-díjas kárpitművész

Dr. Major Gyöngyi, közgazdász

Dr. Márfa Molnár László, művészetfilozófus, kritikus

Gróf Nádasdy Borbála, író, korábban balettmester, színésznő

Dr. Prokopp Mária, Széchenyi-díjas művészettörténész

Dr. Szabó Géza, régész

Sziráky Gábor, balettmester, koreográfus, politológus

Dr. J. Újváry Zsuzsanna, történész

Címlapon: *Hutton László* fotója a Tél-sorozatból

Web design: *Juhász Márton*

Webszerkesztő: *Ale Gábor*

Szakmai partnerek

MKT Kultúragazdasági Szakosztály

Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány

Szerkesztőség

1114 Budapest, Bosnyák utca 1.

info@femmeharmonie.com

Kiadó

Kortárs Női Reflexiók Fóruma

1138 Budapest, Váci út 165/56.

Tartalom

Szerkesztői köszöntő

<i>Ady Endre: Mag hó alatt</i>	4
<i>Major Gyöngyi: Titkok évada</i>	5

Tél

Id. Pieter Bruegel: Vadászok a hóban.....	6
---	---

Képző- és iparművészet

A festészet eleven történelme Gyémánt László visszaemlékezéseiben (2. rész videó).....	7
--	---

Zene

Koloss István: Magyar Madonna (előadók: Szabó Barbara, Deák László, videó)	8
--	---

Irodalom

Irodalmi emlékezet.....	9
<i>Sütő Zoltán: Szubjektív tér</i>	10
<i>Sütő Zoltán: Tél</i>	12

Tudomány

<i>Vukov Konstantin: Porta Speciosa – Porta Coeli, Az esztergomi díszkapu parafrázisa</i>	21
<i>J. Újváry Zsuzsanna: Zrínyi Ilona</i>	36
<i>Veres István: Fényes Ilona megbecstelenítése. Nemi erőszak és jogi vizsgálata a 19. század első felében</i>	63
<i>Szabó Pál: „Bátor vagyok figyelmeztetni a tisztelt házat ...” Gróf Széchenyi István alakja a 19. század második felének országgyűlésében (1861–1884)</i>	75
<i>Sütő Zoltán: A mesterséges intelligencia lehetőségeinek értelmezése különböző világmodellekben</i>	95
<i>Rockenbauer Antal: Az Univerzum szerkezetének megformálói: gravitáció és antigravitáció</i>	112

Nőportrék

<i>Milka Kresoja: Mileva Marić Einstein – A XX. század legnagyobb alkotói rejtélye (Fordította és szerkesztette: Major Gyöngyi)</i>	128
---	-----

Szemle

Az egyházak finanszírozásának dilemmái (videó).....	148
---	-----

Ismeret-Szerző

<i>Dr. Domokos Tamás: Bezzeg az új idők – Hősök, Művészek, Próféták és Nomádok nyomában (videó)</i>	154
---	-----

Szerkesztői köszöntő

Ady Endre

Mag hó alatt

Gyötrött és tépett magamat
Régi hiteiben fürösztve
Vérből, jajból és lángból
Szedegetem össze
S elteszem, mint életes holtat.

Kell még Tegnapról hív tanu
S kell talán az én hadisarcom,
Hogy drága mementóként
Fölemeljem arcom
Egy új emberű új világra.

Vád nélkül szétekintgetek
Majd vertségek és diadalmak
Földjén, hogy a kaoszból
Harsos igét halljak,
Vagy harsos igét én hallassak.

Hős emberségem, váraozz,
Szép álmokat aludj, lefénylett
Jós és jó magyarságom,
Hívni fog az Élet
S föltámadások örök Rendje.

Most tél van s szegény mag-magam
Megnémítva és behavazva
Rendeltetés hitével
Őrzöm meg tavaszra,
Igazimnak sarjadásáig.

Titkok évada

Még élnek generációk, akik emlékeznek a régi telekre. Novemberben, december elején leesett a hó, és tartósan takarta a tájat. Az élet minden téren visszahúzódott, az ég felé meredő kopasz fák alatt monoton fehér világ. Annak, ami volt, vége van. A hagyományban pedig ehhez az időszakhoz kötődik annak a lehetőségnek a számbavétele is, hogy ezt a véget már nem fogja követni feltámadás. Így élte át a régi ember az élet és halál természetes dramaturgiáját az évkörben. S ha mostanság az idő másképp is jár, és nem támogatja díszleteivel oly átélhetően az égi dramatikát, az év vége mégis számadás, mégis lezáródás, s mégis titok, hogy mi minden támad föl jövőre a múlt talaján.

Major Gyöngyi

Id. Pieter Bruegel: *Vadászok a hóban*

A festő évszakokat megjelenítő sorozatának telet ábrázoló darabja.

Az 1500-as évek elejétől beköszöntő kis jégkorszakban a szokatlanul zord és fagyos tél, megpróbáltatásainak és örömeinek feszültségében jelenik meg előttünk. Bár a színvilágot uralja a hófödte táj hideg fehéré, az itt-ott feltűnő meleg színekkel mégis megkapjuk a Brueghel-képekről általában áradó meghittséget. A festő mintegy bevezet bennünket a kép jelenvalóságába, s együtt lépkedünk a vadászatból üres kézzel visszatérő vadászokkal a faszor által megszabott irányban a völgy felé. Az előtérbe berepülő, hosszú farkú, fekete madár az előttünk kinyíló tér távlatát egyértelműen berendezve enged rálátást a geometrikus elrendezésű tavacskákon korcsolyázó kicsiny emberalakokra. S a vadászokkal együtt érkezvén, némi szorongással az elmaradt zsákmány miatt, elhaladva a jóllakottság ígéretét hordozó, disznóperzselés jelenete mellett, a jégen korcsolyázók önfeledtsége mégis megfoghatatlan, a távolságba veszve, csak a vágy tárgya lehet. A távolabb és még távolabb, alig kivehető falvak a templomtornyokkal, a füstölgő kéményekkel, otthonok melegével, időbe és térbe helyezve egy-egy érinthetetlen, örök jelen.

Képző- és iparművészet

A festészet eleven történelme Gyémánt László visszaemlékezéseiben (2. rész)

Gyémánt László alkotói pályája a művészettörténet olyannyira izgalmas szakaszára esik, amely a művész jó sorsával és nem kis bátorságról tanúságot tevő vállalkozókedvével együtt garantálja a kordokumentum-szintű forrásanyagot az érdeklődők számára. Ezért fontosnak láttuk egy következő videó elkészítésével, az előzőnél még mélyebbre hatolva a Budapesten, Bécsen, Londonon át New Yorkig ívelő életmű részleteinek további kibontását. Ezúttal a művész saját archívumából előkerült felvétel is hozzájárul a korszak megismeréséhez, amely Teller Ede portréjának készítési folyamatába enged bepillantást.

Az eddig megörökített anyag összetettsége ugyanakkor világosan mutatja, hogy még csak a külszíni fejtésig jutottunk el, és reménykedünk, hogy módunk nyílik idővel a mélyrétegeket is feltárni.

[Gyémánt László interjú \(2. rész videó link\)](#)

Zene

Koloss István: Magyar Madonna

A művet előadják:

Szabó Barbara – szoprán

Deák László – orgona

A felvétel 2024-ben a Budapest Belvárosi Ferences Templomban készült

A művészetek kapcsolata a szakralitással mindig is eleven volt, olyannyira, hogy tekintélyes szerzők foglalnak állást amellett, hogy szakralitás nélküli művészet nem is létezhet. S bár a jelenkori európai kultúrában a szakralitáshoz közvetlenül asszociált keresztény vallás jelentős pozícióvesztést szenvedett, kortárs szerzők ma is nyernek eleven ihletet a kereszténységben megfogalmazódó szakrális dramaturgiából. Erre példa a Koloss István zeneszerzőtől, Szabó Barbara előadásában megszólaló Mária-ének.

[Koloss István: Magyar Madonna \(videó link\)](#)

Irodalom

Irodalmi emlékezet

Az alábbi két írás matuzsálemi kort mondhat magáénak annak ellenére, hogy megjelenésük ősbemutatónak tekinthető. A *Szubjektív tér* ugyan napvilágot látott a párizsi Magyar Műhely 1984 áprilisában megjelent 68. számában (4–5. oldal), bár ott is nehezen küzdött meg az akkori posztmodern irodalmi környezettel. Itthon pedig az esélytelenek nyugalját élvezhette az ismert ízlésformáló elvek mellett.

A *Tél* c. írásnak épphogy nem sikerült átcsúsznia a lécz alatt, mert 1983 őszén a *Mozgó Világ* Bertalan Lajos utcai szerkesztőségének asztalára került, ahol Alexa Károly gondozta volna a szöveget. A szerzővel folytatott beszélgetést követően azonban nem sokkal történt a lap nemzetközi bonyodalmakat is kiváltó blokkolása, ami után már a párt megbízható embereivel feltöltött szerkesztőség diktálta a verdiktet. Ilyen módon ez a két szöveg nemcsak önmagát, hanem a 80-as évek magyar valóságának egy szeletét is reprezentálja.

Szubjektív tér

Világosodik az ég. a szobában több fázisban átszíneződnek a szürkék. az ágy sarkán ül, cipőjével bajlódik, próbálna belebújni, közben többször fölegyenesedik, a derengő ablakra néz, a tisztaságán ámul(?) mégsem csorbítatlan a külső tér, mint ahogy megtörrik a madarak hangja is. nyál gyűlik a szájába, lenyeli, a levegő, amit kifúj utána, alvásszagú, meleg. elernyednek a kezei, lenéz a földre, megint a cipője. kész. föláll, ingét gombolja. anya! az éjjel a szél letört egy szilvafaágot! a konyha a ház másik oldalán még félhomályos. az asztalon kolbászkatonák – hm szépen sorakoznak. a harmat, a harmat lepi a fűvet. kis víz. jó lenne tej, de ma nincs. elég a kolbász, kis víz. a patak az út mellé ér, majd eltávolodik, leteszi a poharat, rajta vörhenyes zsírnyomatú pórusrajzolatok. maszat. inni azért lehet belőle, belül tiszta. a szélén ott a szájnymat is. az ablak itt is..., a fák hajladoznak a szélben. a madarak mintha később kelnének, mint a másik oldalon. beszélnek, beszélnek, beszélnek. egyik a párkányon. kinyitja neki az ablakot. az fölugrik a keretre, onnan az asztalra, onnan az asztalon fekvő kezére, kíváncsian fölneéz rá, eligazgatja tollait, elhelyezkedik, összebb kuporodik, enyhén oldalra billenti fejét, becsukja szemeit. többen bejönnek utána, az asztalról csipegetik a kenyérmorzsát, néha megállnak, őket nézegetik. világos van, be-befúj a szél. milyen könnyű lehet a madarak álma, arról?hogy kirepülnek. föláll, félrehúzza a falakat. a levegő mindent átjár, besüt a nap is, az ágyásokból a jácintok illata belebeg. nem a kövek miatt, nem a csönd elől indulok el, a fák jönnek. meleg van, száll a por. hideg van, beburkolózik köpenyébe. a szagok máris terjengenek a levegőben. mégis, inkább átmegy az út a patakon. a híd vastag, erős cölöpökből, ott állok a túloldalán, az éjszakán, ködben, a köpenyemben, szemem becsukva, fejem behúzva, a lándzsa nyelére támaszkodva alszom tán, de hallom a hangokat. a patak átvág az úton, eltávolodik, locsog. itt kell várni. a szagok messziről jönnek. nevetés. ülünk a buszon. az uzsonnát az ölünkéből esszük, csak a poharak foltosak, a madarak egyébként a helyükön. van aki hány a szagtól. szomorú. a nagy füves rét egészen a horizont mögé ívelődik, ott tűnik el a közétről szétfutó karám keretében. erdő nagyobb foltban a kép bal oldalán, a karám átvág rajta. de merre a nap, pedig idesüt. egyébként minden a helyén, a madarak, a karám rúdjaikat összetartó dróton a rozsdaszemek, a tér sértetlen. csönd. pedig történnek dolgok, csak nincs hangjuk. vagy valami tompa, bűgő hang elnyom minden mást. valaki hány. a szag a karámból jön. bemászik, nézelődik, de semmi különös. egy helyen darab húst vesz fel a puhán elhajló fűszálak közül. a hús szálkás, mintha jól át lenne sütvé, a szaga édeskés. arrább lát még nagyobb darabokat. megkóstolja. talán mégis inkább nyers. milyen hús ez? szarvas. szarvas? kiejtem a kezemből. szeretném inkább a fű nyers szagát érezni, de ha lehajlok, közelebb a hús is. menjen kívülre, látja már jönnek! tényleg jönnek, lassan poroszkálnak erre a sakálok. kimászok a gerendák között. ő bent marad, őt nem bántják, elfutnak mellette, mintha észre sem vennék, bár talán engem sem bántanának, a húsokat is csak körülszaglásszák. elfordulok. ott süt a nap, lent tiszta a fű, sértetlen a tér. falat vonok magam köré. könnyű falat és tetőt, a nap azért átsüt, fehér a fény. a földön virágzó jázminág. egy lány jön be, talán, igen ő az. a falra mutat, amin a kép, amin a nagy füves rét egészen a horizont mögé ívelődik, de én háttal állok, nem látom. valamennyit szűkül a tér. tompa

dobogás, a strázsa figyel. közelebb kerülnek a fűszálak, remegnek, fúj a szél. sikoltoznak, sírnak a többiek. arra fordul, de nem lát semmit, mert mind ott tolonganak a karámnál, testük megrándul, elcsuklik, sikoltoznak, különösen a nők. odamegy, igyekszik közülük furakodni, tényleg (?) tényleg szarvas, puha, hajlékony a teste, az izmok is, a csontok is egész hajlékonyak, lábai félig lerogyva még dobognak, nem védekeznek, egészen kicsavarodik a teste, kilátszik a húsa, a sakálok csöndben, lesütött fejjel, szelíden rohamozzák. bíbor a nap. nem akarok látni. bíbor a nap. sírnak. szálljunk vissza a buszra. tolongás. végre. csak a poharak. hányok. röhögök. nem lehet? soha már szabadulnotok madarak? hát nevetnünk kell? legyetek boldogok. a türkiz az úr. igyátok halak a keserű vizet. tenger, tenger a sómarta hajókkal. sziklák a parton, kifehéredett gerendák, amiket elér a dagály. csönd. törölve a hangok. a hullámok némán lebegnek. kis ház, a sötétben sárgák az ablakok, szélcsend. hajnalban csillog a víz, ajtócsukódás, léptek a kavicsokon, a hangok messzire hallatszanak, kel a szél, ébrednek a madarak, a csónakot nehéz egyedül a tengerbe húzni. néha a csónaknak ütődik a lába, de nem fáj, a szétnyílt kagylók sem vágják el a talpát a fövényen. eléri a vizet, térdig be kell gázolnia, egyre könnyebb húzni, így jó, a fara azért érjen ki a partra. visszamegy az árbócért és az evezőkért. arrább már egész jól látszanak a fák, világosodik az ég mögöttük, lassan hajladoznak a szélben. vállára emeli az árbócot, a nyomást tompítja a rátekergetett vitorla, fölveszi az evezőket. lelóg, lebeg a vászon. bepakol, megemeli a csónak farát, befelé nyomja, még jobban, fut vele pár lépést, beugrik. a villába illeszti az evezőket, evez. fölbred az őr a fényre, nyújtózik, lemegy a híd alá, belevizel a patakba, vár, pár lépés, letérdel, megmossa a kezét, megmossa az arcát, iszik. felhúzza a vitorlát, de hagyja szélirányba lobogni, vár. a házban rend, a föld tisztára söpörve, tiszták a poharak is. evez. a lány jön, lába alatt puhán félrehajlik a fű. ő az? leül. ő az? ó nagyon szomjas. a barna szeme. az arca barna. szomjas, és innom ad. reszketek. benne alszom, bíbor meleg. álmukban, mielőtt kirepülnének, neki adják, amit szeretnek bennem, a madarak. selymes a fű, megetetjük a szarvasokat. hátam mögött a tengerre repülnek a madarak. evezek. a csónak orra a fövényen, sötétedik, meleg szél fúj a part felől, zörögnek a falevelek. a csónak a helyén. nadrágom felgyúrt szára vizes. visszamegyek az evezőkért és az árbócért, berakodok a csónakba. koppanások, susog a vászon, a kötelek érdesek. a szél befúj ingem alá, borzolja a szőröket, állok, kezem a csónak peremén, lehajlok, ott pattog a festék, a repedezett fa kilátszik, vízfoltok a homokon. ivás közben az őr, nem messze arcától meglátja a köveket, fölötte a hídon sakálok futnak át. főlegyenesedik, fölmeget, a földre engedi köpenyét, leteszi lándzsáját, elindul a fák felé, keskeny útra talál, ahogy megy, az útmenti bokrokról virágzó jázminágakat töröget, csokorba fogja, néha megsuhogtatja. a kavicsok a talpam alatt. a házban sötét, lámpát gyújtok, vizet hozok. iszom. megigazítom a nadrágszíjamat. eloltom a lámpát, kinyitok ajtót, ablakot. a szélben meleg földszag. a szilvafaág, és persze, aludj csak kismadár.

Tél

Rövid regény Pieter Brueghel Vadászok a hóban c. képe nyomán

– Nem is tudom – mikor elkezdett esni a hó, minden más lényegtelenné vált. Vagy éppen, bármit csinált az ember, annak egyszerre különös jelentősége lett. Emlékszem, csak egy pillanatra hagytuk abba mindennapos dolgainkat, fölnéztünk az égre: – Hm. Megjött a hó – gondoltuk –, és utána ugyanazok a mozdulatok könnyűekké, fontosakká váltak, de valahogy nem azt folytattuk velük, amit elkezdtünk, hanem mintha azon a tisztaságon munkálkodtunk volna, ami másnap reggelre betakarta a világot.

Az ablakon át látni lehetett a hegyoldalon szánkózó gyerekeket. Sebesen siklottak lefelé, eltűntek a kert mögött a völgyben, aztán egy pillanatra megint előbukkantak a domb tetején, aztán a következő dombon, de ezen már nem jutottak túl csak dél felé, amikor jól letaposták a havat. Jó volt nézni őket így az ablakból. Szétváló és összefutó párhuzamos

csíkokat hajtva fölülről is érdekes rajzolatokat mutattak. De legjobb volt köztük lenni. Futottak a szánkók, lobogtak a kibomlott sálak, s ha fölborultunk, míg elnémultak a kiáltások, kicsit úgy maradtunk mozdulatlanul, a kabát ujján, vagy lenről a derekunkhoz bekúszó hó érintését, szánkban fémes ízeket figyelve. Aztán odagyűltek a többiek, kezdtek volna fölsegíteni, és mi hirtelen talpra álltunk, még ha fáj is itt-ott, mert annál nagyobb volt a kacagás.

Akkor kattanhatott el a fényképezőgép. Különös dolog ez a halk kattanás, mi mindent eltöröl. Elnémítja a hangokat, megdermeszti a mozdulatokat, síkra redukálja a teret. Volt, amire jobb szerettünk fényképek nélkül emlékezni. Például, mikor tizenkét évvel később Tóth Ferivel, akivel szánkózás közben valaha akkorát estünk, friss hóban talpaltunk a város felé.

– Bár aztán nem tudtuk eldönteni, melyikünk ment a másik jobb oldalán. – Hát erre jó a fénykép. Ezért jött jól, mikor az osztályról találtunk egyet. Soha nem felejtettük el az ülésrendet. – Ki készíthette, nem tudom. Bent ültünk a tanteremben, Varga Tibi kivételével mindenki mereven az objektívbe nézett. Idegenné vált ettől az egész. Mert bennünk úgy maradtak meg a dolgok, ahogyan tényleg voltak – elevenen.

Dornstädter tanár úr nem ült a helyén, a katedrán, kezeit erélyesen az asztalra támasztva, hanem a padok között sétált, és magyarázott, mi pedig összesúgtunk a háta mögött. Fojtottan nevetgélünk, vagy kifelé báméskodtunk az ablakon, mert esett a hó, az első az idén.

Dornstädter tanár úr néha elakadt a mondókájával. Ilyenkor ő is az ablakon felejtette egy pillanatra a tekintetét – a nyüzsgés emelkedett. Hirtelen visszafordult: – Hová figyelsz te tulajdonképpen? – kérdezte Varga Tibit, mert ő egyedül, még mindig nézett kifelé az ablakon.

Tibi zavarba jött, nem tudott mit válaszolni, elpirult. Ebben is mindig különbözött tőlünk. Mi kicsit egymás miatt is sugdolóztunk, meg hajigáltuk a papírgalacsinokat, csupán bátorságunk fitogtatására, a szemünk sarkából figyeltük a tanárokat. Ő, ha csinált valamit, mindig azért, mert érdekelte. Figyelme szabadon rátelepedett a dolgokra. Olyan volt ilyenkor az arca, mintha tudna valamit, valami nagyon fontosat, amit mi nem tudunk.

– Ma nem lehet bírni veletek. – kanyarodott gyakori prédikációja helyett mondandója végére Dornstädter tanár úr. Karján egy mozdulattal fölcsúsztatva zakója ujját, órájára pillantott.

– Lecke nem lesz. A hátralévő nyolc percben mindenki azt csinál, amit akar. – azzal odament az ablakoz. Nagy pelyhekben hullt a hó. Nyolc percen át az osztály néma csöndben figyelt kifelé, úgy, ahogy Varga Tibi szokott.

Hazafelé hógolyóztunk. Megdobáltuk a lányokat, majd egymást. Egyetlen nyompár kígyózott el oldalt, figyelmünk csóvájából kikeveredve. Én eredtem utána először. Már a domb túloldalán járt.

– Állj! – kiáltottam rá föléről. Megállt, nyugodtan megfordult.

– Ne haragudj – mondta –, mennem kell, átázott a cipőm.

Addigra értem be, szavai alig jutottak el hozzám – emeltem a hógolyót. – Akkor, akkor én most jól megmosdatlak. – gondoltam, de tekintetem a cipőjére tévedt, ami gyengécske volt, és csuromvíz, a sapkája szintén – vékony, és a kabátja is.

Abban a pillanatban szerencsére a Gyurkovics jól fültövön talált. Soha semmiért nem voltam neki olyan hálás, mint azért a dobásáért. Támadásom lendületét megtörve, teljesen indokoltan felé fordulhattam, hiába tiltakozott, hogy nem engem akart.

Egyébként nem találtam el. A kezem megbicsaklott, és mivel fölfelé kellett dobni a dombra, a fehér háttéren nem is láttam, merre repül az iránytévesztett hógolyó. Különös, de

mostanában megint úgy gondolom, talán le sem esett a földre. Persze, ez bizonyára egy kívülállónak érthetetlen. És egyáltalán, nem tudom, mennyire érzékletesen írom én le ezeket a dolgokat. Igazából nem is ezt a regényt kellene írnom, igazából egy könyvet, egy egészen kicsi és rövid könyvet kellett volna írnom Gyurkovicsnak, hogy ne végbélrákban kelljen meghalnia. Varga Tibinek, meg a többieknek. Csak mire erre rájöttem, addigra késő volt. Késő volt, mondom az időben. De az időn túl, úgy hiszem, ez a könyv már örökké létezett. Nem maradt így más, mint regényt írnom, ami legalább érezteti valaminek a hiányát. Valaminek, ami végre a lényegét nevezi meg. Azonban végtére egy regény is érdekes feladat, pláne, ha az ember titokban nem mond le a könyvről sem, némely fénykép példáján okulva, melyek sík lapja kibontja a harmadik dimenziót, egészen egyszerű dolgok által. Olykor elég, ha egy varjú berepül az előtérbe, és máris mögé rendeződik a mélység. Ilyen varjúfélelem gondolom én Varga Tibi cipőit is. Főleg abban a beállításban, mikor megint elindult hazafelé. A többiek újra egymásnak estek, ő pedig magasra emelt lábakkal lépkedett arrább, nehogy belerúgjon a hóba. Szép, tiszta nyomokat hagyott. Mindig pontosan, merőlegesen süppedt el a cipője, aminek orra így nem lett havas, csak az oldalára tapadtak összepréselődő, olvadó pelyhek, onnan szívódott föl a lábát áztató víz.

Gyurkovics cipője sem volt a legkiválóbb, de ő a karácsonyi szünetben kapott rá új talpat, s januárban, mikor megkezdődött a tanítás, a frissen olajozott padlón pompásan tudott vele csúszkálni. Az új talp magába szedte az olajat, amitől teljesen vízhatlanná vált, és elvesztette merevségét, úgy, hogy már másnap a tornaöltözőben, a többi jól bejáratott, katonás sorban álló cipő között sem mutatott esetlenül. A tornával nem is lett volna baj. Idővel ő vált közülünk a legügyesebbé és legerősebbé, és soha, semmilyen játékban nem csalt. A szabályokat kínos pontossággal betartotta. A bajok jóval később kezdődtek – bár ki tudja megállapítani, mi minek a forrása. Belekeveredett egy verekedésbe – így mondták. Megvert három rendőrt. Az egyiket a kabátjánál fogva fejjel úgy falhoz csapta, hogy összecúsztak a nyakcsigolyái, és örökre béna lett. Ekkor volt huszonhat éves, már hosszabb ideje ivott egy lány miatt. Megrendülten állt a tárgyalóteremben. A régi, behavazott dombokra gondolt, a tornaöltözőben sorba állított cipőkre.

Az ítélet után nem vezett ki belőle minden reménység, bár a következő hét év, mint zavaros üresség jelent meg előtte, ami után majd egyszer visszatér az ismerős világba. Nem egészen rajta múlt, hogy nem így történt.

A börtönben mindjárt az első este, takarodó után hárman odajöttek hozzá.

– Állj föl! – mondták, egyikük gyanúsán vigyorgott a homályban.

– Mit akartok?

– A seggedet.

Másfél másodperce volt kitalálni valamit, amivel elkergetheti azokat a patkányokat. Az agya kitűnően, gyorsan dolgozott, mert másfél másodperc múlva nem állt fel, és éppen mikor mozdultak volna felé, megszólalt:

– Megdöglötök – mondta kimerően. – Nem fogok védekezni, de ha hozzám nyúltok, megdöglötök. Magamat mindenképpen ki akarom nyírni, semeddig sem fog tartani, ha veletek kezdem.

Egy pillanatig úgy nézett ki, mintha sikerülne, a három férfi megtorpant, de csak a helyzet lehetett nekik szokatlan.

– Fiúk – mondta a vigyorgó –, egészen megkönnyeztem. – És amíg gondosan szipogott, a másik kettő munkához látott. Gyurkovics ezúttal nem tartotta be az általa felállított játékszabályokat. Némán, kétségbeesetten védekezett, végül leütötték.

Éjjel, amikor magához tért, érzékelte a végbelétől az ágyékáig lefolyt váladékot. Másnap séta közben valaki hátulról egy borotvát csúsztatott a kezébe. Sejtette, hogy figyelik. Este egy hangos krákogás közben a nyélből kitörte a pengét, és a szalmazsákjába dugta. Nem sokkal takarodó után, kezében az üres nyéllal fölkelt, tompa zajokat csapva odalépett a vigyorgó ágyához. Abban a pillanatban pokróc repült rá. Alaposan összeverték, mozdulni alig tudott, úgy dobták föl az ágyára. Jobb kezét, amiből kicsavarták a borotvát, alig tudta mozdítani. A feje kristálytisztá volt. Pár óra alatt használható állapotba kellett hoznia magát, különben reggel észrevehetik a borotva pengéjének hiányát. Légzését szabályozta, lassan mozgatta, tornáztatta végtagjait.

Először a vigyorgó torkát vágta át, aztán gyorsan a másik kettőét, nehogy a hörgésre felébredjenek. Még ketten feküdtek a cellában, azok végig úgy tettek, mintha aludnának.

Kezében a pengével, az ágyak közt a földön ülve várta a hajnalt. Mindent pontosan felfogott, és nem érezte magát szentnek. Több beállításban elképzelte, miféle jelenetet hoznának össze erre a témára egzaltált filmrendezők: egy titkos társaság okkult áldozatához használják a testét; vagy: pszichopata analitikusa útmutatására szertartás keretében végez megrontóival. – Hát nincs rítus! Leginkább a rítus hiányzik abból, ha az emberbe belefojtják az utolsót, amit még szerethetne magában. Aztán már, szükségét végezve, hiába dörzsöli véresre minden alkalommal egy marék papírral a végbelét.

Többé nem bántották. Öreg ember volt, mire kiszabadult. Kevesen ismerték meg. Cukros bácsinak csúfolták. Tényleg, cukrot osztogatott a gyerekeknek. Azok elfogadták, mert féltek tőle, de ha elfordult, kiköpték a hóba, hogy majd a tavaszi olvadás mossa el.

Ezért kellett volna időben megírnom azt a könyvet. Hagyhatta volna a rohadt kis cukorkáját a fenébe. Így ellenben ő az lett, ami, én pedig itt okos, szivárványos mondatokat fonogatok az életéből. Gyakran elgondolkozom, vajon mi az oka ennek. Néha úgy látom, valami egészen pici, megfoghatatlan véletlen az, mely miatt nem én lettem ő, néha pedig úgy tűnik, minden törvényszerűen alakult így. Azonban bizonyos, hogy a törvények tőlünk nem függetlenek. Könyvet írni, ami elől nem térhetnek ki a törvények sem, ezt tehettem volna meg, ez az, amire rég, a hógolyó figyelmeztetett először a fültövemen. – De mutattak erre más jelek is. Egy ideig én szerkesztettem az iskolaújságot teljesen egyedül. Általában jól sikerült, két-három napon át azon nevetett az osztály.

A karácsonyi számra különös gonddal készültem, igyekeztem a legjobb poénokat, a legérdekesebb történeteket összeszedni, de amikor elérkezett a napja, és kiosztottam, közömbös arccal, egymás után tologatták félre a lapokat. Nagyon rosszul esett. Bónis Petit kérdezgettem, a padoszomszédomat: – Mi van..., mi a baja?

– Nem tudom – rántott a vállán. – Tudod, most karácsony van.

Nem értettem ezt sem, épp úgy, mint a hógolyót. Csak azt láttam, hogy sokkal jobbak a poénjaim az előzőknél, és nem tudtam fölfogni, miért nem elég ez nekik. – Pedig tényleg nem elég, hanem ez csak tizenkét évvel később tisztult ki bennem, mikor Tóth Ferivel talpaltunk a város felé, és lecsúsztam a verem fenekére.

Igazából kocsival indultunk korán, ebéd után, mert mozijegyet akartunk venni másnapra. Afféle minden hitét az élet értelmetlenségébe vetett, hazalátogató egyetemistáknak esténként kijárt legalább ennyi unaloműző.

Én vezettem. Hallgatagon ültünk egymás mellett, bámultuk a kopasz fákat. Az járt a fejemben, mennyire fogunk most örülni, ha kapunk jegyet egy filmre, amiben tökéletes művészi eszközökkel ábrázolják, hogy micsoda kalap szar a világ.

Elkezdett esni a hó. Váratlanul régi képek bukkantak fel bennem.

– Te – mondtam Ferinek –, érdekes, régen nem jártunk moziba.

Rám nézett, nem szólt semmit.

Varga Tibi temetése jutott eszembe, vagyis inkább nem jutott eszembe, mert az egész temetés közben valami más kötötte le a figyelmem, máson gondolkoztam, csak erre emlékeztem határozottan. – Mi is volt az? – Hopp... a kocsi megfarolt. Lejjebb vettem a gázt, higgadtan ellenkormányoztam. Jól sikerült. Ezután minden kanyarban ezzel kísérleteztem. Lendületből befelé a kanyar harmadáig, ott erős gáz, a kocsi megfarol, és pontosan rááll az ív kifutó irányára. Fronthajtással, friss hóban elég könnyű megcsinálni. Egyszer számítottam el magam, vagy az úttest volt itt síkosabb, mindenesetre az ív kifutó irányával párhuzamosan, elegánsan besodródtunk a bal oldali árokba.

– Hülye – mondta Feri.

A kocsit nem tudtuk kiszabadítani. Egy ponton föltámaszkodott az alváz, a jobb első kerék a levegőben pörgött tehetetlenül. Próbáltuk tolni, de ketten nem boldogultunk vele, az úton pedig egy lélek sem járt. Csönd volt, zihálásunk szüneteiben hallani lehetett, amint a hópelyhek földet érnek.

– Menjünk gyalog! – állt meg Feri leeresztett kezekkel, majd mérgesen rávágott a motorház tetejére. – Már nincs messze a város.

– Jó – bólintottam. A csomagtartóból elővettük a kabátokat, sapkát, kesztyűt. Fölöltöztünk, és elindultunk a földeken át, toronyiránt. Feri duzzogva, fél lépéssel mindig előrébb járt, én tekintetemmel a tájon bogarásztam. Néha megint jöttek a képek, de nyomban el is szöktek – az egész reménytelen küzdelemnek tűnt.

– Mondd – kérdeztem –, te is hülyének tartottad Varga Tibit?

– Nem... ha tudni akarod – válaszolta enyhe indulattal.

– Ez jó – gondoltam –, végre egy biztos pont.

A következő pillanatban eltűntem. Hirtelen nem értettem, mi történt. Gyorsan, szinte olajozottan csúsztam lefelé, majd nagy zökkenéssel megálltam. Odafönt Ferinek kellett kis idő, mire körbe fordult és meglátta helyemen a lyukat.

– Mit csinálsz? – emelte fel a hangját gyanakodva, de én nem rá figyeltem, hanem a sapkára, ami a zökkenésnél egyszerre beugrott.

– Persze, a sapkája. Arra gondoltam a temetés alatt.

Akkortájt, mikor ő azt kapta, mi nem hordtunk sapkát. Valahogy szégyennek számított. Meghátrálásnak a hideg előtt. Ha elindultunk otthonról, s az ajtó csukásával elváltuk szüleink figyelmének sugarát, a sapka nyomban zsebbe, táskába került. Hazafelé fordítva ugyanez. Megelégedésünkre egy ideje Varga Tibi szintén hajadonfótt járt, ugyanúgy, mint mi – képzeltük. Pedig használhatatlanná kopott a régi sapkája. Egyszer aztán megjelent egy újban. Nagy bojt volt a végén – hm. Röhej.

– Mi van – kérdeztem –, megvert anyukád?

Csodálkozó, nagy szemekkel nézett rám.

– Ez minek? – bökte pillantásommal a feje tetejére.

– Ja – vont a vállát –, jó meleg.

Azzal sarkon fordult, és csak úgy, nyugodtan, egyszerűen otthagytott.

Addigra hidegek jártak. Este, a sötétben én is kipróbáltam. Kivettem a sapkám a zsebemből, és a fejemre húztam. – Tényleg jó meleg volt.

Ez pergett le bennem, amíg Feri keresgélt, ezért nem válaszoltam azonnal. Aztán megjelent a feje fönt, a lyukban, útját szegve annak a kis fénynek is, amit már kezdett megszokni a szemem.

– Mi van veled? – szólított aggódó hangon. Kitört belőlem a nevetés.

Ő is nevetett. Azt gondolta, úgy ugratom, mint régen a többiekkel, ha szánkózás közben fölborultunk.

Jól kinevettük magunkat, majd pillanatnyi szünet után még azt mondtam: – Milyen furcsa, hogy Ausztráliában nyáron van karácsony.

Besötétedett mire a városba értünk. Kicsit átázott a cipőnk, de nem fáztunk. A hó szakadatlan esett, a lámpák alatt, a kirakatokból kivetülő fényben, szabályos mértani alakzatokon át peregték a pelyhek a földre. Az utcán emberek jártak, léptük halkán neszezett. Harangoztak. Később még egyszer. Nyolc óra volt, bezártak az utolsó mozipénztárak is.

Attól a naptól kezdve sokat sétáltam a dombok között, vagy fát vágtam a házunk előtt. Állt ott egy öreg, odvas tölgyfa, a mellé dobálták le a fuvarosok a téli tüzelőt, és én előbb kint összevágtam, csak utána hordtam be a kamrába. Sok volt a fa, majdnem az egész vizsgaidőszakban hasogattam.

Gyakran járt arra egy kislány, meg-megállt, nézegette, ahogyan dolgozom. Végre egyszer megszólalt: – Bácsi, te ott laksz? – mutatott a tölgy odvára.

Ez szöveget ütött a fejembe. Figyelni kezdtem az öreg fát, és láttam, hogy ágai közt ott a világ.

Hanem kaptam én ettől a kislánytól még valamit – vagyis inkább visszakaptam. Eszterre gondolok, elfelejtett hajára, arca nyugalma, a tartására, mikor csöngetés után fölállt a második padból. – És most itt kószált a mása körülöttem. – Bár megmutattam Bódis Petinek, miután visszajött Amerikából, és nem értett egyet velem. Igaz ugyan, a pad túlsó oldaláról ő régen is más szögben látta, mint én, és persze megjárta közben Amerikát.

Érdekes módon találkoznak itt a dolgok, mint rég, mikor tanítás után másodszor találkoztunk Eszterék utcájának bejáratánál. Többé nem titkolóztunk egymás előtt.

– Te jártál már náluk? – kérdeztem izgatottan, nem féltékenységből. Képzeletembe nem fért csak az, hogy engem szeret.

Különben, mindig úgy képzeltem, náluk egészen más van, mint másutt, valami szelíd ragyogás. Azt hiszem, Péter nem gondolt ilyeneket.

Eszter egyik születésnapján végre bejutottunk hozzájuk. Sokan voltunk, és ez néha zavart. Nem tudtak a dolgok nyugodtan körénk rendeződni. Ritkán néztem fel, inkább a részletekben próbáltam megkeresni, s a gesztenyepüré bársonyos ízében találtam rá, a poharak csilingelésében ő nevetett, játék közben véletlenül mellé kerülni: tak-tak-tak, haja arcom előtt suhan el.

Váratlanul Péterrel találkoztam a szoba közepén.

– Na, milyen? – szóltam zavaromban.

– Semmi különös – mondta némi fásultsággal.

Ez teljesen kizökkentett, elképedten álltam előtte.

– Az asztal alatt megfogta a kezem – tette hozzá magyarázatként –, semmi különleges. Egész más, mint képzeltem.

Nem hittem el. – Hazudik. – mondogattam magamban, még akkor is, amikor ő már egy tengeri csigát nyomkodott a fülemhez.

– Hallod? Súly a tenger.

– Hm. Tedd vissza a helyére!

Ennyit tudtam mondani kifelé, magamban: hazudik, hazudik, hazudik.

Ágyamban azon az éjjelen többször fölébresztettek arcomon folydogáló könnyeim. Innen gondolom, hogy mégis elhihettem. És valószínű az igazat hittem el, mert Péterért mindig bolondultak a lányok, később például fiatal tanárnőit vonzotta delejesen.

Hiába szerették, az a tengeri csiga messzire vitte. Erős vágyat ébresztett benne távoli, ismeretlen szépségek iránt, és az első alkalommal mikor tehette, megszökött Fiumébe, onnan hajóval Marseille-be, majd tovább Amerikába. Huszonkét éves volt, mindent megkapott, amiről ábrándozott. Még a hajón összeismerkedett egy színésznővel. Nagy szerelem lett belőle, gazdag szállodák, kényes utazások, válogatott szórakozások, jacht a tenger közepén.

Eleinte káprázatban élt. Sokat mesélt nekem erről – persze tizenöt év alatt összejön a mesélnivaló, és nálam lakott egy darabig, miután hazajött, intézte az iratait, és új lakást szerzett. Komoly arccal mutatta fényképeit a színésznőjéről, barátairól, a jachtról – mindent pontosan elmagyarázott.

– Tudod – fejtegette –, nem engem szeretett. Különös módon az ember sem magáról, sem másról nem tudhatja biztosan, hogy kit szeret. Ha egyedül vagy, és mosolyogsz, mikor ő jut eszedbe, akkor talán tényleg szereted. Vagy ha álmodban sírsz utána, de ezek sem biztos jelek. Neki én csak díszletnek kellettem. Olykor szóvá tettem ezt.

– Pete – mondta mindig –, te megint kínozni akarsz. – És levágott egy hatalmas hisztériát. Ahhoz igazán értett. Órákig eltarthatott. Utána fölmentünk a fedélzetre, kinyomtam neki egy grapefruit levét, hallgattuk a tengert, a sirályokat és a hajómotort. A vízből időnként nagy halak buktak elő. Mikor sötétedett, lementem pulóverekért a kabinba, majd halkán megkérdeztem: – Baby, nem akarsz még egy grapefruitot?

Elég sokáig bírtam ezt, de aztán undor fogott el. Egy ideig még a tengerről is azt hittem, csak a gyerekkorom pocsolyáin úsztatott papírdarabok látványát keresem bene. – Ez azért nem igaz – vette elő megint a fényképeit.

– A tenger egészen más.

– Hm – nézegettem.

– És látod – fogott kezébe egy képet, melyen Miriam lobogó hajjal a korláton át a tenger fölé hajolt –, az ember magáról sem tudhat semmit: ha egyedül vagyok, és rá gondolok, nem szoktam mosolyogni, álomban sem sírok utána, mégis, mostanában valahogy hiányzik.

Elbeszéltem neki én is mindent, ami itthon történt, kezdve Eszterrel való találkozásommal.

– Eszterrel nem sokkal az egyetem elvégzése után találkoztam. – Bár én addigra leszoktam az ilyesmiről, a kedvéért beültem vele egy vendéglőbe. Ittunk egy kávét meg valami rövidet. Fásult volt, és kissé flegma. Régi szerelmünk történetével igyekeztem kizökkenteni, az ezernyi fondorlattal, ahogy próbáltunk örökké a közelébe kerülni. Kissé erőltetetten nevetett.

– Érdekes – mondta aztán, s nagyokat szívott a cigarettájából –, én mindig velem lehettem, és ettől sose éreztem magam extrán.

– Elég fanyar – húzta el a száját Péter. – Nem ilyennek képzeltem.

– Igen. Később férjhez ment, lett két gyereke, és az utcán mindig lehajtott fejjel járt, mert a férje féltékenykedett.

Megmutattam Péternek a kislányt, aki közben megnőtt, és néha még elvetődött az öreg tölgy környékére, de ő semmi hasonlót nem talált benne. Beszéltem neki Gyurkovicsról, Varga Tibiről meg a többiekről, és a könyvről is, amit meg kellett volna írnom valaha. Gondolkodóba ejtették a következtetésem, s azt hiszem, legbelül egyetértett velem, mert harminc év múlva az utolsó osztálytalálkozón megkísérelte kifejtetni a lényegét.

Hárman voltak összesen. Rajta kívül Dornstädter tanár úr és Szabó Pista – öregecskék mindahányan. Nemigen tudtak már figyelni rá. Péter észrevette magát, s Varga Tibi esetével igyekezett kézzelfoghatóbbá tenni az összefüggéseket.

– Mit számít az már, fiam – szólt közbe Dornstädter tanár úr.

– Nézz szét, ennyien maradtunk!

Ezen a ponton dőlt el, hogy ezt a regényt megírom. Dornstädter tanár úr ugyanis mindkét állításával létem lényegét vonta kétségbe. Vegyük először a másodikat. Így mondta: „Nézz szét, ennyien maradtunk!”

Ennek rám vonatkozó részét nem fogadhatom el, csak abban az esetben, ha számára ez azt jelentette: ő átköltözött a tölgybe örökre. Ugyanis élek. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy írom ezt a regényt. Élek, bár elszunnyadok néha az öreg tölgygel, és az időt olykor már összekeverem. Nem csoda, régen örökkévalóságnak tűnt a tél, most egyetlen lélegzetvétel egy év. Sokat gondolkozom. Gyakran eljönnek hozzám a régi dolgok, s néha annyira beléjük élem magam, hogy megint mosttá válnak, és én ők vagyok.

Igen. Így kell lennie. Sajátom már bűneik és életük is kicsit. Hogy mint cselekvésképtelen, ne csak szivárványos mondatokat fonogassak sorsukból. Így nyer súlyt létükből az én életem. És mondhatom – Dornstädter tanár úr – igenis számít. Minden számít. Ki tudhatná, hol veszik kezdetüket a fontossá váló mozzanatok? Mikor költöztem én át ide a tölgybe? Amikor a kislány megszólított, vagy korábban, mikor nem vettük meg a mozijegyet? Mikor kezdődött az a folyamat, amibe Varga Tibi mégis tönkrement? Három napja, vagy tízezer éve? Mert utoljára ő is tönkrement, bár mindegyikünk közt legtovább tartotta magát.

Hetedikesek voltunk, bejött divatba a hosszú haj. Persze, nem lehetett.

Szót fogadtunk.

Tibornak tetszett akkoriban egy lány a hatodikból. Van olyan, hogy egy lány az embernek mindennél fontosabbá válik. Ők úgy gondolták, úgy jelentették együtt azt, amit, hosszú hajjal. – Épp a Tibor! – mosolygott magában mindenki, pedig ezúttal sem lett olyan, mint a többiek, mert ő nem vágatta le a haját. Aztán tanári kísérettel el kellett mennie a fodrászhoz. Különben kicsapták volna.

Nem sokkal később bekerült a kórházba. Asztmás volt. Ezt addig nem tudtuk. Két hónapja nem jött iskolába, mikor elmentünk meglátogatni. Csak párunkat engedtek be hozzá. Egyedül feküdt egy szobában. Szép, sárgára festett oxigénpalackból szívta a levegőt egy maszkon át, mellette fehér ruhában ápolónő ült, és olvasott.

Hirtelen zavarba jöttünk, nem tudtuk, mit mondjunk neki, úgysem tudott volna válaszolni a maszk miatt.

– Milyen jó hosszú haja van – szólalt meg egyikünk.

Lassan, egész lassan könny gyűlt a szemébe, majd kibuggyant és végigfolyt a halántékán, és a fülén – a párnája szívta fel.

Az ápolónő észrevette, gyanakodva ránk emelte tekintetét.

– Na, menjetek innen fiúk! Gyorsan! – mondta szigorúan.

Az ajtóból még visszanéztem, és a könnyek alatt a szemében most megláttam csillogni azt a félelmet, amit valaha a sapkája miatt akartam kicsikarni belőle.

Pár hétre rá megvolt a temetés. Egyesek sírtak, emlékszem, Gyorkovics is. Én gondolkoztam egész idő alatt. Még nem a könyvön. Azt csak később vettem be elszalasztott, korai terveim közé, valahogy így: pár képből kellene állnia, vagy akár egyetlenből. Nem feltétlen vizuális képből, de szemlélhetőből. Ha sokáig néznénk elmerülten, rájönnénk, hogy igazából nem is kép. Fejünket mozdítva mozdulnak egymás előtt a tárgyak, és csak a távolsági rövidülés miatt látszanak kicsinek. A lap széle pedig csupán keret, ablakkeret, amin át az igazi valóságot látjuk, igazi otthonunkat, az öreg tölgyet. Benne ami volt, már örök. Idő van, csak a fejlődésnek irányt szabni.

Egyébként, nem mindig jó ez sem. Pillanatra azt hittem, miután végigpergették az összes fényképet, Szabó Pista, Péter és az öreg Dornstädter most lépnek ki az ajtón enyhén tántorogva, most néznek föl a világosodó égre, s míg a templomban hét órát harangoznak, épp most vizelnek sárga tócsákat a kocsmaudvar havára. Mindez azonban már régen történt. Azért persze lényeges, csakhogy odakint most valóban elkezdett esni a hó. Ez tényleg most történik, nem csak képzelem – az ilyesmit pontosan megérzi az ember.

Be is kell fejeznem az írást. A szavak elrepülnek, de a hó valóban, igazából esik. Ez a legfontosabb.

– Korán sötétedik, az utcán már égnek a lámpák.

VUKOV Konstantin

Porta Speciosa – Porta Coeli, Az esztergomi díszkapu parafrázisa

Absztrakt

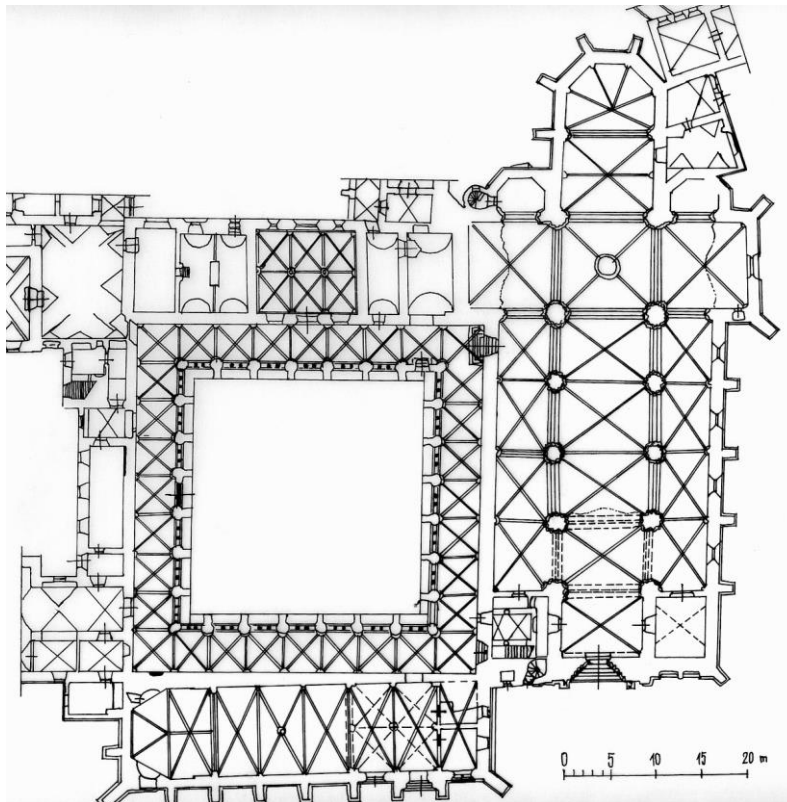
Amikor először jártam (2006-ban) a Brünn-től kb. 30 kilométerre északra fekvő Tišnovban a Předklášteři terjedelmes kolostoregyüttesénél, a régi bazilika nyugati díszkapuja azonnal megragadott, és rögtön titkos kapcsolatot éreztem az esztergomi néhai Porta Speciosa kompozíciójával. Vannak oroslánok, van egy félbemaradt előcsarnok boltválla, vörös és fehér kőanyag váltogatja egymást. Más szempontból nagyon eltér a kapuzat, mivel csúcsíves, a bélétekben szobrok állnak, anyaga nem márványkő. (1. kép) A gazdasági épületben kialakított Podhorácké múzeum és egy kis brosúra tájékoztató, hogy ezt kolostortemplomot a ciszterci nővérek számára Přemysl Ottokár és magyarországi felesége, Konstancia, III. Béla leánya alapította. Magát az építkezést az idők során megözvegyült királyné valósította meg, ahová néhány évvel férje halála után bevonult, és ott is hunyt el. Érdekes körüljárni a tárgyi és történeti adottságokat, mivel a Szent Királyok, vagyis a Turul nemzetség szent és tiszteletre méltó női alakjai közül ismét egy kiváló magyar fejedelmi női személyiség kiemelkedő művének lehetünk tanúi.

1. kép: A Tišnov, Předklášteři kolostortemplom homlokzata

1. Porta Coeli Předklášteřiben, a kapuzat

Nagyon figyelemreméltó számunkra a Tišnov Předklášteři női ciszter kolostor nevének emelkedett szókapcsolata: Porta Coeli, azaz a Mennyország Kapuja. A Porta Coeli templomának nagy nyugati kapuja, amely igazi gótikus bélétes, szobordíszes alkotás, mégis kilóg a kortársi rendből az oroslánok előrehelyezése révén, és még a kaputimpanon felajánlási figuráinak megfogalmazása révén. A ciszterci építészetnek vannak határozottan jellegzetes vonásai, amelyek a középkorban egységessé tették a kolostorok diszpozícióját, sőt formai jegyeit is. A tišnovi kolostor elrendezése és néhány részlete az ausztriai Heiligenkreuz és Lilienfeld korai építési fázisának modelljeire emlékeztet.¹ (2. kép) A portál felépítését elsősorban a bambergi székesegyház déli kapujával hasonlítja össze már a 19. század közepi művészettörténeti irodalom.² Eszerint nem elhanyagolható a magyarországi és sziléziai emlékek vizsgálata, Olaszországban pedig gyakoriak a kapuőrző oroslánok.³ Ezek a motívumok mutatják a kapu egyes összetevőinek Morvaországba kerülésének gyökereit.

2. kép: A Porta Coeli alaprajza

¹ Heiligenkreuz és Lilienfeld eredetileg íves, illetve sokszögű szentélyzáródású volt, majd sok mellékoltáros szentélykiépítéssel bővítették ki. Ma ezért és a barokk építészeti részletek miatt nem látható közvetlen párhuzam. A magyarországi cikádori, illetve zirci kolostortemplomok egyenes szentélyzáródásúak voltak, mivel a 12. században épültek ki. A Porta Coeli még abban is különbözik, hogy a kolostor és kerengője nem a déli, hanem az északi oldalra épült. Az É–D tájolású gótizáló konventkápolna-hozzáépítés a 19. század végének műve.

² Wocel, J. E. (1859) *Die Kirche des ehemaligen Cistercienser Nonenklosters Porta coeli zu Tišnowic = Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Baudenkmale III*, 273–276.

³ Határozottan állítható, hogy Morvaországban az oroslánszobrok nem közvetlenül itáliai eredetűek. Ismertek csak egyetlen helyen maradtak fenn.

Már előrevetíthető, hogy az esztergomi inspirációnak különleges hatása volt. Kiemelten a Porta Coeli nyugati kapuján tapasztalhatók meg a szoros kapcsolatok, hiszen a cseh kutatás is kimutatta, hogy a portál ötletgazdája Konstancia királyné volt!⁴ Mindenképpen egy erőteljes határozottságú építetőre vall a gazdag kialakítású nyugati portál, mert a ciszterciek tudatosan szerényebb és visszafogottabb formákkal éltek volna egy típusmodell szerint épített kolostoregyüttes esetében, amilyen a tišnovi is volt. A kapuzat megépíttetője Konstacie Uherská, azaz Magyarországi Konstancia, I. Přemysl Ottokár cseh király felesége, akinek édesapja III. Béla királyunk volt.

Az apa tevékenységéhez köthető az esztergomi Szent Adalbert- (a cseheknél Vojtěch) székesegyház újjáépítésekor létesített csodálatos díszkapu, a Porta Speciosa, amelynek építését az 1180-as évekre teszi a kutatás.

Nem kívánok művészettörténeti kutatás mélységeibe bocsátkozni, hanem a szakmai körökben ismert és publikált eredmények alapján Esztergom és Tišnov-Předklásteři Porta Coeli díszkapuinak rokonságait bemutatni, ezáltal egy nagy magyar női uralkodó személyiségére, történelmünk egyik dicsőséges nagyasszonyának emléképítő tetteire rávilágítani. Ezt pedig a két kapuzat párhuzamos elemeinek és különbözőségeinek ismertetésével mutathatom be. Megjegyzendő, hogy az esztergomi Porta Speciosa párhuzamainak, különösen utóhatásának tárgyalásakor a magyar szakirodalom nem említi a tišnovi Porta Coeli kolostor kapuját, azonban az új cseh dolgozatok kiemelten foglalkoznak a hasonlatosságokkal, rokonsággal.

2. A Porta Speciosa Esztergomban

Az esztergomi székesegyház díszkapuja az 1180-as években épült III. Béla király nagyszabású bazilikafelújításához kapcsolódóan. A kapu sorsa szomorúan alakult. Átvészelte a török háborúkat, a nagyszabású tereprendezéssel járó új egyházi központ építése során el kívánták bontani, és terv szerint újra összeállítani. Szerencsénkre pusztulását megelőzően dokumentatív részletességgel, konzignációs apró fehér számjegyekkel lefestette Klimó György kanonok, aki később pécsi püspök lett. Ez a legfontosabb képi alapidokumentum a Porta Speciosáról, mivel dokumentatív szándékkal készült. (3. kép) Az 1764. évi földrengés során rádőlt egy magmaradt torony (minaret), és a szép kapu miszlikre tört. Köveiből néhány darabot Széless György kezdeményezése és Johann Nep. Mathes mérnök tevékenysége során megőrzésre elmentettek, de nagyobb részét széthordták. Horváth István esztergomi házak, pincék falaiban fedezett fel jeles darabokat, a feltűnt fehér márvány és a csiszolt vörös mészkő anyag alapján. Tehát azt mondhatjuk, hogy az esztergomi Porta Speciosa elpusztult, eltűnt. A megmaradt néhány kőemlék a nagyszerű művészi minőségről tanúskodik, mintsem a kapu egészéről. A helyzet mégsem annyira reménytelen. A Klimó-féle festmény, Mathes

⁴ Silvie Suchánková (2009), *Porta coeli, Listinné originály tišnovského kláštera z let 1283–1309 uložené v MZA v Brně* (Bakalářská diplomová práce – BSc diplomamunka) Brno Porta coeli, a tišnovi kolostor a brünni MZA-(Morvaországi Archívumban) tárolt 1283–1309. évi eredeti dokumentumai. 18.

rajzai (4. kép), Krey metszetrajza, a Werner-gyűjtemény rajza, és még néhány részletadat meglehetősen jól elősegítette a szép kapuról való képalkotást.⁵

3. kép: A Porta Speciosa festett ábrázolása, a Klimó-féle kép

4. kép: Az eredeti kaputimpanon, Mathes ábrázolása, XIII. tábla, 1827-ből

⁵ Alapos és átfogó feldolgozást kapunk Takács Imre könyvéből. Takács Imre (2020), *Az esztergomi Porta speciosa*. Budapest: Martin Opitz Kiadó.

Három elemét emelem ki a Porta Coeli nagykapujával való összevetés alapjául. Általánosan jellemző eleme a bélletes kapuzat, ami Esztergomban félköríves, a Porta Coelinél csúcsíves volt, mindegyik a maga korának megfelelően.

- I. Elsőként említendő az oroslánok helyzete kétoldalt, hátukon karcsú vájatolt oszlopocskát tartva, a homlokzat síkjából előre kiugró lábazon fekvő. A homloksíkon oldalt pillérek közt boltozat csonkja látható, amely egy hozzáépített előcsarnok részeként maradt fenn a Porta Speciosa ábrázolásain.
- II. A kapu timpanonjának gerendáján nagy alázattal jelennek meg az építetők: III. Béla és Jób érsek, pózjuk megfelel a bizánci eredetű prosküneszisznek.⁶
- III. A harmadik elem nem látható az ábrázolásokon! A kaputimpanon ikonográfiája a képeken a Szent Szűznek való felajánlást mutatja, amely időközben, még a 12. század végén, vagy 1204-ben felmerült idea alapján véghez vitt változtatás eredménye. Takács Imre elemzésének köszönhetően tudható, hogy itt a deészisz ábrázolás volt az építéskori, az eredeti. Olyannyira helytálló ez a megállapítás, hogy a levett, kicserélt timpanon kőelem ma is látható, jelenleg az Esztergomi Vármúzeum kiállításán. (5. kép) Kiviteli technikában, a kőinkrusztációt tekintve azonos és méretrendben illeszkedik a festményi és rajzi ábrázoláson mérhető kapunyíláshoz és timpanonhoz. Már itt meg kell jegyezni, hogy a tišnovi kapu timpanonja is a deészisz-ábrázolás ikonográfiáját mutatja.

5. kép: Inkrusztált technikájú kaputimpanon az Esztergomi Vármúzeumban

⁶ Prosküneszisz (gör.: mély meghajlás): tiszteletadási forma, leborulás a keleti egyházban. Takács 2020, 41.

3. A Porta Coeli kolostor

A Porta Coeli kolostor megalapítása a Tišnov melletti Předklášteří-ben Konstancia királynő és két fia, Přemysl és I. Vencel érdeme.⁷ Egyes kutatók a kolostor alapítását 1233-ra teszik, de a Konstancia királynő ugyanezen évben kiadott másik dokumentumából és Přemysl őrgróf egy későbbi, 1234. évi dokumentumában azt találjuk, hogy a kolostornak már e dátum előtt is léteznie kellett.⁸ Évekkel korábban kezdődött a terv szerinti betelepítése a kolostornak. A kétség abban volt, hogy melyik női ciszter kolostorból hívhatták a nővéreket. Felmerült a morvaországi Oslavany és a sziléziai, más – reálisabb – vélemény szerint a morvaországi Třebnice kolostorának szerepe. Minden amellett szólt, hogy nővérek Třebnice-ből érkezzenek, mivel Konstancia két leánya, Anna és Ágnes ott nevelkedtek. A ciszter kolostoralapítások szabálya volt, hogy az épületnek már fogadókésznek kellett lennie az apácák elszállásolására. A Porta Coeli kolostor építése minden valószínűséggel 1230 előtt kezdődött el, lehetővé vált a beköltözés, de még nem volt elég nagy ahhoz, hogy több apácát is befogadjon. Így jutunk a biztos 1233 évhez. Az alapító és építtető a királyi házaspár, Ottokár és Konstancia volt. 1230-ban Ottokár halála előtt kellett tehát az alapításnak indulnia. E munkában anyjuk mellett a két fiú, Vencel, a későbbi I. Vencel (I. Vacláv) cseh király és Přemysl morva herceg komoly szerepet vállalt. A királyi férj halála után, 1232-ben, mikor már I. Vencel trónra ült, még nagyobb lendülettel folytatódott a Porta Coeli építése, a kolostorszárny és a templom együtt. Vencel királyi engedélyt adott a kolostor létesítéséhez,⁹ sőt, a pápától immunitást szerzett, azaz kivonta a helyi egyházi szervezet, vagyis a püspökség fennhatósága alól.

4. Konstancia személyéről

Részletesen tekintsük át a donátor és építtető Konstancia életpályáját!¹⁰ Magyarországi Konstancia királynét csehül *Konstancie uherská* néven említik. Mint említettem, apja III. Béla királyunk volt, édesanyja Antiochiai (Châtillon) Anna. Az adatok szerint nagy valószínűséggel 1180-ban született, anyja 1184-ben elhunyt, a király új felesége a francia Capet házból való Margit lett a mostohaanyja. A rangos királyi leánygyermeket a jó kapcsolatépítés reményében 1189-ben eljegyezték V. Frigyes sváb gróffal, Barbarossa Frigyes német-római császár és I. Beatrix burgundi uralkodó grófnő fiával, aki azonban 1191-ben életét vesztette Akkó ostrománál. Ez időben tehát még az esztergomi palotában tartózkodott, és gyermekként, majd kislánycént tanúja lehetett a katedrális új kapuja építésének, amely művelet nagy mentora az 1187-ben székébe lépett Jób érsek volt. A királylány saját vagyonként megkapta

⁷ Konstancia először a prágai Szent Péter-templomnál akart kolostort alapítani, de az a Német Lovagrend birtokában volt. Jóllehet elindította a kivásárlást, illetve cserét, de oly hosszadalmasnak tűnt, hogy lemondott róla, s rátalált a Tišnov melletti helyszínre. Suchanková 2009, 22–23.

⁸ Uo. 24.

⁹ Uo. 25.

¹⁰ A Magyarságkutató Intézet Eszmetörténeti Kutatóközpontjának tudományos munkatársa, dr. Kerékjártó Ágnes, a *Sponsa Mea, Regina Nostra. Külföldre került magyar királylányok civilizatorikus szerepe a középkori Európában* című konferencián Magyarországi Konstancia cseh királyné életéről és áldozatos egyházszerzői munkájáról tartott előadást. A királynő életéről, munkásságáról a források alapján Silvia Suchanková 2009. évi BSc-szakedolgozata számol be, életrajzi összefoglalót ad Aleš Flídr: Porta Coeli, 2004. évi diplomadolgozatának 3.1.1. fejezete.

a Pozsonytól északra fekvő, a Kis-Kárpátokban elterülő Vöröskő várát. Nincs kizárva, hogy későbbi élete során néha meglátogatta.

A férje végül a cseh uralkodó dinasztia, a Přemysl-házból származó I. Ottokár cseh király lett. Ottokár II. Ulászló cseh király és Thuringiai Judit királyné fia volt. A házasságra 1199-ben került sor. A történetírás szerint IV. Károly-kori, 14. századi, ún. Pulkava Krónikája említi III. Béla lányának, Konstanciának az esküvőjét I. Přemysl Ottokárral, továbbá azt is, hogy ő volt Szent Ágnes anyja. Konstanciát tartja Pulkava a Tišnov melletti Předklášteří cisztercita női kolostor alapítójának. A krónikás az esküvőt 1201-re teszi, amely valójában két évvel hamarabb létrejött.¹¹ Ez volt Ottokár második házassága, előző feleségétől, Meißeni Adelheidtől 1199-ben vált el hosszas küszködéssel, közeli vérrokonság ürügyén. A válás nem volt egyszerű, Adelheid/Adléta nem nyugodott bele, többször visszatért Prágába, és visszavonulásra készítette Konstanciát. Végül a meißeni hercegnő 1211. évi halála zárta le a konfliktust. Úgy tűnik, Konstancia és Ottokár házasságában a szimpátia nagy szerepet játszhatott. Kapcsolatukból összesen kilenc gyermek született (1200-tól), melyek közül hét érte meg a felnőttkort. Közülük három játszott az anya életében jelentős szerepet: Vencel, akiből cseh király lett, Přemysl, akiből morva őrgróf lett, miként fentebb már olvashattuk. A legkisebb gyermek Ágnes volt, akiből szerzetes nővér lett Prágában. Konstancia a kapuzaton levő ábrázolása szerint is magas, szép termetű lehetett, komoly és jóságos tekintettel néz le ránk.

„A kolostor építéskor Konstanciát a béke gondolata vezérelte, amelyet nem az új rendekben keresett, inkább a régi szigorú rendben. A prágai vár Szent György bencés rendjére gondolt vagy a premontreiekre a Litoměřice melletti Doksanyban, de végül a ciszterciek mellett döntött.”¹²

Konstancia anyai szívének fájdalmára, Přemysl fia 1239-ben meghalt. Az anya által és a testvér által kiépített kolostorba temették. A királynő élete hátralevő részét a ciszterci apácák között élte le a Porta Coeli kolostorban. Jótékonyága és Isten iránti szeretete megmutatkozott élete végén, amikor halálos ágyán a kolostornak adományokat tett, gondoskodott jövőbeli működéséről. Konstancia 1240. december 6-án halt meg, kívánsága szerint kisebbik fia, Přemysl mellé temették. Sajnos, ma nem tudni pontosan, hol is nyugszanak a kolostoron belül. Egy nappal később I. Vencel király okiratot adott ki anyja maradványainak kolostorában, amelyben az elhunyt iránti szeretetből és hálából a kolostornak adományokat tett, s a kolostort ismét oltalma alá vette és megerősítette, mindazokat az birtokadományokat, amelyeket Konstancia királyné és Přemysl őrgróf még életükben adtak a Porta Coeli-nek.

5. A Porta Coeli kolostorkapuja, magyarországi Konstancia művének üzenete

Fentiekben szó volt az esztergomi Porta Speciosa főbb elemeiről, s ennek fényében vizsgáljuk, mit is üzenhet számunkra Předklášteří Porta Coeli kolostorának díszkapuja

¹¹ Richard Pražák (2006), Szent István és az Árpád-házi királyok képe a régi cseh irodalomban. = Bene Sándor szerk., „Hol vagy István király?”. A szent István-hagyomány évszázadai. Budapest: Gondolat Kiadó. 294.

¹² Suchánková 2009, 21.

az építető királyné szellemi hozományként. A Porta Coeli, vagyis a Mennycsászár Kapuja, a ciszterci nővérek kolostora volt. A ciszterci építészet példaértékű mind forma adásban, mind építéstechnológiában. Nagyon letisztultnak látja a mai építész ezt az örökséget, egyszerűsége rejtett bravúrokat tartalmaz, mindenesetre a pompát elvető, és visszafogott.¹³ Éppen emiatt feltűnő egy nagyon gazdag kiképzésű kapuzat, ami csak azzal magyarázható, hogy az alapító-építető határozott kívánsága szerint készült. Nem szerzetesi kapuzat, hanem uralkodói vagy főpapi székesegyházakhoz illő kompozíció. (6. kép) Ez az első kiindulást képező üzenet.

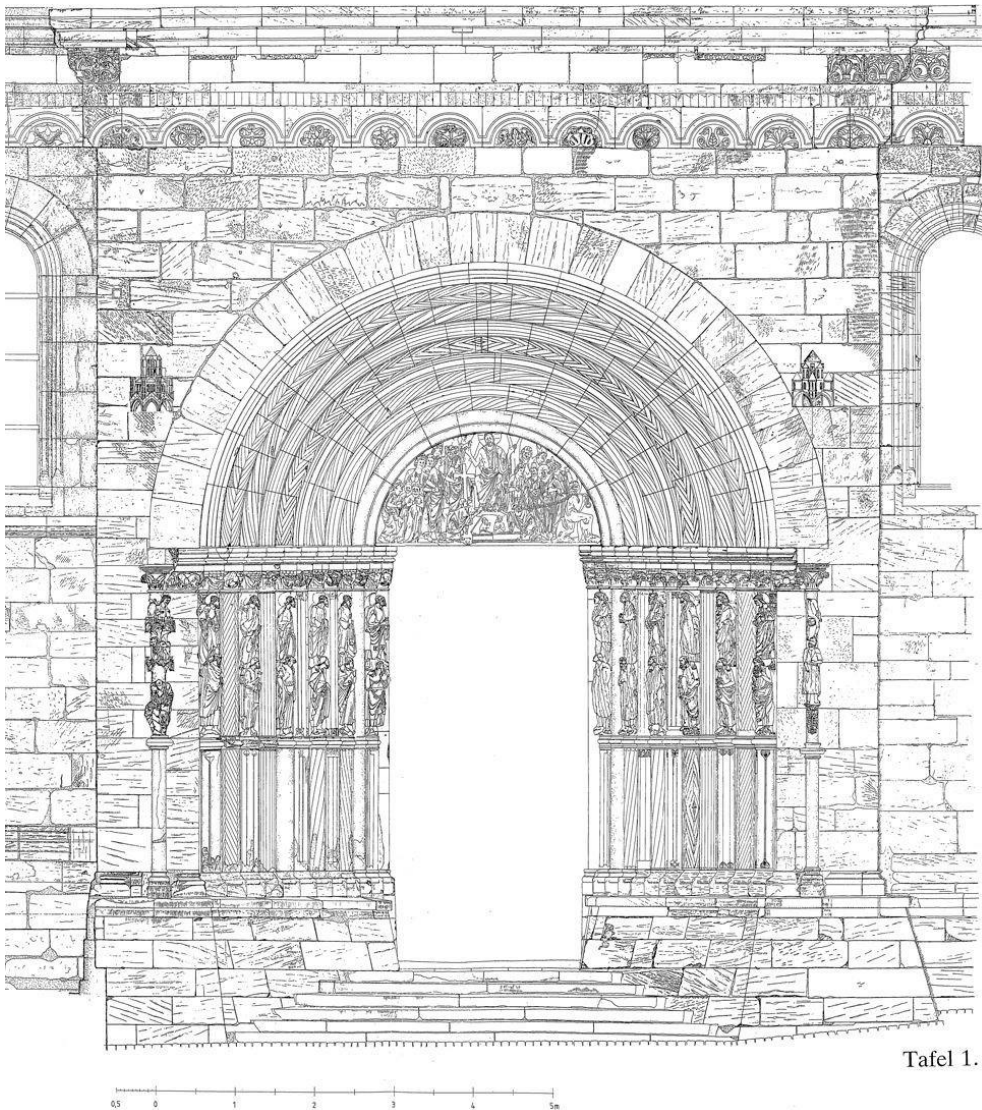

6. A tišnovi kapuzat összképe

Milyen ez a kapu a maga megformálásában? Feltétlenül elmondható, hogy a 13. század gótikus formakincsét tükröző díszes kapuzat. A csúcsíves, bélétes kialakításában szerepet kaptak az apostolok beillesztett szoborművei. Mintapéldaként a bambergi dóm

¹³ A rend eszmei alapvetései nem támogatták a gazdag kiképzést, még a színes üvegablakokat sem. Ennek ellenére helyi eltérések lehettek. Vö.: Marcel Aubert, *Existe-t-il une architecture cistercienne?* = Cahiers de civilisation médiévale, 1e année (n°2), Avril-juin 1958. 155.

Fürstenportalját említik.¹⁴ (7. kép) Bamberg azonban sokkal gazdagabb, kétszintes figurális megjelenésű (próféták és alattuk az apostolok), inkább csak a kor követendő példáját láthatták benne a předklášteži építetők. Csak az apostolok sorakoznak a bélletben, méghozzá 5-5, a további 1-1 kiszorult a falazatra. Az ötrétegű béllet az üdvösséget jellemző számból adódott (gondoljunk az okos szüzekre). Ennek ellenére nagyszabású kompozíciójú, modern kapu ez, és nem is kellene többet hozzátenni. A kutatók kiemelik még a kapu kora gótikus stílusának burgundi jellegét, mivel Přemysl őrgrófnak meráni felesége révén áttételes rokoni kapcsolata (anyós) volt Burgunddal mint jegyajándékkal. A kolostortemplom sajátos alaprajza Dijon mintája nyomán jött létre.¹⁵

Tafel 1.

7. kép: A bambergi székesegyház Fürsten potálja

¹⁴ Első szemlélésre nagyon hasonló, azonban sokkal gazdagabb, mivel a béllet oszlopai között egymásnak megfelelően két szintben állnak felül próféták, alul apostolok.

¹⁵ Helena Soukupová (2004), Zu Datierung und Interpretation des Westportals der Zisterzienserinnen-Klosters Porta Coeli in Tišnov (Tischnowitz). = *Umění: časopis Ústavu dějin umění AV ČR* (Praha, Česko), Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, LII., 298–309, 303.

Most azonban azok a részek kerülnek bemutatásra, amelyek a korábbi, késő román, 12. század végi megoldásokkal, részletekkel mutatnak rokonságot. Olyan elemek vegyülnek a gótikus formakincsű műbe, amelyek a korban már nem léteztek szervesen.

Annak a csodálatos kapcsolatnak tanújele ez a kapuzat, amelyet apa és leánya köt össze. Építtetője – ismételten emlegetve – III. Béla leánya, Konstancia, aki Přemysl Otokár cseh király hitvese lett, majd özvegyen e kolostor lakójaként töltötte le életét.

A második feltűnő üzenet a kapu két oldalán megformált oroszlánok jelenléte. Az állatfigurák arányai, fejállásuk és a sörény megformálása teljes mértékben hasonlít az esztergomi Porta Speciosa kapu oroszlánjaihoz. (8. kép) A rokonság egyértelmű. „A legutóbbi helyreállítási beavatkozás során kiderült, hogy az oroszlánok testének kőmunkája pontosan a falnál végződik, csak megmunkálatlan kőrész van befalazva a falba.”¹⁶ Az oroszlánok a hátukon oszlopot hordanak, azonban innentől áttér a kompozíció a „modern” 13. századi figurákkal gazdagított gótikus kapuzatok irányába. (9. kép) A figurális ábrázolások még egy érdekességet mutatnak: két kőszín, a vörös és a fehér alkalmazását. „Az egész portál négyféle kőből [ebből az egyik vörös színű – V. K.] van faragva, vörösből-fehérből, mint vörös arkóza homokkő, fehér márvány, sárga-fehér alga mészkő és okker kvarchomokkő.” Az anyag vegyesen távoli helyekről és Předklášteří környékéről származik, legtöbbjük lelőhelyének birtokát Konstancia szerezte meg 1238 körül.¹⁷ Ez a dátum eligazítást adhat a kapuzat építésének kezdőévéhez.

9.b. kép: A tišnovi kapu bal oldali oroszlánja

8. kép: Az esztergomi Porta Speciosa oroszlánja

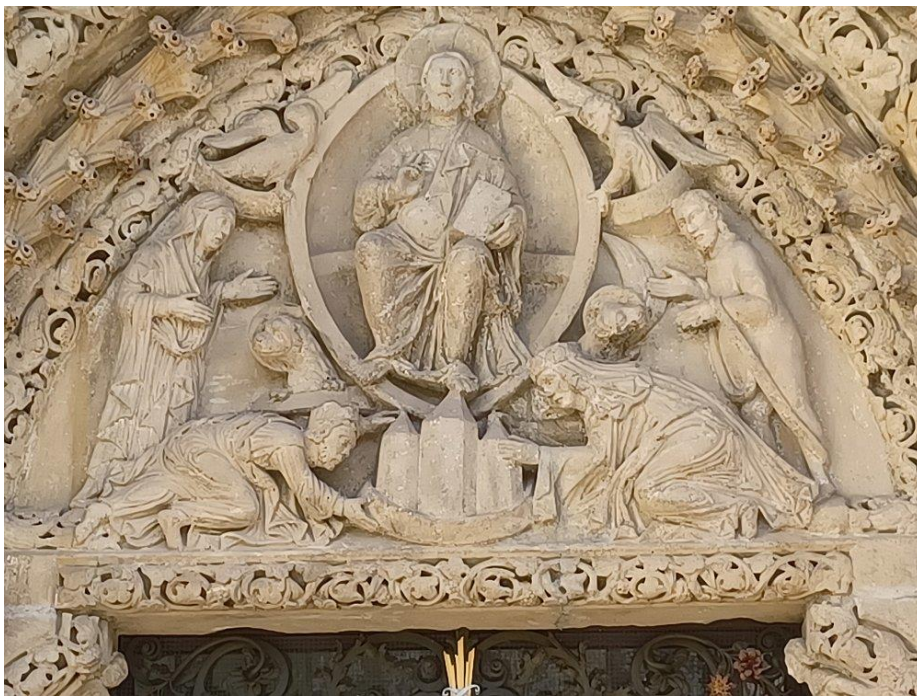
9.a. kép: A tišnovi kapu jobb oldali oroszlánja

¹⁶ Flídr, Aleš (2004), Porta Coeli. Diplomová práce, Filozofická Fakulta Masarykovy Univerzity v Brně, Seminář dějin umění. Brno, 33.

¹⁷ Flídr 2004, 34. Soukupová 2004, 307.

A harmadik egy olyan üzenet, amely ugyan nem hat átütően, de mégis jelen van. A vörös kövek és fehéres kövek alkalmazása, mivel a Porta Speciosán ez nagyon karakteres. A megmaradt töredékekből tudjuk, hogy vörös mészkő és fehér márvány váltogatta egymást. Tišnovban ez már nem jelentkezik ennyire módszeres tudatossággal a kompozícióban. Nyilván más kor ízlése sem érezte ezt annyira fontosnak – legföljebb csak a királyné. A megfigyelések szerint megállapítható, hogy a kissé elhamarkodott építésből is erednek minőségbeli szintcsökkenések. Több kőfaragó kéz működött közre úgy a szobrok, mint a kapubéllet profijainak faragásában, és bizony nem azonos színvonalon.¹⁸

A negyedik nagyon jelentős üzenet a kaputimpanonnak nevezett kapuívzáradék dombormű-kompozíciójának ikonográfiai mondanivalója. (10. kép) Az ábrázolás kettős rétegű. Alul egy női és egy férfi figura ajánlja fel a bizánci „proskynésis” pózban egy templom vagy kolostor épületmodelljét Krisztusnak. Felső részén pedig a deészisz jelenetét látjuk, szemből nézve jobbról keresztelő János, balról az Istenanya, középen Krisztus trónol mandorlában. A mandorlát az evangélisták szimbólumai tartják. Első közelítésben az alsó sáv hasonló az esztergomi kapu ábrázolásához, miszerint szintén proskynésisz leborulással ajánlja fel Jób érsek a Basilicát és Béla király a Castrumot. A felső rész azonban Esztergomban mást mutatott az eddigi ismereteink szerint: Szűz Mária oltalmát kéri a nagy elődök, István király és Adalbert érsek, mellettük oldalt kísérő személyek állnak, a sarokrészt egy-egy fa tölti ki. Ez a képkompozíció sok fejtörést okozott a művészettörténészeknek, mert nagyon nehezen illeszkedett a Porta Speciosa más részein levő – inkrusztált – alakokhoz és a különféle feliratokhoz. Ezt a problémát alaposan elemezte Takács Imre, s ennek nyomán jutott arra a megoldásra, amelyet a mi kései utódunk a Porta Coeli kapuja is igazol.

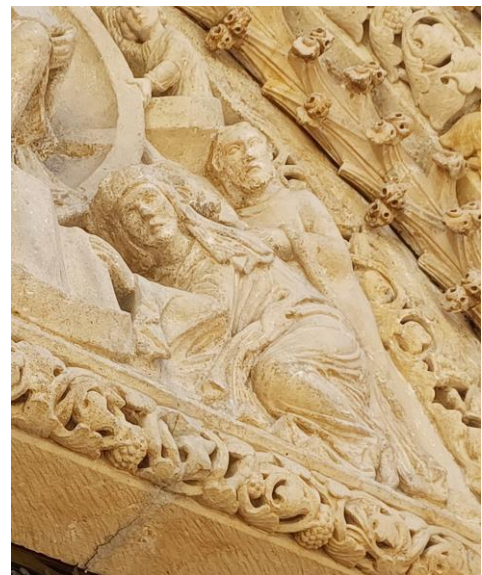
10. kép: A Porta Coeli kapujának timpanon domborműve

¹⁸ Flídr, Aleš (2010), Stavební omyly, záměrné návraty či snahy po modernitě? Osudy nejen západního portálu baziliky Porta coeli v Předklášteří u Tišnova, Opuscula Historiae Artium, vol. 59 [54], iss. 1–2, 4–29, 4–29.

Szerencsés módon fennmaradt a Vármúzeum kiállításán is látható, íves kaputimpanon, amely eléggé sérült, és inkusztációi, sajnos, szinte teljesen hiányoznak. Méretrendje és egykori fellelésének helye egyaránt lehetővé tette a kutatóknak, hogy az esztergomi díszkapu timpanonjába illessze, amivel az eredeti ikonográfiai rend helyreállt. Ebből következik, hogy a kaputimpanont megújítva kicserélhették a Klimó-féle képen láthatóra. A tudóselemzés szerint az esztergomi érsek koronázási jogának megerősítése céljából, akkor, amikor kétségbe próbálták vonni, eszerint 1204 táján.¹⁹ Takács Imre nagyszerű eredménye azért fontos számunkra, mert III. Bélának, az eredeti Porta Speciosa építtetőjének leánya 1198-ban (apja halála után) hagyhatta el Esztergomot, férjhez menetele okán. Konstancia tehát a Porta Speciosáról szerzett élményeit még a deészisz timpanonos kapuzatról vitte magával. A tények ilyen összehangolása messzemenően igazolja az esztergomi kaputimpanon eredeti szerepét és helyét, valamint a csere tényét és időbeli behatárolását. (11. kép) A Porta Coeli díszkapujának épületet felajánló alakjai közül szemből nézve a jobb oldali női alaknak fátyla van, és koronája. Ő az építtető, Konstancia királynő. A másik oldali figura pedig a morva őrgróf fiú, Přemysl, aki közvetlenül közreműködött a kolostor létesítésének érdekében.²⁰ (12. kép)

11. kép: Az esztergomi Porta Speciosa első timpanonjának hipotetikus kollázsa a Klimó-féle képen

12. kép: Konstancia alakja a tišnovi kapuzat timpanonján

¹⁹ Takács 2020, 44–46.

²⁰ Soukupová megjegyzi, hogy a királyné erőteljes alkatú, amelyet apjától örökölt, míg a másik alak kisebb termetű, filigrán arcú. Ezt pedig apjától kaphatta a morva őrgróf, aki a kapu építésekor hunyt el. SOUKUPOVÁ 2004, 309.

Bizonyos részleteket tekintve az ábrázolás rokon a Szentkirályról származó kaputimpanon kövel, amely ma a Magyar Nemzeti Múzeumban látható. (13. kép)

13. kép: Timpanonkő Szentkirályról, 1230 k.

A tišnovi kapuzat régészeti feltárása és építéstechnikai vizsgálata még egy érdekes és hasznos adalékot tár fel, amely szintén az alapító Konstancia meghatározó koncipiáló és építetői szerepét bizonyítja. Az egységesen és egy folyamatban épített kolostortemplom nyugati falába falvastagítással, utólagosan fűzték hozzá a díszkapu szerkezetét.²¹ A templomfal vastagsága 1,9 méter, de ebbe nem lehetett bélétes, ötlépcsős nagy kaput beletenni. A vastagított falban nem készült a nyílás felett kiváltó ív, ennek tulajdonítható egy repedés a kaputimpanon közepén és felette. Nagyon sietős építkezésnek több tanújele mutatkozik. Elképzelés volt, de pontos terv nem, ezért a kapu alapozásaiban módosításokat lehetett megállapítani. Második módosításként az oroszlánfigurák lábatainál alapbővítést lehetett megfigyelni. Ez a jelenség arra utal, hogy a királynő szándéka áthatóan befolyásolta az építkezést. A kapubéletben álló apostolszobrok közül kettő kiszorult a béllet külső oldalának falsíkjára, így nincsenek konzolok a fej fölött, a tartó oszlopocskák az oroszlánok hátán lévő lábataiból emelkednek ki. A béllet némely archivolt díszei befejezetlenül maradtak. Legalább kétféle minőségű kőfaragó-tudás is megállapítható. Stílusrétegkeveredés is van a díszítő részek és a szobrok között, de mindenképpen erre a helyszínre szánt darab mindegyik. A kutatás az építés időpontját 1240 előtti évekre teszi. Ez nyilvánvaló, mert az egyik donátor, vagyis a morva örgróf, 1239-ben hunyt el. Őt a timpanonon ábrázolták, valószínűleg még életében, de akkor még nem készült el teljesen az egész kapukompozíció.

²¹ Flídr 2010, 7.

Belekeztek egy előcsarnok építésébe is, amelyet sohasem fejeztek be.²² Ezt a kész állapotot nem érthette meg Konstancia sem, mert 1240 decemberében elhunyt. A ciszter nővérek ezek után nem szorgalmazták a rendjük szerinti fényűző épületrész befejezését, inkább a konvent és a kerengő építkezésével törődtek. Ez a tény is alátámasztja Konstancia egyszemélyes szerepét a portál létrehozásában.

Még egy, a történész kutatók figyelmébe ajánlható kérdés vár tisztázásra. Konstancia kb. 10-14 éves korában nagy valószínűséggel többször átvonulhatott az esztergomi kapu alatt, amikor az elkészült. Lehetett kísérője, nevelője is, aki elmagyarázta a kapu ábrázolásainak mondanivalóját. Amikor végre házasságot köthetett 1198-ban Ottokárral, akkor az eredeti timpanon még létezett, ennek képi emlékét vitte magával. A kutatás témája lehetne, milyen kísérettel vonult Prágába a férje elé, kik lehetek azok – nyilván klerikusok vagy udvarhölgyek –, akik segítettek a hazai programot átültetni a tišnovi kolostortemplom főkapujára. Mivel a kolostorépítés 1233-ban már biztosan előrehaladt, a templom is elkészült, de a kapuzat a megépült szerkezettől szinte függetlenül lett kitalálva és elindítva. Részletekbe menő igazi kigondolója maga a királyné lehetett.

A két kapuzat összevetésének meggondolásai egyértelműen azt mutatják, hogy egy magyar királylány új hazájában komoly magnificentiát és életszentséget tudott felmutatni. Konstancia az a magyar leány, aki királyné lett cseh–morva földön, aki olyan környezetben sarjadt, ahol a „rég magyar szentség” generációkon át érvényesült.²³ Ahogy fia, Vencel király anyja halála utáni napon kelt egyik oklevélben megírta: „*pro remedio anime sue partier et nostre*”, azaz *a saját és a mi (király) lelkünk megmentéséért építtette*.²⁴ Apja, III. Béla ugyan nem lett szent, de ő maga szent királyokat avatott, és fia, II. András révén unokája, Erzsébet szent erényeket felmutatva elnyerte a szentként való tiszteletet.²⁵ Másik unokája, Ágnes, Konstancia leánya elismert életszentségével kiérdemelte a Prágai Szent Ágnes nevet. Konstancia királylány és királyné pályája végén, tiszteletre méltó jámbor és jótékony életet élt a Porta Coeli kolostorban, Tišnov-Předkláštežiben. Magyarországi Konstanciát, III. Béla leányát méltán sorolhatjuk a nagy magyar királyi nőalakok sorába.

²² Megjegyzendő, hogy Konstancia idejében még nem létezett az esztergomi előcsarnok, mert az a 14. század műve lehetett. A Porta Coeli nyugati előcsarnokának tervéről a homlokzaton futó nagy ív és konzolos indításai tanúskodnak. Az előcsarnok mintája a korabeli cseh, 13. századi templomokban figyelhető meg, pl. *Třebíč*-ben.

²³ Életszentségre való törekvését alátámasztja, hogy már elég korán kívánt kolostort alapítani, először Teplában, majd Prágában. Semmilyen nehézség nem tántorította el szándékától. Királlyá koronázott fia a jó nevelés tükrévé nagyban támogatta anyja törekvéseit birtokadományokkal, menlevelekkel (vö. Suchánková 2009, 22–23.).

²⁴ Soukupová 2004, 306.

²⁵ Konstancia fiának, az őrgróf Přemysl felesége révén rokonságba került Gertrúddal, Szent Erzsébet anyjával. Korábban már szerepelt, hogy a feleség anyósa, Beatrix von Stauffer révén burgundi kapcsolatok is éltek.

Képjegyzék

(ahol nincs forrás említve, az a szerző és felesége, Kovács Rózsa – KR – fotója, ill. rajza)

1. A Tišnov, Předklášteři kolostortemplom homlokzata (KR)
2. A Porta Coeli alaprajza (kiállítási kép)
3. A Porta Speciosa festett ábrázolása, a Klimó-féle kép (a szerző felvétele, Székesfehérvár, Királyok és Szentek kiállításán)
4. Az eredeti kaputimpanon, Mathes ábrázolása, XIII. tábla, 1827-ből
5. Inkrusztált technikájú kaputimpanon az Esztergomi Vármúzeumban (Múzeum jóváhagyásával)
6. A tišnovi kapuzat összképe
7. A bambergi székesegyház Fürsten potálja (Thomas Eck felmérése, a szerző engedélyével)
8. Az esztergomi Porta Speciosa oroslánja (MNM kiállításán)
9. /a A tišnovi kapu jobb oldali oroslánja (KR)
/b A tišnovi kapu bal oldali oroslánja (KR)
10. A Porta Coeli kapujának timpanon domborműve
11. Az esztergomi Porta Speciosa első timpanonjának hipotetikus kollázsa a Klimó-féle képen (Takács Imre rekonstrukciója, a szerző engedélyével)
12. Konstancia alakja a tišnovi kapuzat timpanonján
13. Timpanonkő Szentkirályról, 1230 k.

Irodalom

- Aubert, Marcel (1958), Existe-t-il une architecture cistercienne? = *Cahiers de civilisation médiévale*, 1e année (n°2), Avril-juin, 153–158.
- Flídr, Aleš (2004), *Porta Coeli*. Diplomová práce. Brno: Filozofická Fakulta Masarykovy Univerzity, Seminář dějin umění.
- Flídr, Aleš (2010), Stavební omyly záměrené návraty či snahy po modernitě?: Osudy nejen západního portálu baziliky Porta coeli v Předklášteří u Tišnova. = *Opuscula Historiae Artium*, vol. 59 [54], iss. 1–2, 4–29.
- Horváth István (1979), *Az esztergomi Porta Speciosa újabb töredéke*. = *Esztergom Évlapjai (Annales Strigonienses)*. Esztergom, 13–37.
- Pražák, Richard (2006), Szent István és az Árpád-házi királyok képe a régi cseh irodalomban. = „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai. Szerk.: Bene Sándor. Budapest: Gondolat Kiadó. 292–298.
- Soukupová, Helena (2004) Zu Datierung und Interpretation des Westportals der Zisterzienserinnen-Klosters Porta Coeli in Tišnov (Tischnowitz). *Umění* LII, 298–309.
- Suchánková, Silvie (2009), *Porta coeli – Listinné originály tišnovského kláštera z let 1283–1309 uložené v MZA v Brně*. Bakalářská diplomová práce. Brno.
- Takács Imre (2020), *Az esztergomi Porta speciosa*. Budapest: Martin Opitz Kiadó.

J. ÚJVÁRY Zsuzsanna

Zrínyi Ilona

Jelen tanulmány Zrínyi Ilona születésének 375. évfordulója tiszteletére jelenik meg.

Absztrakt

Zrínyi Ilona fejedelemasszony, vagy ahogy a francia konzul nevezte, hercegnő 1703-ban, Nikomédiában adta vissza lelkét Teremtőjének – nagyhírű nemzetségének utolsó sarjaként; igaz, fiában, II. Rákóczi Ferencben tovább élt, hiszen ő éppen akkor bontott zászlót „*Cum Deo pro Patria et Libertate*” jelszóval, amikor édesanyja eltávozott az élők sorából.

1. kép: Zrínyi Péter (1621–1671), Zrínyi Ilona édesapja

Sokáig nem tudtuk, hogy a kisleány pontosan mikor és hol született: a sírfeliratából – életének 60. évében halt meg – szoktuk visszakövetkeztetni születésének idejét, amelyet 1643-ra tettük. Noha a dátummal kapcsolatban erős kételyeink voltak, hiszen egyrészt akkor 51 évesen kellett volna Ilona asszonynak megszülnie utolsó gyermekét (akit 1694-ben a világra hozott), másrészt akkoriban a leányokat – pláne, ha nagy nemzetségből származtak és nagy hozományt vittek magukkal – inkább 14–15 évesen szokták férjhez adni.

Az újabb kutatások azonban egy régebbi, elfelejtett publikációra hivatkozva tisztázták Zrínyi Ilona születési idejét, amely 1649. március 20-án volt.¹ Tehát való igaz, nem 23 évesen adták férjhez a Zrínyiek hajadon leányukat, és idősebb sem volt vőlegényénél. Azonban a párválasztás sem volt szokványos; I. Rákóczi Ferenc (1645. február 24. – 1676. július 8.) választott erdélyi fejedelem számára a menyasszonyt édesanyja, Báthory Zsófia özvegy fejedelemasszony szemelte ki; az elvesztett fejedelemség helyett családi birtokaikra, Északkelet-Magyarországra visszavonult Rákóczi család egyetlen férfitagjának a távoli horvátországi Ozaly² várában székelő, a törökök ellen vitézkedő Zrínyi Péter leányát. Eltökélt szándéka az volt, hogy az egyetlen Rákóczi-sarj továbbvigye a nemzetséget házasságával. Zrínyi Miklós (1620–1664) horvát bán ügyvédje és barátja 1663 januárjában azt írta, hogy a Zrínyi leánynak már a festett képét³ is elküldték Munkácsra, ekkor a fiatal menyasszonyjelölt még be sem töltötte 14. életévét. Ám az eljegyzés csupán két és fél év után, 1665 nyarán következett be.⁴ Miért csak ekkor?

2. kép: Ozaly vára, a Zrínyiek ősi fészke

3. kép: Bribir – ahonnan a Zrínyiek származtak. A régi templom reneszánsz Madonnája a déli kapu bejárata fölött

¹ VÉGH Ferenc: A „Magyar Márs” árnyékában? Az ismeretlen Zrínyi Péter. *Hadtörténelmi Közlemények* 133 (2020), 4. szám, 805–826., 818, 129. jz.

Ebben a szerző Zrínyi Ilona nagyapjának, Frangepán Farkas Kristóf diáriumát idézi, amelyet a kutatás eddig figyelmen kívül hagyott. A bejegyzés nem hagy kétséget afelől, hogy Zrínyi Ilona 1649. március 20-án éjjel, 11 és 12 óra között a Muraközben született, vélhetően Podbresten. A horvát nyelvű naplóbejegyzés eddig elkerülte a téma magyar és horvát kutatóinak figyelmét.

Podbrest (korábban: Drávaszilas) Horvátországban, Muraköz megyében van, Csáktornytól (Čakovec) délkeletre. Vö.: VÁLYI András: Magyar országnak leírása. 1–3. köt., Budán, 1796–1799. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarország-leirasa-valyi-andras-B764D/p-B987E/podbrest-B9AF1/>. (Letöltés: 2023. augusztus 10.)

² Ozaly: vár és város Horvátországban, Károlyváros megyében. A Frangepánok, majd a Zrínyiek családi birtoka, akik Zrínyi Péter horvát bán kivégzéséig, 1671-ig birtokolták. Ma: Ozalj, HR.

³ Zrínyi Ilonáról sajnos nem maradt fenn semmilyen festmény. Az a gyönyörű kép, amit eddig Zrínyi Ilonáról készült műnek gondoltuk, és a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka gyűjteményében található, nem őt, hanem Sobieski János lengyel király feleségét ábrázolja. Vö.: SERFŐZŐ Szabolcs: *Egy képmás metamorfózisa: Zrínyi Ilona arcképének eredete és recepciótörténete*. BTK ITI Reneszánsz Osztály felolvasóülései. <https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/44943/egy-kepmas-metamorfozisa-zrinyi-ilona-arckepenek-eredete-es-receptiotortenete>. (Letöltés: 2022. március 20.)

⁴ R. VÁRKONYI Ágnes: *Zrínyi Ilona „Európa legbátrabb asszonya”*. Magyar–Török Baráti Társaság, Budapest, 2008, 62.

1663 és 1665 között a politikai-katonai események fölöttébb viharos gyorsasággal változtak; Zrínyi Miklósnak a nagyreményű felszabadító háborús terve a téli hadjárata után megkezdett Kanizsa sikertelen ostromával elszállt, maga a horvát bán is meghalt 1664 novemberében, és a magyar nagyméltóságok szövetséget kötöttek az ország érdekében. A korábban alakuló szövetségbe Zrínyi Miklós helyett öccse, Péter lépett,⁵ akit közben horvát bánná is kineveztek; a család Ozaly várából Miklós egykori székhelyére, Csáktornyára⁶ költözött. Így nem csoda, hogy Zrínyi Péter leányának eljegyzése, illetve esküvője elhúzódott, halasztódott. Az apa az 1665. december 28-án keltezett esküvői meghívóban a következőképpen fogalmazott:

„Az Anyaszentegyháznak régi bevött szokásából és Isten ő szent felsége bölcs rendeléséből ígértem örök házastársul az én szerelmes leányomat Zrínyi Ilonát az méltóságos Rákóczi Ferenc uramnak, Erdély Országának választott fejedelmének...”⁷

A lakodalmat 1666. március 1-jén, nagy pompa közepette, a Makovica magas vára alatti zborói kastélyban⁸ tartották. A menyasszonyt a vőlegény arannyal festett üveges hintóval várta, Bártfa⁹ városa fogadást adott, és az esküvőre hivatalos volt nemcsak a magyar király és az erdélyi fejedelem, hanem a lengyel király is, továbbá a krakkói püspök, a nagyhetman, valamint a lengyel és a magyar főméltóságok. A szertartást nem is tarthatta volna más, mint az ország érseke, Szelepcsényi György.¹⁰ Az esküvő után a pár Munkácsra, Sárosba, Borsiba utazott, majd Sárospatakon¹¹ rendezkedett be.

⁵ Lásd erről részletesen: R. VÁRKONYI Ágnes: *Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban*. Történelmi Szemle, XXVII (1984), 3. szám, 341–369.

⁶ Csáktornya, Čakovec, Tschakturn: erődített vár és város a Muraközben, a Cilleiek, majd Ernszt Zsigmond birtokolta. 1546-tól a szigetvári hős, Zrínyi Miklós birtoka, a Zrínyiek magyarországi családi központja lett a Zrínyiek kihaltáig. Ma: Čakovec, HR.

⁷ R. VÁRKONYI Á.: *Zrínyi Ilona*, 68.

⁸ Makovicza, Makovica: vár és uradalom Sáros vármegyében, amely egykoron hercegség volt. Az uradalom központja Zboró volt. 1497-ben Perényi Imre, a későbbi nádor vette meg a makovicai várat. A XVI. században Serédy Gáspár bírta, majd Osztrog hercegének kezén volt. 1601-ben öreg Rákóczi Zsigmond szerezte meg zálogbirtokként, amely később pereskedéshez vezetett. A zálogösszeg 120 ezer rajnai Ft (96 ezer magyar Ft) volt. A makovicai uradalomhoz 1600-ban 103 falu tartozott. (HANGAY Zoltán: *Erdély választott fejedelme, Rákóczi Zsigmond*. Zrínyi, Budapest, 1987, 139–142.) A régi makovicai vár egy magas hegy tetején épült, amely már a XVIII. században romos volt. Rákóczi Zsigmond a lenti központban, Zborón kastélyt és templomot építtetett, fiai is itt születtek. I. Rákóczi György (fejedelem: 1630–1648) gyakran tartózkodott ezen a helyen, az itt keltezett leveleit ekként datálta: „*Datum Zboroviae sub centum tiliis*” – mivel a kastély udvara körül két sorban ültetett 100 hársfa zöldelt. Vö.: FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. I–IV. köt., Pesten, 1851, IV. köt. 323–324.

A makovicai vára alatt terül el Zboró – mezőváros urasági kastélyokkal. (VÁLYI András: *Magyar országnak leírása*, I–III. köt. Királyi Universitas, Budán, 1796–1799., III. köt. 665.); H. TAKÁCS Marianna: *Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század)*. Akadémiai, Budapest, 1970, 213, 248. A zborói kúria 1634. évi leltárát lásd: H. TAKÁCS M.: *Magyarországi*, 248.

A zborói kastély az I. világháborúban elpusztult, maradványát az 1950-es években bontották el. Ma: Zborov, SK.

A fenti zborói vár megmentésére az utóbbi években egyesületet szerveztek, és a lelkes csapat szépen halad a vár maradványainak megmentésében, ill. rekonstrukciójában. Lásd erről részletesen: KAMINSKÝ Vladimír: *A zborói vár megmentése*. In: HALÁSZ Magdolna, PALENČÁRNÉ CSÁJI Ildikó: *Rákóczi és Kassa. Nemzetközi konferencia II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak 110 éves hazahozatala alkalmából*. Kassa, 2016. október 26–29. Kassai Polgári Klub, Sárospatak, 2016. 148–151.

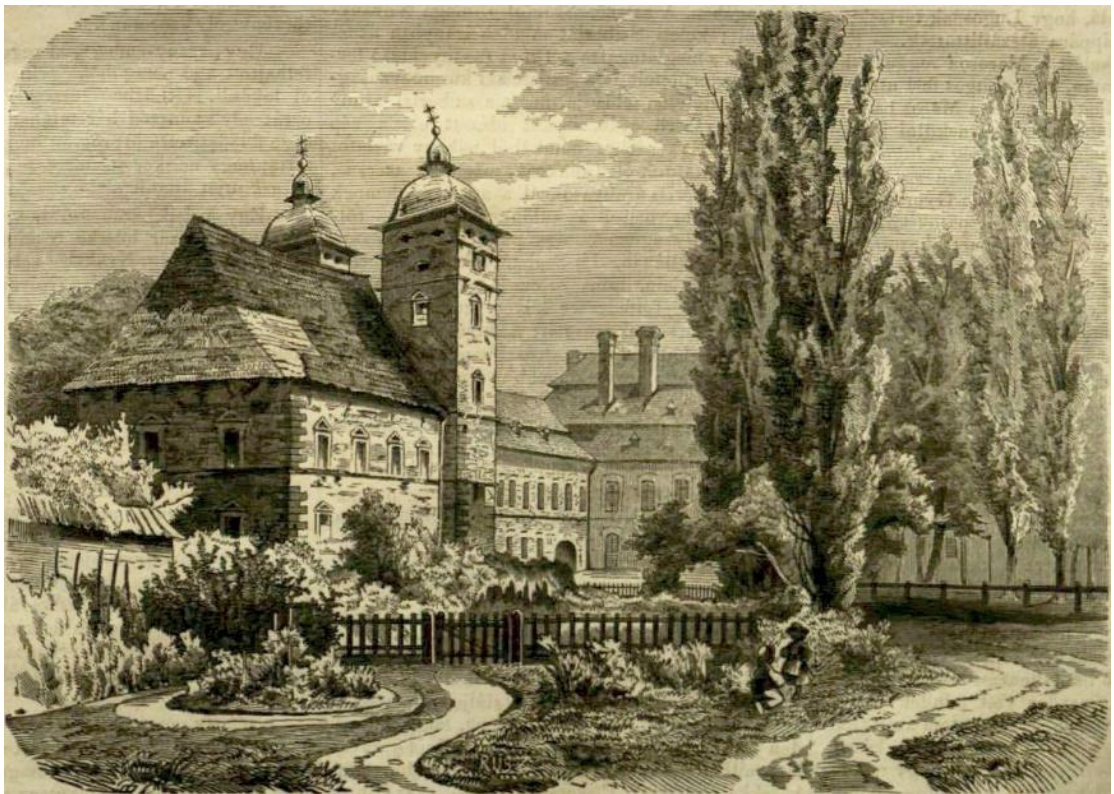
⁹ Bártfa, Bartfeld: szabad királyi város Sáros vármegyében. Ma: Bardejov, SK.

¹⁰ Szelepcsényi György (1595–1685): Magyarország prímás-érseke, diplomata. 1666 januárjától töltötte be a legmagasabb egyházi méltóságot. MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON (MKL), szerk. DIÓS István, VICZÁN János, Szent István Társulat, Budapest, 1993, <https://lexikon.katolikus.hu/S/Szelepcs%C3%A9nyi.html>. (Letöltés ideje: 2024. márc. 20.)

¹¹ A birtokok rövid leírását lásd az alábbiakban.

4. kép: A zborói reneszánsz építésű templom

5. kép: A zborói kastély – metszet

6. kép: I. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem

Patakot¹² még a fejedelmi nagyapa, I. Rákóczi György (1630–1648) rendezte be magyarországi fő rezidenciává, amelyet majd özvegye, Lorántffy Zsuzsanna épít tovább. Az unoka, I. Rákóczi Ferenc valóban fejedelmi udvart tartott fenn Sárospatakon; 27 főember szolgája, 22 étekgőőja, 7 pohárnoka, 8 asztalnoka volt, akiket szakácsok, ajtónállók, tálmosók, inasok, szolgák stb. hada látott el mindennel. Az úr biztonságáról 300 lovas és kékgyalog, 30 udvari zőldpuskás gondoskodott, nem beszélve a várbeli kapuőrökről, pattantyúsokról és az uradalmakat igazgató gazdasági szakemberekről, provisorokról, jószágkormányzókról, vincelléerekről, kulcsárokról, majorosgazdákról, majorosnékről, lovászokról stb. Az ifjú fejedelemasszonynak külön udvartartása volt. A teljes személyzet éves fizetése készpénzben

¹² Patak, Sárospatak: szabadalmas mezőváros Zemplén vármegyében, a Bodrog patak partján. A mohácsi csata után, a Pálóczy család kihalta után a Perényiek foglalták el a várat, és Perényi Péter, majd fia, Gábor építtette a belső udvari palotaszárnyat. A főúr halála után a Szepesi Kamara kezelésébe, majd 1573-ban a Dobók zálogbirtokába került. A család kihalásával a rokon Lorántffyak kezére jutott. I. Rákóczi György felesége, Lorántffy Zsuzsanna hozta hozományként a birtokot a Rákóczi családba. Lorántffy Zsuzsanna férje, I. Rákóczi György fejedelem (1630–1648) halála után visszaköltözött egykori lakhelyükre, és tovább építtette a várat. H. TAKÁCS M.: *Magyarországi*, 233.

és ruházatban 42 670 Ft-ot tett ki, amelyet további 22 286 Ft értékű természetbeni javadalom egészített ki. Ez a 65 000 Ft-ba kerülő éves udvartartás¹³ egy nagy uradalom teljes éves jövedelmét tette ki. Persze mindez kitelt a hatalmas Rákóczi-birtokok éves jövedelméből.

Az uradalmak sokaságát a következő birtokok jelentették: a nemesi előnevet adó első jelentős domínium, Felsővadász¹⁴ a hozzácsatolt sajomenti és mátraalji Lorántffy-birtokokkal, a legnyugatibb vár, Lednice (Lednica)¹⁵, Derencsény¹⁶, csetneki részirtok udvarházzal¹⁷, a Lorántffy-örökségből származó Borsi¹⁸, Pocsaj¹⁹, az öreg Rákóczi Zsigmond által szerzett Debrő²⁰, Ónod, Szerencs Máddal²¹, Tokaj²², Tarcál²³, Regéc²⁴ – ez utóbbiba költözött Zrínyi

¹³ R. VÁRKONYI Á.: *Zrínyi Ilona*, 76.

¹⁴ Felsővadász: Abaúj vármegyében (ma: Borsod-Abaúj-Zemplén vm.) lévő település, ahonnét a családi hírnév és nagyság megalapítója, öreg Rákóczi Zsigmond (1544/1555–1608, erdélyi fejedelem: 1607–1608), híres törökverő vitéz, szendrői, majd egri főkapitány, előnevét származtatta. Rákóczi Zsigmond itt született. Apja: Rákóczi János zempléni alispán. Erődített kastélyát a törökök felgyújtottak 1567-ben. Később a család újjáépítette. HANGAY Z.: *Erdély választott fejedelme*, 11, 16.; H. TAKÁCS M.: *Magyarországi*, 186.

¹⁵ Lednice, Lednicz: Trencsén vármegyében, Trencsény mellett fekvő vár és város, 1465-ben szabad királyi városi rangot kapott. A község melletti meredek sziklafal oldalában állnak a vár romjai. Lorántffy Zsuzsanna hozományaként került a Rákócziak birtokába. [R. VÁRKONYI Ágnes: „*Felemeljük szemünket az nagy hegyekre...*” (Amit megőrzött, és amit továbbadott). In: TAMÁS Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemszonya. Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára.* (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 40), Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Sárospatak, 2000. I–II. 25–40., 27.] Ma: Lednica, SK.

¹⁶ Derencsény: Árpád-kori alapítású község az egykori Gömör vármegyében, ma a Rimaszombati járáshoz tartozik. Ma: Drienčany, SK.

¹⁷ Csetnek: Gömör vármegyei bányaváros és mezőváros, több nemes részirtoka volt. A háromemeletes csetneki kastélyban részirtalajdona volt I. Rákóczi György fejedelemnek, majd a Thökölyeknek. 1685-ben a kurucok felégették a kastélyt, ekkor az összeírás II. Rákóczi Ferenc és I. Apafi Mihály fejedelem (1661–1690) tulajdonának írja. Vö.: H. TAKÁCS M.: *Magyarországi*, 180–181. Ma: Štítnik, SK.

¹⁸ Borsi: község Zemplén vármegyében, Sátoraljaújhely közelében, a Bodrog folyó jobb partján. Árpád-kori falu, eredetileg a sárospataki vár tartozéka volt. 1615-ben Lorántffy Mihály szerezte meg, és így Lorántffy Zsuzsanna révén került a Rákóczi család birtokába. Vára még IV. Béla király (1235–1270) idején épült, amelyet később egyre tovább bővítettek. Itt született II. Rákóczi Ferenc 1676-ban. Vö.: FELD István: *A „Nagyságos Fejedelem” szülőhelye: Borsi reneszánsz kastélya.* Műemlékvédelem XLVII. (2003), 5. szám, 307–310. Ma: Borša, SK.

¹⁹ Pocsaj: Hajdú-Bihar vármegyében, a Berettyó és az Ér folyók találkozásánál fekvő nagyközség. A Pocsaji és Álmosdi család a XV. században kastélyt épített itt. Később a Rákócziak birtoka lett. A régi földvár helyére I. Rákóczi György épített várat 1641-ben. FÉNYES E.: *Magyarország*, III., 240–241. (A pocsaji őskori földvárról, Leányvárról lásd: <https://varak.hu/latnivalo/index/352-Pocsaj-Leanyvar/>. Letöltés: 2023. augusztus 17.)

²⁰ Debrő, Alsó- és Felső-Debrő: Heves vármegyében Árpád-kori nemzetségi település. Aba Sámuel építtetett nemzetségi monostort. Az 1560-as években az ónodi uradalom része lett a település és a vár. 1603-ban öreg Rákóczi Zsigmond vette meg, amely 1711-ig a Rákóczi család tulajdona maradt.

²¹ Szerencs és Mád: városok Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében, a Tokaj-hegylajai borvidék fontos városai. Öreg Rákóczi Zsigmond előbb zálogbirtokként, 1580-tól tartotta kezében a fontos tokaj-hegylajai bortermő területet. Szerencs földesuraként a romos várat ő építtette újjá, és ez lett az 1585-ben kinevezett szendrői kapitány új otthona. Mádot felesége, Álaghy Bekény Judit útján kapta meg, miután a házaspár a rokonság, a Serédyk javára, peregyezésben, lemondott a pácini kastély birtokáról 1591-ben. HANGAY Z.: *Erdély választott fejedelme*, 33–35, 62.

²² Tokaj: a Tokaj-hegylajai szőlőművelés és bortermelés egyik legfőbb központja. Öreg Rákóczi Zsigmond, a királynak adott kölcsönei fejében, amely a tizenöt éves háború finanszírozását is jelentette, 1599-ben szeretne volna megkapni, de azt Giorgio di Basta megakadályozta. Így Tarcalt szerezte meg, de később Tokajt is. HANGAY Z.: *Erdély választott fejedelme*, 133.

²³ Tarcál: virágzó mezőváros, a hegylajai szőlőművelés és bortermelés egyik fő központja. Ezt a birtokot is öreg Rákóczi Zsigmond szerezte meg 1599-ben 80 ezer Ft fejében, szolgálataiért. HANGAY Z.: *Erdély választott fejedelme*, 133.

²⁴ Regéc, Regéczke: az Abaúj vármegyei várat a XIII. században építtették. A XVI. században a Serédy, Álaghy, majd Mágóchy család birtokában lévő vár Esterházy Miklós, a későbbi nádor (1625–1645) kezére jutott első felesége, özv.

Ilona özvegye első évében, és II. Rákóczi Ferenc és Julianka is itt töltötte kisgyermekkorát, – tokaji szőlők, a már korábban említett Sárospatak, Böszörmény²⁵, Élesd²⁶, Ecsed²⁷, Kálló²⁸, Székelyhíd²⁹, Tasnád³⁰, Szatmár³¹, Nagybánya³², Dobóruszka³³, Szentmiklós³⁴, a szintén öreg Rákóczi Zsigmond által megvett Zboró és Makovica,³⁵ valamint Sáros³⁶ és az ismételt

Mágóchné Dersffy Orsolya öröksége révén, bár a birtokot ő csak később, királyi adományozással nyerte el. A várra I. Rákóczi György is igényt tartott, aki azt ostrommal el is foglalta. A linzi béke értelmében a vár I. Rákóczi György kezén maradt, bár később fia, II. Rákóczi György (1648–1660) 160 ezer Ft-ot fizetett a birtokért az Esterházyknak. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *Az Esterházy család birtokpolitikája, különös tekintettel Esterházy Pálra*. In: Ács Pál (szerk.): *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*. RECITI, Budapest, 2015, 67–88., 73.; H. TAKÁCS M.: *Magyarországi*, 230–231.

²⁵ Böszörmény, Hajdúböszörmény: a hajdúság fő központja Hajdú-Bihar vármegyében. Báthory Gábor erdélyi fejedelem (1608–1613) telepítette meg hajdúkkal a települést.

²⁶ Élesd: mezőváros, majd város Bihar vármegyében, a Partiumban. Ma: Alesd, RO.

²⁷ Ecsed: mezőváros és vár Szatmár vármegyében, Nagykárolyhoz közel. A bevehetetlennek tartott vár a Kraszna folyó vizének szigetében épült, sáncokkal és bástyákkal megerősítve, mocsárral körülvéve. A Gutkeled nemzetség vára e nemzetségből származó Báthoryak kezében volt az ecsedi ág kihaltáig, 1605-ig, majd a somlyói ágra, Báthory Gábor fejedelemre (1608–1613) szállt. A várat Bethlen Gábor szerezte meg. A linzi békében (1645) került I. Rákóczi György fejedelem birtokába. A Rákóczi szabadságharc leverése után királyi parancsra a várat felrobbantották, mára nyoma sem maradt. (FÉNYES E.: *Magyarország*, II. köt. 119–121.; *Magyar várak, Nagyecsed*, <https://www.monitormagazin.hu/ajanlo/45266>. Letöltés: 2022. március 20.) Ecsed ma: Nagyecsed, város Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében, a Mátészalkai járásban.

²⁸ Kálló, Nagykálló: mezőváros, majd város és királyi végvár (1570–74 között épült) Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében. (A várat felrobbantották, megsemmisült.) Bocskai hajdúkat telepített ide. I. Rákóczi György az 1644-es hadjárata során foglalta el. In: *Múlt-kor történelmi magazin*, 2009. március 20. https://mult-kor.hu/20090320_hetvegi_varkalauz_nagykallo. (Letöltés: 2023. augusztus 17.)

²⁹ Székelyhíd: Bihar vármegyei ősi település, mezőváros az Érmelléken. Középkori várát a XVI. században újjáépítették, megerősítették. Az 1664. évi vasvári béke értelmében, a törökök követelésére, lerombolták, majd felrobbantották. (FÉNYES E.: *Magyarország*, III. köt. 80.) Ma: Săcueni, RO.

³⁰ Tasnád, Tusnád, Tressenberg: az egykori Szatmár vármegyében, a tatárjárás után újraterelített falu, majd mezőváros. Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) is birtokolta, I. Rákóczi György fejedelem (1630–1648) szerezte meg. Ma: Tășnad, RO.

³¹ Szatmár: Árpád-kori település, Szatmár és Németi egyesüléséből létrejött Szatmárnémeti, az egykori Szatmár vármegye névadó szabad királyi városa. Az 1622. évi nikolsburgi békében a várat Bethlen Gábor erdélyi fejedelem kapta meg, majd az 1645. évi linzi békében Bethlen utóda, I. Rákóczi György is elnyerte. 1660-ban II. Rákóczi György (1648–1660) halála után I. Lipót császár és király (1657–1705) a várat megszállta, megerősítette. (FÉNYES E.: *Magyarország*, III. köt. 71.) Ma: Satu Mare, RO:

³² Nagybánya, régi nevén: Asszonypataka. Az egykori Partiumban, Szatmár vármegyében, a Keleti-Kárpátok lábánál fekvő jelentős szabad királyi bányaváros. Az Árpád-kori települést II. Géza király (1141–1162) szászokkal telepítette be. 1624-ben a várost Bethlen Gábor fejedelem, majd a linzi békében I. Rákóczi György fejedelem kapta meg. (FÉNYES E.: *Magyarország*, III. köt. 127.) Ma: Baia Mare, RO.

³³ Dobóruszka: Árpád-kori eredetű község az egykori Ung vármegyében, a ruszcai Dobó család e birtokáról kapta nevét. A Dobó család építette a falu templomát is a XV. században. A Dobók után a Lorántffy család birtokaként, Lorántffy Zsuzsanna hozományaként került a Rákócziak kezére. (FÉNYES E.: *Magyarország*, I. köt. 269.) Ma: Ruská, SK.

³⁴ Szentmiklós, Beregszentmiklós, Szolvaszentmiklós: az Árpád-kori alapítású település fontos kereskedelmi útvonal mellett fekvő, gyorsan fejlődött, hamarosan mezővárosi rangot kapott. Az uradalmat és a kastélyt a XVI. században I. Miksa királytól (1564–1576) a Telegdiak vették zálogba. 1649-ben Lónyay Zsigmond kapta meg, aki végrendeletében második feleségére hagyta a birtokot. Az özvegy Rákóczi Lászlóhoz ment nőül, így került Szentmiklós a Rákócziak kezébe. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *A Lónyay család és a Lónyay nők a 17. században. A Lónyayak*. Konferencia-kötet, megjelenés alatt. Ma: Csinagyijovo, UK.

³⁵ Zboró, Makovica: leírásukat lásd előbb.

³⁶ Sáros: Nagysáros, Sáros vármegye központja, mezőváros, Eperjestől északra terül el. A Várhegyen állt a középkori vár, amely majd a Rákócziaké lett, akik a Várhegy alatt építettek egy új kastélyt. (FÉNYES E.: *Magyarország*, II. 14–15.) Rákóczi Zsigmond kapta meg a birtokot cserébe az erdélyi fejedelemségről való lemondásáért. Ma: Šariš, SK.

megszerzett Munkács.³⁷ A Rákóczi-birtokok legfőbb jövedelmét a Tokaj-hegy körül elterülő hatalmas szőlők, illetve a tokaji uradalomból származó bor adta, amely hatalmas hordókban utazott Lengyelországba. Ezt a jól működő borkereskedelmet a család felemelője, Rákóczi Zsigmond építette ki. Természetesen nemcsak a bor és a mezőgazdasági, hanem bánya- és ipari termékek, így vasérc, üveghutákból származó üvegtányérok, kerek üveglak-tányérok, sőt csillárok is piacra kerültek, miközben Zboróban már kis „fürdőszobácska” is volt.³⁸ Nem nélkülözték a lőpor- és fűrészmalmokat sem, sőt Sárospatakon I. Rákóczi György fejedelem (1630–1648) ágyúöntő műhelyt is létesített, Makovicán fűrész-, papír- és puskaportörő malmok és vendégfogadó is működött.³⁹ A makovicei birtok egyúttal azt is jelentette, hogy a Lengyelország felé vezető kereskedelmi útvonal – elsősorban a hegyaljai borszállítás tekintetében – a Rákócziak kezében volt immáron azóta, amióta öreg Rákóczi Zsigmond megszerezte azt Osztrog hercegtől.

Mindezen birtokokat és azok működését meg kellett ismernie az ifjú fejedelemasszonynak – más léptékű volt ez a gazdagság, mint amihez szeme hozzászokott Ozaly várában vagy akár Csáktornyán. Másként éltek a vármegyék nemesei, sőt azok hite is különböző volt; ők többnyire reformátusok voltak, bár ura és anyósa is már az ő hitét, a római katolikus vallást követték.

A nagysárosi Rákóczi-kastély 1948-ban egy tűzvész során – valószínűleg szándékos gyújtogatással – pusztult el. Erről lásd: Štefan SÁROSSY: *A nagysárosi kastély*. In: HALÁSZ Magdolna, PALENČÁRNÉ CSÁJI Ildikó (szerk.): *Rákóczi és Kassa. Nemzetközi konferencia II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak 110 éves hazahozatala alkalmából*. Kassa, 2016. október 26–29. Kassai Polgári Klub, Sárospatak, 2016, 141–147.

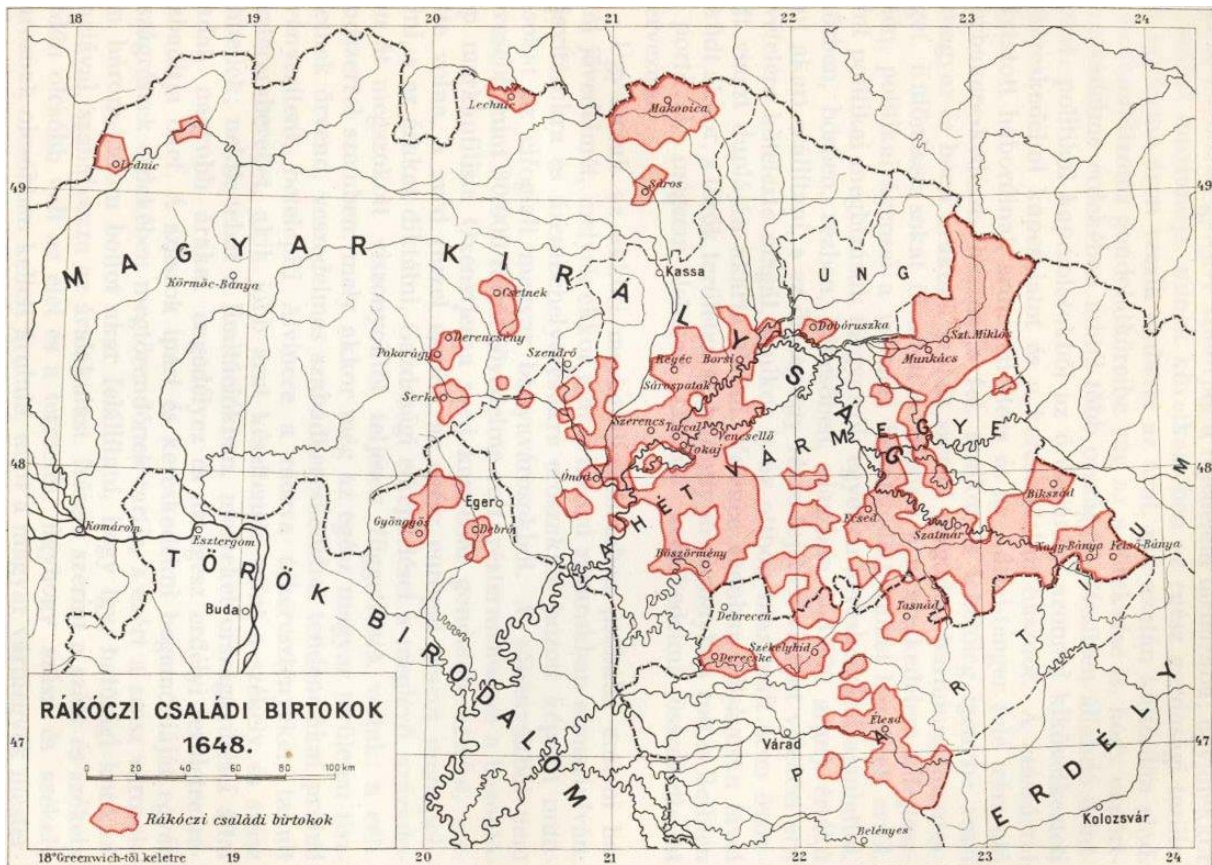
³⁷ Munkács: Bereg vármegye központja, a hatalmas vár a síkságból kiemelkedő vulkanikus hegyen áll. A vár alatt folyik a Latorca, a várhoz tartozik a folyópartra települt helység, Palánka. A középkori vár II. Lajos király (1516–1526) halála után Szapolyai János (I. János király, uralkodott: 1526–1540) kezébe került, majd hol a Habsburg uralkodó, hol János Zsigmond (1540–1571), Erdély királya (1570-től Erdély fejedelme) kezében volt. 1573-ban a Mágóchy család vette zálogba. 1587-ben Mágóchy András árváinak gyámja Rákóczi Zsigmond lett, majd annak özvegyét, Álaghy Bekény Juditot 1587-ben feleségül vevén, a zálogbirtok is reá szállt. 1570-ben a hatalmas uradalom jövedelmét, a falvak szolgáltatása nélkül, az összeírók közel 98 ezer Ft-ra becsülték! (HANGAY Z.: *Erdély választott fejedelme*, 37–44.) Rákóczi 1603-ban gyámfiának, Mágóchy Ferencnek átadta örökségét, a munkácsi várat. Mágóchy 1611-ben meghalt, és özvegyének kezével, Dersffy Orsolyával Esterházy Miklós kapta meg 1612-ben. (J. ÚJVÁRY Zs.: *Az Esterházy család*, 71.) Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) a nikolsburgi békében (1621) szerezte meg 300 ezer forintért, 1635-ben pedig I. Rákóczi György fejedelem tulajdonába ment át. A Rákóczi szabadságharc (1703–1711) leverése után I. Lipót király konfiskálta a Rákóczi-birtokokat. (FÉNYES E.: *Magyarország*, III. köt. 119–121.) Ma: Zamok Palanok, UK.

A birtokok leírását, inventáriumait lásd részletesen: MAKKAJ László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631–1648*. Akadémiai, Budapest, 1954.

A térkép: http://dka.oszk.hu/020600/020643/05_010_nagykep.jpg

³⁸ R. VÁRKONYI Á.: *Zrínyi Ilona*, 78.

³⁹ HANGAY Z.: *Erdély választott fejedelme*, 140.

7. kép: A Rákóczi család birtokai 1648-ban

1667 októberében Zrínyi Ilona megszülte első fiát, akit – a kor szokása szerint – a nagypapa tiszteletére, György névre kereszteltek.⁴⁰ A magyar nagyméltóságok szervezkedése azonban ekkor már javában folyt; nyilván Zrínyi Ilona is érzekelte, tudnia kellett, hogy férje részt vesz a szervezkedésben. I. Rákóczi Ferenc 1669 áprilisában megkötötte a felső-magyarországi protestáns nemesekkel a sárospataki egyezményt, amely nyomán a protestánsoknak visszaadta elvett templomaikat, visszaállította iskoláikat, lelkészeik jövedelmét. 1670. április 9-én a sárospataki várban meghirdette a felkelést, ám az mintegy három hét múlva hamvába fulladt.

Az ifjú fejedelemasszony egyaránt retteggett horvátországi övéi és ura életéért. Édesapját, gróf Zrínyi Péter horvát bánt és édesanyjának bátyját, gróf Frangepán Ferencet Bécsben letartóztatták,⁴¹ testvérét, Jánost még apja küldte oda, édesanyját, Frangepán Katalint szinte egy szál ruhában, kincseitől megfosztva, katonai őrizet alatt hurcolták el Csáktornyáról kishúgával együtt Grázba. Három évvel később elmeháborodottan, mindenéből kiforgatva fejezte be hányatott sorsát egy grazi kolostorban. Kisleányát, Aurórárt is elvették tőle, és egy

⁴⁰ R. VÁRKONYI Á.: *Zrínyi Ilona*, 84.

⁴¹ Zrínyi Péter 1670. április 13-án Bécsbe érkezett Frangepán Ferencsel, hogy tisztázza magát és bocsánatot nyerjen az uralkodótól.

klagenfurti kolostorba zárták.⁴² Zrínyi Ilonának nem volt többé sem ősi családi fészke,⁴³ sem rokonsága, János öccsét⁴⁴ leszámítva; 1670-ben a hullámok már összecsaptak a család feje fölött. 1671. április 30-án Bécsújhelyen kivégezték édesapját, gróf Zrínyi Pétert és anyai nagybátyját, gróf Frangepán Ferencet.

8. kép: Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc temetése 1671-ben. Ismeretlen festő, XVII. század

Csupán elképzeltük, hogy Zrínyi Ilonának hogyan jutott tudomására a szörnyű ítélet. A kivégzésről már másnap metszeteket árultak Bécsben, és az udvar óriási hírveréssel adta tudtul, hogy a kereszténység veszedelmes ellenségeit elpusztította.⁴⁵ Magyar oldalról persze

⁴² BARTA János: *Miért halt meg Zrínyi Péter? A Wesselényi összeesküvés története*. Móra, Budapest, 1986, 233.

⁴³ Zrínyi Miklós halála után öccse, Péter – Zrínyi Ilona édesapja – kapta meg a báni méltóságot. Ekkor Zrínyi Péter családja átköltözött Csáktornyára.

⁴⁴ Zrínyi János 1670 őszén Prágába került tanulni, majd katona lett. 1683-ban a Bécs ostroma elől a Linzbe menekült német-római császár és magyar király közelében tartózkodott, amikor fegyvere véletlenül elsült. E szerencsétlenség következtében megvádolták I. Lipót (1657–1705) elleni merénnyel, majd bebörtönözték, és 21 évi rabság után, megőrülve halt meg a börtönben. Vele a Zrínyi család kihalt. Az 1670–1671 válságos években Zrínyi Ilonának volt még egy rokona: nagybátyjának, Zrínyi Miklósnak fia, Ádám. Ő az 1691. augusztus 19-én lezajlott igen véres szalánkeméni ütközetben halt meg – ott, ahol Ilona férje, Thököly Imre török tisztként a másik oldalon harcolt.

⁴⁵ R. VÁRKONYI Á.: *Zrínyi Ilona*, 96–97. Ezen eseményt részletesebben is leírtam egy másik tanulmányomban, lásd: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona ifjú éve*. In: ŐZE Sándor, SZELKE László (szerk.): *Res Publica*

másként látták az eseményeket: „*Ez lött jutalmok egy kis vétekért, hogy nyavalyások hazájoknak elnyomattatott szabadságát, minthogy különben nem lehetett, fegyverrel akarták extorqueálni, nem a magok különös hasznát, hanem a közönséges jót forgatván, gyalázatosan hóhér keze által ölettetnek meg, és szomorú példabeszédben marada emlékezetek az egész világ előtt e mai napig*” – írta később a krónikás Cserei Mihály.⁴⁶ A megalázó kivégzést még inkább növelte a hóhér ügyetlensége; ugyanis Zrínyi Péterre kétszer vagy háromszor is le kellett sújtania a bakónak, aki valósággal letépte a fejét, mintsem lefejezte volna. Frangepán Kristófnál sem sikerült az első csapás.⁴⁷ Zrínyi Péternek, aki számtalan, törökök ellen vívott győztes csata hőse volt, nem adatott meg az ellenségtől való hősi halál. Utolsó estéjén egy cédulára írt végakaratóban a harcokban viselt szabályját, amely eredetileg Nagy Szülejmáné volt, és Bécsbe is magával vitte, egyetlen fiára, Jánosra hagyta.⁴⁸ Azt is kérte, hogy nagyapjának, Zrínyi Györgynek – a szigetvári hős fiának – aranyos buzogányát, amelyet Sasvár bégtől nyert, és jelenleg Spankau tábornoknál van, ha el nem ajándékozta, szerezzék vissza. Ezek a fegyverek, amelyek dicső elődei és az ő életútját is végigkísérték, egyszerre igen fontos szimbólumok is voltak. Ha harcban esett volna el, vagy otthon, betegségben halt volna meg, díszes temetésén családtagjai, fegyverhordozói felvonultatták volna, azzal vitézségét, bátorságát, nagyságát jelképezve. Mert a vitézi élet akkoriban kivívta az „örök élet dicsőséges koronáját”. „*Nincs a világon szebb és dicsőbb dolog, mint a becsületes név és jó hírnév! Ez soha meg nem hal, hanem örökké él. A földi javak elveszhetnek, – az nem baj –, de aki a becsületét elvesztette, mindenét elvesztette*” – írta Zrínyi Ilona búcsúlevelében fiának, II. Rákóczi Ferencnek Pozsonyban, 1692. január 8-án.⁴⁹ E sorok a Zrínyi család eszméjét és a *Szigeti veszedelem* lényegét is tükrözik, amely Zrínyi Ilonának is igen fontos öröksége lehetett, hiszen ezt adta tovább fiának. Az asszony csupán tizenkét évig nevelte fiát, hiszen Bécsbe érkezve azonnal elszakították tőle, és messzire, teljesen idegen közegbe küldték – ma úgy mondanánk, mintegy átnevelő táborba vitték –, ám ez a tizenkét évnyi nevelés és a Zrínyi- és Rákóczi-vér, vagyis a gének erősebbek voltak mindenféle „átnevelés”-nél. Noha édesanyja búcsúlevelét a fia talán soha nem kapta meg, mégis, a „*becsületes név és jó hírnév*” mindent felülíró kötelmében élt. Mindketten jól sáfárkodtak ezen eszmével: mind az anya, mind fia, földi vagyonát elveszítve, de becsületét megtartva, meg nem alkudva, száműzetésben haltak meg.

Nem tudjuk, hogy a nagyasszony lelkileg hogyan tudta feldolgozni családtagjainak megölését, valóságos kiirtását. Udvarában azt beszéltek, hogy még évek múlva is, álmában fej nélkül látta édesapját. Thököly Imre egyik leveléből tudjuk, hogy Törökországban is kísértette őt a múlt réme:⁵⁰ „*ágya körül, álmában ott bolyongott fejnélküli atyja és nagybátyja, később a bánatában megőrült édesanyja, elhalt testvérei, majd tragikus sorsú öccse, János...*”⁵¹

Confoederata. Tanulmányok Zrínyi Ilona születésének 375. és halálának 315. évfordulója tiszteletére. Szent István Társulat, Budapest, 2018, 11–27.

⁴⁶ CSEREI Mihály: *Erdély története (1661–1711)*. Kiad: BÁNKÚTI Imre. Európa, Budapest, 1983. 91. Idézi még: J. ÚJVÁRY Zs.: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona*, 14–15.

⁴⁷ Erről lásd: PAULER Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671*. I–II. köt., II. köt. 346–350.

⁴⁸ PAULER Gy.: *Wesselényi*, II. köt. 341–342.

⁴⁹ Zrínyi Ilona búcsúlevele fiához, Ferenchez. Takáts Sándor: *Zrínyi Ilona Bécsben*. In: Uő: *Régi magyar nagyasszonyok*. Budapest, 1982, 287–299, 298. Idézi még: R. VÁRKONYI Á.: *Zrínyi Ilona*, kezdősorok.

⁵⁰ R. VÁRKONYI Á.: *Zrínyi Ilona*, 98.

⁵¹ J. ÚJVÁRY Zs.: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona*, 16.

Zrínyi Ilonának azonban nemcsak szülei és testvérei tragédiáját kellett megélnie, hanem 1670-ben férje, I. Rákóczi Ferenc életéért is sokat aggódott, hiszen az ő neve is az udvar fekete listáján szerepelt.

1670 decemberében megindultak a kihallgatások Gömör, Borsod és Torna vármegyékben, majd 1671 januárjától Abaúj, Sáros, Zemplén, Ung, Ugocsa és Bereg vármegyékben folytatódtak.⁵² Munkácson⁵³ február 21-én került sor I. Rákóczi Ferenc megidézésére, bár Rottal János⁵⁴ már január 15-ére elrendelte Pozsonyba idézését a többi gyanúsítottal együtt.⁵⁵ Az öreg fejedelemasszony, Báthory Zsófia (1629–1680) bevetette minden befolyását; hosszasan tárgyalt fia fejének megváltásáról. Az udvart herceg Lobkowitz első miniszter, Hocher kancellár, Sinzendorf udvarai kamarai elnök és Selb kamarai tanácsos képviselték. Az első összeg elképzelhetetlenül magas volt: 2 millió forint, amelyet később megfelezték, végül leszállították fél millió forintra.⁵⁶ Végül február 21-én létrejött a megegyezés: Báthory Zsófia fizessen készpénzben 200 ezer rénes forintot,⁵⁷ további 150 ezer forintot élelmiszerben, valamint 50 ezer forint értékben a trencsényi jószágot engedje át. Ecsed, Sáros és Sárospatak⁵⁸ váraiba császári katonaságot kellett beengedniük, ellenben a család biztosította magának Ecsedet, Borsit⁵⁹ és Munkácsot.⁶⁰ Az utóbbira különös gondot viseltek, hiszen nemcsak nagy és erős vár volt hatalmas váruralommal, hanem stratégiai és gazdasági fontosságú is Északkelet-Magyarországon.⁶¹ A XVI. század végén a család felemelője, öreg Rákóczi Zsigmond (1555–1608) gyámként már birtokában tartotta e fontos várat hatalmas uradalmával, de gyámfiának nagykorúságával vissza kellett azt bocsátania, hogy azt majd Esterházy Miklós birtokolja. Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) zálogként ügyesen megszerezte, majd azután I. Rákóczi György (1630–1648) is, és vált a fejedelmi család elidegeníthetetlen birtokává. I. Rákóczi Ferenc fejéért a hatalmas váltságösszeg egy részét az öreg fejedelemasszony kölcsönökből szerezte meg. Zrínyi Ilona is méltán kivette a részét az áldozatvállalásból: jegyajándékával és a szülői házból hozott készpénzével, ékszereivel, összesen 40 ezer tallérral, azaz közel 67 ezer forinttal⁶² járult hozzá férje életének megváltásához.⁶³

⁵² Pauler Gy.: *Wesselényi*, II. köt. 254–255.

⁵³ Munkács: leírását lásd fentebb.

⁵⁴ Rottal János: honfiúsított magyar báró, császári tanácsos, a magyar ügyek egyik szakértője. Wesselényi Ferenc nádorral és a magyar főrendekkel baráti viszonyban volt. Királyi biztosként ténykedett az 1660–70-es években. R. VÁRKONYI Ágnes: *Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685)*. In: R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686*. III/2., 1155–1272., 1155., 1176. stb.

⁵⁵ Pauler Gy.: *WESSELÉNYI*, II. köt. 256.

⁵⁶ Pauler Gy.: *WESSELÉNYI*, II. köt. 257.; J. ÚJVÁRY Zs.: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona*, 16.

⁵⁷ Rénes forint: 1659 után 1 rénes forint 60 krajcárt, azaz 300 fontdénárt ért, miként a magyar forint. Vö. HUSZÁR Lajos: *Pénzforgalom és pénzügyviszonyok Sopronban*. In: DÁNYI Dezső, ZIMÁNYI Vera: *Soproni áruk és bérek a középkortól 1750-ig*. Akadémiai, Budapest, 1989, 22–63., 57.

⁵⁸ A várak leírását lásd fentebb.

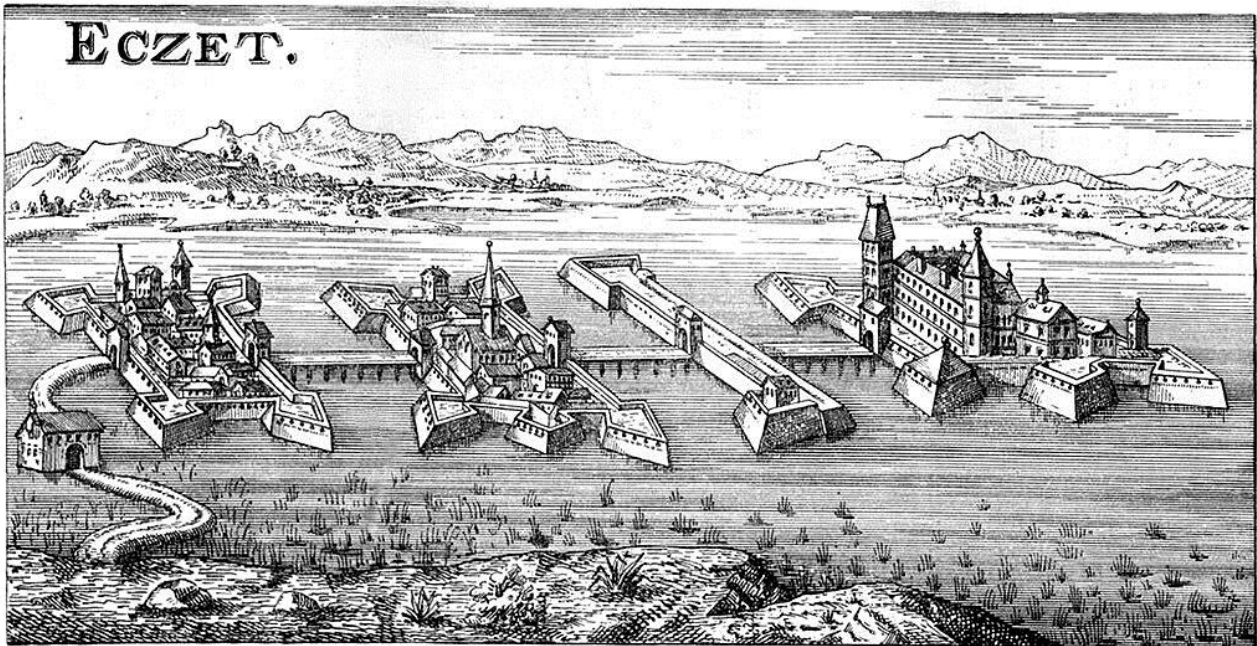
⁵⁹ Borsi: leírását lásd fentebb.

⁶⁰ PAULER Gy.: *Wesselényi*, II. köt. 258–259.

⁶¹ J. ÚJVÁRY Zs.: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona*, 17.

⁶² A tallér árfolyama Nyugat-Magyarországon és Ausztriában ekkor 96–102 krajcár között mozgott, 1 rénes forint viszont 60 krajcárt ért. HUSZÁR L.: *Pénzforgalom*, 59.

⁶³ PAULER Gy.: *Wesselényi*, II. köt. 258.; Vö.: R. VÁRKONYI Á.: *Zrínyi Ilona*, 96.; J. ÚJVÁRY Zs.: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona*, 17.

ECHED VÁRA.

«Das ehemals gedrückte, vom Türken berückte, nun trefflich erquickte Königreich Hungarn. Frankfurt u. Leipzig 1688.» című munka mellékletének hű mása.

9. kép: Ecsed vára, a Báthoryak egykoron erős fészke, majd a Rákócziak birtoka

A nagy bajban vigaszt jelenthetett a fejedelmi pár számára második gyermekük, Julianka megszületése 1672-ben, majd 1676-ban Ferkó. Az apa akarata szerint a keresztségben második névként Lipótot kapta,⁶⁴ annak az uralkodónak a nevét, aki az édesanya rokonait kivégeztette! Micsoda arculcsapása lehetett ez a Zrínyi családnak és a feleségnek!⁶⁵

Három hónappal a kis trónörökös megszületése után I. Rákóczi Ferenc azonban hirtelen meghalt; a fiatalasszony özvegyen maradt két gyermekével és a hatalmas uradalmakkal, várakkal. Joggal lehetett attól tartani, hogy az uralkodó a gyermekek fölé hivatalos gyámot nevez ki, aki a birtokok felett is diszponál majd. Ezt elkerülendő, az özvegy azonnal bejelentette törvényes jogigényét a gyámságra, amelyet a király megadott neki. Ez némi csekélyke kárpoztást jelenthetett számára a Zrínyieket ért szörnyű tragédia ellenében; a gyámsággal Zrínyi Ilonára szállt a Rákóczi család minden birtokának intézési joga és politikai hatalma: a várak, a majorságok, a tokaji és tarcali szőlőbirtokok, az officinák és Sáros vármegye főispáni tiszte. Ebben támadt ellentét anyósa és közte. Báthory Zsófiának 1680-ban bekövetkezett halála után ismételen előkerült a gyámság, illetve a vagyon

⁶⁴ R. VÁRKONYI Á.: *Zrínyi Ilona*, 108.

⁶⁵ II. Rákóczi Ferenc a második keresztnévét, Lipótot sohasem használta.

kezelésének kérdése,⁶⁶ de az özvegy fejedelemasszony az uralkodótól újabb védlevelet kapott.⁶⁷

10. kép: II. Rákóczi Ferenc gyermekkori képe

⁶⁶ Báthory Zsófia gyóntatója, a jezsuita Kiss Imre páter megpróbálta megszerezni a gyámi teendőket, s ezzel a birtokok egy részét az uralkodónak átjátszani, de Zrínyi Ilonának, egyházi pártfogói segítségével, sikerült azt kivédenie. Vö. R. VÁRKONYI Á.: *Zrínyi Ilona*, 118.; MESZLÉNYI Antal: *Báthory Zsófia élete és végrendelete (1628–1680)*. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1939. A Rákóczi-kincsekről lásd részletesen: SZTANCSNÉ KARDOS Tímea: *Zrínyi Ilona és a Rákóczi-kincsek*. In: HALÁSZ Magdolna PALENČÁRNÉ CSÁJI Ildikó (szerk.): *Rákóczi és Kassa. Nemzetközi konferencia II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak 110 éves hazahozatala alkalmából*. Kassa, 2016. október 26–29. Sárospatak, 2016. 16–29.

⁶⁷ J. ÚJVÁRY Zs.: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona*, 19.

Zrínyi Ilona igazi nagyasszonyként, okosan és céltudatosan nevelte gyermekeit és gondozta uradalmait. A hatalmas birtokok kézben tartása, még kiváló gazdatisztek segítségével is, hatalmas munkát, odafigyelést és hozzáértést igényelt. Az özvegy nemcsak a gyermekek nevelését és a szorosabban vett udvartartás irányítását, hanem a birtokok gazdasági és pénzügyi igazgatását is kiválóan elvégezte, pedig mindez alapvetően férfifeladat volt.

Valószínűleg özvegysége idején, talán valamely gazdasági vagy politikai ügyintézés során ismerkedett meg az ifjú Thököly Imrével – nem tudjuk pontosan a körülményeket. Egyik későbbi levelében azt írta, hogy Thököly Imrének öt évig kellett rá várnia.⁶⁸ Thököly ekkor még Erdélyben élt, és a teljes nagykorúságot sem érte el, hiszen csupán húszéves volt – a felföldi főúri famíliák közül szinte utolsónak maradt evangélikus, és a családnak is ő volt az utolsó, egyetlen élő férfi tagja, miként Zrínyi Ilona első férje, I. Rákóczi Ferenc.

Thököly Imre nem csupán főúri családban született, hanem fejedelmi rokonsággal is büszkélkedhetett; nagyanyja Thurzó György nádor⁶⁹ leánya, Katalin volt⁷⁰, édesanyja pedig rokonságban állt Bethlen Gábor fejedelemmel. Apja, Thököly II. István gróf (1623–1670) Bethlen unokahúgának, iktári Bethlen Annának leányát, ráthóti Gyulaffy Máriát vette feleségül. Ez pedig, nem utolsósorban, szép erdélyi birtokokat is jelentett, főként a huszti⁷¹ jószágot és a máramarosi főispánságot.⁷² Magyarországi birtokai az erdélyinél jóval jelentősebbek voltak, bár 1670 után azokat a király elkoboztatta Thököly II. István grófnak a Wesselényi mozgalomban való részvétele miatt. Imre gróf dédapja, Thököly Sebestyén által megszerzett javak a következők voltak: a 42 ezer forintért megváltott késmárki és savnyiki uradalom⁷³,

⁶⁸ TAKÁCS S.: *Zrínyi*, 292. Idézi még: R. VÁRKONYI Á.: *Zrínyi Ilona*, 126.

⁶⁹ Bethlenfalvi Thurzó György gróf (1567–1616): Nagybicce örökös ura, Árva vármegye örökös főispánja, 1609-től haláláig a Magyar Királyság nádora. NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. XI. köt. Ráth Mór, Pest, 1865, 208–209.

⁷⁰ NAGY I.: *Magyarország*, XI. köt. 288.

⁷¹ Huszt: vár és város a Huszti járásban. A vár védte az ún. öt máramarosi koronavárost. Az Erdélyi Fejedelemséghez tartozott, a fejedelmek, Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György szerezte meg. Ma: Huszt, UK.

⁷² NAGY I.: *Magyarország*, I. köt. 283.

⁷³ Thököly Sebestyén Késmárkot és Savnyikot 1579-ben szerezte meg. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *A ponyvásszekértől a közjó szolgálatáig. Thököly Sebestyén pályafutása*. Hadtörténelmi Közlemények 102 (1992), 3. szám, 75–93, 77.

Késmárk, Kásmark: a Szepesség fővárosa, a XIII. században IV. Béla király százokat telepített le a területre, amely később városi rangot kapott, és fallal erősítette meg magát. Szabad királyi városi rangját a Thököly családdal vívott hosszú küzdelem után, 1655-ben nyerte vissza. A városban áll a régi vár romjain, a Thököly Sebestyén által épített reneszánsz kastély. (H. TAKÁCS M.: *Magyarországi*, 204.) Ma: Kežmarok, SK.

Savnik, Savnyik, Sokavnik, Styavnik, Staunyk, Savnik, Schawnik település és vár: Szepes vármegyei szlovák mezőváros a Hernád folyó mentén, a savniki uradalom központja. (FÉNYES E.: *Magyarország*, IV. köt., 18.)

A Hernád partján álló nagy méretű, többtornyos várat Thököly Sebestyén 1579-ben szerezte meg Lasky Alberttől, miként Késmárkot. A várat 1619-ben, Thököly Sebestyén fia, I. István építtette újjá. (H. TAKÁCS M.: *Magyarországi*, 235.) Ma: Spišský Štiavnik, SK.

Viborna (portio)⁷⁴, Hundertmarkt⁷⁵ részbirtoka, Lucsivna⁷⁶, Vikartóc⁷⁷, Kravan⁷⁸, Kuhbach⁷⁹, Hranovica (Grönitz)⁸⁰ és a már fentebb említett Sanvik.⁸¹ Ehhez jött a Thurzóktól megörökölt árvai⁸² – ekkor 69 községgel – és a lietavai⁸³ uradalom. Thököly II. István az árvai, a likavai, a késmárki és a rosenbergi⁸⁴ uradalmak után hatalmas összeget, évi százezer tallerra becsült jövedelmet húzott.⁸⁵

⁷⁴ Viborna, Bierbrunn, Sörkút: egykoron Szepes vármegyei szász község, Késmárkhoz közel. A XVIII. században elszlovákosodott. Ma: Výborná, SK.

⁷⁵ Hundertmarkt, Hundorffmark (!), Hondormarkt Száztelek, *Százvásár*: 1549-ben 9 jobbágyportával rendelkező község Szepes vármegyében, ekkor Lasky Albert volt a birtokos. Thököly Sebestyén a Laskyaktól vette meg. (MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. Akadémiai, Budapest, 1990, 1–2. köt., 1. köt. 762.) A XVIII. században ruténok lakták. *Magyar Katolikus Lexikon* (MKL), szerk.: Diós István, VICZIÁN János, Szent István Társulat, Budapest, 1993. <http://lexikon.katolikus.hu/S/Sz%C3%A1ztelek.html> (Letöltés: 2023. augusztus 10.) Ma: Stotince, SK.

⁷⁶ Lucsivna, Lautschburg, Laucsburg: Szepes vármegyei község, 1549-ben Lasky Albert tulajdonában volt. (MAKSAY F.: *Magyarország*, 2.köt. 764.) Ma: Lučivna, SK.

⁷⁷ Vikartóc: Szepes vármegyei község a Szepesszombati járásban, Liptó vármegye határán. 1549-ben Lasky Albert volt a birtokos. (MAKSAY F.: *Magyarország*, 2. köt. 766.) Lakossága a XVIII. században szlovák. FÉNYES E.: *Magyarország*, IV. köt. 301.

⁷⁸ Kravan, Kraven, Kraveny, Kuhschwanz, Kravján, Erzsébetháza: Szepes vármegyei település, a XIX. századvégi magyarosított nevét katolikus templomának védőszentjéről kapta. Ez a község is Lasky Albert birtokában volt, mielőtt Thököly Sebestyén megszerezte. (MAKSAY F.: *Magyarország*, 2. köt. 763.) Ma: Kravany, SK.

⁷⁹ Kuhbach, Kubach: Szepes vármegyei település, 1549-ben Lasky Albert tulajdonában volt. (MAKSAY F.: *Magyarország*, 2. köt. 763.) Ma: Kravany, SK.

⁸⁰ Hranovnica, Hranovice, Ranowycya, Hranovce, Gránic, Grénic, Grönicz, (a XIX. század végétől) Szepesvéghely: Árpád-kori, a német soltész-jog alapján alapított határőrfalu, nevének eredete, „granica” (határ) megnevezése is erről áruklodik. Jelentős mezőváros, ill. bányaváros a Laskyak birtokában. (MAKSAY F.: *Magyarország*, 2. köt., 762.) Ma: Hranovice, SK.

⁸¹ A birtokok felsorolását lásd: NAGY Erzsébet: *Magyarázatok a „legnagyobb földbirtokosok a Habsburg-királyi Magyarországon 1630–40-es években” című térképhez*. Agrártörténeti Szemle 29 (1987), 1–2. szám, 190–213, 209–210.

⁸² Árva vára és tartománya: már az Árpád-korban igen fontos határ menti királyi várnak számított a magas sziklagerinre épített erősség. 1546-tól I. Ferdinánd király (1526–1564) bírta, amelyhez ekkor 21 falu tartozott. (Lásd: MAKSAY F.: *Magyarország*, 1. köt., 118.) 1556-ban házasság útján került a Thurzók kezére. Az uradalom a XVII. században 6 mezővárost, 175 falut és több tízezer hold földet jelentett. Ma: Orava, (a település: Oravský Podzámok, Árvaváralja), SK.

⁸³ Lietava, Lejtava, Zsolnalitva: hegyen épült középkori vár és mezőváros az egykori Trencsén vármegyében. A XV. században a Szapolyaiak reneszánsz stílusban bővítették, majd házassággal a Thurzók kezére került. (FÉNYES E.: *Magyarország*, III. 28.) Ma: Lietava, SK.

⁸⁴ Rosenberg, Rozenberg, Rosomberk, Rózsahegy, *Ružomberok*: az egykori Liptó vármegyében, Likavától kissé délre, a Vág folyó mellett fontos kereskedelmi utak mentén alapult bányaváros. Városi rangját 1390-ben elveszítette, és a likavai uradalomhoz csatolták. A XVI. században újra virágzó mezőváros. (FÉNYES E.: *Magyarország*, IV. köt. 298.) A Vág folyó túlsó oldalán áll a XIV. században épült kastély (castellum). (<https://varak.hu/latnivalo/index/2052-Rozsahegy-Zsofia-varkastely/>. Letöltés: 2023. augusztus 17.) Ma: *Ružomberok*, SK.

⁸⁵ NAGY I.: *Magyarország*, XI. köt., 286.

11. kép: Alíírás: Thököly Imre ifjúkori arcképe. Korabeli festmény

Az Erdélyben bujdosó Thököly Imre 1678-ban már fontos kapcsolatokat épített ki a bujdosókkal, majd bizonyos ügyekben Zrínyi Ilonával kezdett levelezni.⁸⁶ 1680 februárjában Makovicán személyesen is találkoztak. Thököly tárgyalást folytatott az özvegy fejedelemasszonnyal csapatai elhelyezéséről.

1681 áprilisában IV. Mehmed szultán (1648–1687) Thökölynek nyújtott támogatást,⁸⁷ a kuruc hadmozdulatok is felerősödtek, és a magyarországi ellenállás is megnőtt. 1682. január 9-én a kuruc követek Isztambulban azt kérték, hogy Thökölyt nevezzék ki Magyarország fejedelmévé. A fiatal nagyúr előtt megcsillant a legfényesebb csúcs; Erdély fejedelme vagy/és Magyarország királya lesz – Európában már a királyságáról beszéltek.⁸⁸ Ehhez pedig kitűnő

⁸⁶ Thökölyt 1680. január 8-án, a szoboszlói gyűlésen a bujdosók fővezérékké választották.

⁸⁷ Thököly a nagyvezírnek 1681 márciusában küldött levelet, amelyben hangsúlyozta a Szapolyai-féle nemzeti királyság eszméjét. Vö.: VARGA J. János: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben.* (História Könyvtár, Monográfiák 23), MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2007. 23., 180., 182–184.

1681. április 18-án a szultán fermánt állított ki Apafi Mihály fejedelem (1661–1690) számára azért, hogy a fejedelemség egész haderejével támogassa Thököly magyarországi hadmozdulatait.

⁸⁸ VARGA J. János: *Thököly Imre (1657–1705).* In: GEBEI Sándor (szerk.): *Az „üstökös kegyeltje.” Késmárki Thököly Imre (1657–1705): Thököly Imre születésének 350. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos konferencia*

legitimációs alapot nyújtott Zrínyi Ilonával, az özvegy fejedelemsasszonnyal kötendő házassága. Európa-szerte ismert módszer volt az új király házasságkötése az özvegy királynéval/fejedelemmel – ezzel erősítvén meg trónutódlását még akkor is, ha az ara idősebb volt, mint a vőlegény. Ehhez azonban a király engedélyére is szükség volt, ugyanis Zrínyi Ilona semmit sem akart kockáztatni, főleg kiskorú gyermekei örökségét nem tette volna kétségessé – gyermekeiért mindent megtett, még későbbi férjének, Thökölynek is ellentmondva.

1682. június 15-én megtartották Munkácson az esküvőt.⁸⁹ A házassággal Thökölynek óriási szerencséje lett. Egyrészt Zrínyi Ilona kezével szerelmes, elpusztíthatatlan hűségű, őt halálig követő, támogató és betegségében ápoló asszonyt kapott. Zrínyi Ilona leveleiben „*édes kedves uram*”-nak, „*édes szívem uram*”-nak nevezte férjét – írásából sugárzik a szerelmes szeretet és hűség.⁹⁰ Másrészt Thököly kezére került a hatalmas Rákóczi-vagyon: 19 vár, sok száz falu, mezőváros és hatalmas, jól működő uradalmak.

Ezzel elkezdődött Thököly fejedelemsége, oszmán és európai szóhasználatban királysága; a Portától berátot kapott a *Köztes-Magyarország (Orta Madzsar)* feletti uralom elismerésére, a rendek jogainak biztosítására pedig tizennégy pontba foglalt nişân-típusú 'ahdnâmét állítottak ki.⁹¹

Azonban Thököly és vele együtt az európai közvélemény – egyelőre – nem gondolta, hogy az Oszmán Birodalom legyőzhető. 1683. szeptember 12-én azonban a keresztény felmentő sereg Bécs alatt akkora vereséget mért Kara Musztafa nagy létszámú hadára, hogy maga sem hitte el. A győzelem valósággal kényszerítette I. Lipót császárt és királyt a háború folytatására, pedig ő maga békét akart Keleten, hogy erejét Nyugat felé, a francia király ellen fordíthassa. Thököly még Bécs ostroma előtt, 1683 márciusában követeket küldött Sobieski János lengyel királyhoz (1674–1696), akit arról tájékoztatott, hogy a törökökkel a magyar szabadságjogok biztosítása végett kötött szövetséget. Célja az volt, hogy a lengyel királyra – ha a szerencse kedvezőtlenre fordulna – közvetítőként támaszkodhasson.⁹² Erre Bécs felmentése után

anyaga. Hajdúszoboszló, 2007. szeptember 25–26. Hajdúszoboszló Város Önkormányzata, Hajdúszoboszló, 2010, 71–87, 76.

⁸⁹ Gyöngyösi István Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságát költeményben (*Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról*) írta meg 1683 első felében. Megjelent: *Gyöngyösi István összes költeményei 1–4. köt.* MTA, Budapest, 1914–1937.

⁹⁰ Például: 1686. május 9-én, Munkácson keltezett levelében, és még több levélben is. In: SZILÁGYI Sándor (kiad.): *Zrínyi Ilona levelei.* Történelmi Tár, 3. évf. 3. szám, 417–424., 418–419.

A házasságukról többen is írtak. A szakirodalom megegyezik abban, hogy házasságukban az érdek is szerepet játszhatott, de a szeretet nagy volt közöttük. Munkács ostroma *alatt* is mindketten egymást becézgetve, egymásért aggódva, sűrűn leveleztek egymással. Vö.: MARKALY Aranka: *Érdek vagy szerelem? Thököly Imre és Zrínyi Ilona kapcsolata.* In: *Korunk*, 2016. 27. évf. 12. szám, 29–34.

⁹¹ PAPP Sándor: *Szabadság vagy járom? Török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején.* *Hadtörténelmi Közlemények* 116 (2003), 3–4. szám, 657–661.; VARGA J. János: *Az „Orta Madzsar” szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig.* In: FODOR Pál – PÁLFFY Géza – TÓTH István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* (Gazdaság és társadalomtörténeti kötetek), Budapest, 2002. 419–420.; PAPP Sándor: *Kényszerű együttélés jogait tartalmazó oszmán szerződéslevelek ('ahnâmék) és kinevező iratok (berátok).* In: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna (szerk.): *Az oszmán-magyar kényszerű együttélés és hozadéka.* PPKE BTK, Piliscsaba. 2013. 37–54., 51.; Vö.: J. ÚJVÁRY Zs.: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona*, 25.

⁹² KÖPECZI Béla: *Tanulmányok a kuruc szabadságharcok történetéből.* Akadémiai, Budapest, 2004, 21–22.

szükség is volt, ám I. Lipót semmiféle egyezkedésről nem akart hallani. Thököly 1684-ben nemzetközileg menthetetlenül elszigetelődött, várait sorra veszítette el – Munkács kivételével, amelyet halálig hű felesége oroszlátként védelmezett –, majd bukása 1685-ben, a váradi pasa által történt letartóztatásával látványosan is végbement. És ettől kezdve már nem volt megállás a lejtőn. Zrínyi Ilona, aki ekkor állapotos volt, hosszasan és hősiezen védte Munkácsot. 1686-ban, amikor az ostromot vezető Caprara⁹³ megadásra szólította fel a nagyasszonyt, a következő levéllel válaszolt:

„...A várat fejedelmi magzataim számára nekem, az anyjuknak kell megvédelmezni, mert a gyermekek minden fegyverviselésre alkalmatlanok. Különb is ártatlanságuk és kiszolgáltatott gyenge mivoltuk igazsága lenne, hogy megvédje őket. A gyermekeknek mindenkor grácia jár a keresztény világban...”⁹⁴

A nagyasszony a végsőkig, 1688 januárjáig kitartott Munkács védelmében – bátorságával egész Európa csodálatát kiváltotta. A hosszúra nyúlt ostrom idején nemcsak irányította a védelmet, intézte a hadi és a gazdasági ügyeket, hanem ápolta a sebesülteket és betegeket, erőt és reményt nyújtott katonáinak, cselédeinek, sőt még a híres Ilona-napot is rendre megtartották. Reménykedve írta leveleit férjének, de mivel Thököly nem tudta felmenteni a várat, az úrnő kénytelen volt a megadás mellett dönteni. Őt magát és gyermekeit Bécsbe vitték. Javaitól, birtokaitól, sőt – az ígéret ellenére – gyerekeitől is megfosztották, és hiába könyörgött azért, hogy legalább láthassa őket.

12. kép: Munkács vára

⁹³ Caprara, Aeneas Sylvius von (1631–1703): itáliai, bolognai arisztokrata származású gróf, a Német-római Birodalom tábornagya, a Habsburg uralkodó szolgálatában állt.

⁹⁴ CSATÁRY György (kiad.): *Zrínyi Ilona levelei Kárpátalján*. Forráskiadvány (A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpontjának forráskiadványa). „RIK-U” Kft., Beregszász–Ungvár, 2018, 18.

13. kép: Munkács vára, a belső udvar

A remény csupán Thököly Imrének török segítséggel Erdélybe történt betörése és a győzelmes zernyesti csata (1690. augusztus 21.) után villant fel; ugyanis tudomására jutott, hogy az elfogott Donathus Heisler tábornokért és Doria ezredesért cserében talán kiszabadulhat a bécsi fogságából. *„Isten áldja meg kegyelmedet, szerelmetes uram, minden áldásával. [...] Csak azt óhajtanám tudni, mi lesz velem? Kegyelmed itt akar-e hagyni, avagy kiváltani? Szépen kérem kegyelmedet, jó uram, bánjon emberségesen a foglyokkal, mert attól tartok, hogy ellenkező esetben velem is keményebben bánnak. Egyébként a jó Istenre hagyom magamat, és kegyelmed szeretetére. Nagy kincs a házastársak között az igaz szerelem és a lekötöttség. Ebben maradok én kegyelmednek igaz hitestársa!”* – írta a fejedelemasszony férjének.⁹⁵ Mivel a foglyocseréről szóló tárgyalások igen akadoztak, Zrínyi Ilona egyre türelmetlenebbül várta a híreket Thökölyről és az eseményekről. 1691. november 25-én, Kinsky grófnak címzett levelében ismét tanúságot tett határtalan szerelméről és önfeláldozásáról:

„[...] a házasságbeli szeretet, hűség és kötelességtudás nemcsak a boldogságban, de a nagy boldogtalanságban is segít. Bár meg tudnám váltani uram életét az én halálommal. Kész vagyok rá, amint az a becsületes asszonynak kötelessége is.”⁹⁶

Zrínyi Ilona – végül sok szenvedés után – 1692 januárjában elindulhatott hosszú útjára férje után, akivel előbb Pozsarevácott, majd az Oszmán Birodalom belsőbb területén élt anélkül, hogy még életében láthatta volna gyermekeit, vagy reménye lett volna a visszatérésre. Fiától

⁹⁵ TAKÁTS S.: *Zrínyi*, 293. Idézi még: J. ÚJVÁRY Zs.: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona*, 26.

⁹⁶ TAKÁTS S.: *Zrínyi*, 295. Idézi még: J. ÚJVÁRY Zs.: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona*, 26–27.

ekként búcsúzott Bécsben írt levelében: „*Bárhová vet a sors, maradok mindenütt és mindenkor a te forrón szerető anyád: Zrínyi Ilona.*”⁹⁷

Megérkezvén az Oszmán Birodalomba, Thököly Imre – török csapatokkal – még részt vett a század végi küzdelmekben. Az 1699-ben kötött karlócai béke után azonban a Porta a bujdosókat a birodalom távolabbi területére, a nikomédiai Izmitbe telepítette.

Megtörhetetlen lelkét istenhite és Szűz Mária erősítette. A nagyasszony több gyermekét is elveszítette, mégsem panaszkodott; a száműzetésben, nem kevés szükség közepette is, szolgálta és gyógyította beteges urát, míg a halál 1703. február 18-án el nem szólította.⁹⁸ Azonban még megérte a hírt, hogy fia megszökött a bécsújhelyi börtönből.⁹⁹

Hamvait fia és férje földi maradványaival együtt hozták haza 1906-ban, majd őt és a Nagyságos Fejedelmet a kassai Szent Erzsébet-dóm kriptájába helyezték örök nyugalomra.

14. kép: II. Rákóczi Ferenc arcképe, Mányoki Ádám festménye

⁹⁷ TAKÁTS S.: *Zrínyi*, 297–298. Idézi még: J. ÚJVÁRY Zs.: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona*, 27.

⁹⁸ R. VÁRKONYI Á.: *Zrínyi Ilona*, 282.

⁹⁹ R. VÁRKONYI Á.: *Zrínyi Ilona*, 282.

Epilógus

Zrínyi Ilona rendíthetetlen hitét Szűz Mária mély tisztelete is táplálta. Tudjuk, hogy egy kis falusi templomból az anyósa, Báthory Zsófia a munkácsi vár kápolnájába vitetett egy kegyképet, amelyet a Nagyasszony magával vitt 1688-ban Bécsbe, majd onnan a messzi száműzetésbe, Törökországba – Szűz Mária elkísérte őt hányatott életében.

A kegykép története ott kezdődött, hogy egy Ung vármegyei kis település, Klokocsó¹⁰⁰ görögkatolikus közösségében *Az istenszülő elszenderedése* tiszteletére szentelt fatemplom ikonosztázionjának Mária-ikonja, a hagyomány szerint, véresen könnyezett, amikor 1670-ben az oda menekült lakókra a kurucok rátörték az ajtót, és a szentképet is összevagdalták.¹⁰¹ A kép *Hodigitria* típusú Istenszülő-ikon, bal karján a gyermek Jézussal. A korabeli festésmód szerint Mária vörös mafóriont viselt, amelyet általában három csillag díszít, egy-egy a két vállon, egy pedig a homlokon.¹⁰² A templomot a katonák fel is gyújtották, de a kép sértetlen maradt. A könnyező ikont elvitték Eperjesre, majd onnét Báthory Zsófia a munkácsi vár kápolnájába vitette, és rubintokkal, gyémántokkal, valamint egyéb drágakövekkel, igazgyöngyökkel díszes koronával ékesítette a Madonnát és a kis Jézust. Ezt a díszes képet vitte magával Zrínyi Ilona a száműzetésbe. Halála után, 1705-ben II. Rákóczi Ferenc visszahozatta Munkácsra.

A Rákóczi vezette szabadságharc leverése után, 1711. augusztus 11-én a császáriak lefoglalták, leltárba vették, majd Bécsbe szállították az ikont. Feltételezhetően a bécsi Stephansdom alatti kápolnában őrizték, de azóta nyoma veszett. Eperjes város visszakérte a kegyképet Mária Teréziától (1740–1780) – akkor még megvolt –, de csupán egy másolatot kaptak vissza.¹⁰³ Azon a következő magyar nyelvű felirat olvasható: *„Boldog Asszony valóságos képe, mely 1670 Felső Magyarországon Vinna várához tartozó Klokocsó nevű orosz falu templomában sokak láttára elsőben könyezni, s azután némely eretnekek késsel szurások után orczáján legörgő könyhullatással sirni láttatott”*. A kép hátoldalára ragasztott papíron magyarul és latinul az áll, hogy a kép másolatként készült a régiről (*ex alia antiqua*), és 1769. március 12-én gróf Sztáray János Fülöp császári és királyi kamarás és a királyi Helytartótanács tanácsosa, valamint Neuhold János udvari kamarai tanácsos Eperjes városába vitették *„az előbbi helyett”*, továbbá *„Pinxit F. G. Kramer Anno 1769”*.¹⁰⁴

A kegykép tisztelete ténylegesen a XX. század elején kezdődött. 1907-ben a kegyképet aranykeretbe foglalták, Mária-ünnepeken kitették tiszteletadásra. A püspöki kápolna oltárán őrizték 1950-ig, amikor a görögkatolikus egyházat a kommunista rezsim betiltotta. Amikor 1990-ben újraindulhatott a görögkatolikus egyház élete, és a püspöki rezidenciát is visszakapták, a kép már nem volt a helyén.

¹⁰⁰ Klokocsó, más néven: Klátóc, 1899-től Hajagos. Puskás Bernadett: A kolokocsói kegykép másolatai. = *ATHANASIANA* 30 (2009) 181–189, 182.

¹⁰¹ Más forrás szerint megtaposták.

¹⁰² PUSKÁS B.: A klocokói, 182.

¹⁰³ PUSKÁS B.: A klocokói, 184–185.

¹⁰⁴ PUSKÁS B.: A klocokói, 185.

Az eperjesi első másolatról további két másolat is készült, amelyen azonban már nincs semmiféle felirat.¹⁰⁵ Erről a másolatról készítettek a szlovák görögkatolikus hívek másolatot és vitték Rómába, a Szent Péter-bazilikába, amely előtt Ferenc pápa imádkozott 2021. június 29-én, Szent Péter és Pál ünnepén.¹⁰⁶

15. kép: A klokocsói Istenszülő kegykép magyar felirattal ellátott másolata, amelyet a Kassai Egyházmegye szlovák görögkatolikus hívei vittek Rómába, a Szent Péter-bazilikába

¹⁰⁵ Puskás B.: A klocsokói, 187–188.

¹⁰⁶ Magyar Kurír, 2021. június 30. (<https://www.magyarkurir.hu/ferenc-papa/a-magyar-feliratu-kegykep-amely-elott-ferenc-papa-imadkozott-klokocsoi-istenszulo-ikon>. Letöltés ideje: 2024. március 20.)

Képek jegyzéke:

1. Zrínyi Péter horvát bán (1621–1671), Zrínyi Ilona édesapja. Ismeretlen festő, XVII. század, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok (MNM TK) Ltsz. 1523 (Magyar Digitális Múzeumi Könyvtár)
2. A középkori zborói várrom, amelyen ma állagmegóvó javításokat és nagyszerű kezdeményezésre építéseket hajtanak végre.
(https://hu.wikipedia.org/wiki/Zbor%C3%B3#/media/F%C3%A1jl:Veza_Zborovskeho_hradu.jpg, letöltés: 2023. augusztus 10.)
3. Bribir – ahonnt a Zrínyiek származtak. A régi templom reneszánsz Madonnája. (A szerző felvétele)
4. A zborói reneszánsz templom. <https://rakoczimuzeum.hu/index.php/hu/friss-hirek/43-rovid-hirek/184-makovica-vara-es-az-eltunt-zboroi-kastely>. Letöltés: 2023. augusztus 10.
5. A zborói kastély – metszet a XIX. századból, újságrészlet. OSZK, Digitális képtárház, DKA-049459. (<https://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=49459>)
6. I. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem. Ismeretlen festő, XVII. század. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok (MNM TK), leltári szám: 1953.179. (Magyar Digitális Múzeumi Könyvtár)
7. A Rákóczi család birtokai 1648-ban. Hóman Bálint munkái. OSZK, Digitális képtárház, DKA-020643.
8. Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc temetése. Ismeretlen festő, XVII. század. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok (MNM TK). Ltsz.: 1591.
9. Ecsed várának látképe 1688-ban. Gottfried Prixner (1746–1819) pesti rézmetsző metszete a „Das ehemals gedrückte, vom Türken berückte, nun trefflich erquickte Königreich Hungarn” című korabeli mű melléklete alapján. Gottfried Prixner (1746–1819) – <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0007/bsb00071640/images/index.html?seite=15&fip=193.174.98.30>
10. II. Rákóczi Ferenc gyermekkori képe. Ismeretlen festő, XVII. század vége. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok (MNM TK), Ltsz.: 2254
11. Thököly Imre ifjúkori képe. Ismeretlen korabeli festmény. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok (MNM TK), Ltsz.: 2211.
12. Munkács vára. A szerző felvétele.
13. Munkács vára, a belső udvar. A szerző felvétele.
14. II. Rákóczi Ferenc portréja. Mátyóki Ádám festménye. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok (MNM TK), Ltsz.: 1965.008.
15. A klokcsoi Istenszülő kegykép magyar felirattal ellátott másolata, amelyet a Kassai Egyházmegye szlovák görögkatolikus hívei vittek Rómába, a Szent Péter-bazilikába. (Forrás: Magyar Kurír, 2021. június 30., <https://www.magyarokurir.hu/ferenc-papa/a-magyar-feliratu-kegykep-amely-elott-ferenc-papa-imadkozott-klokcsoi-istenszulo-ikon>)

Irodalom

- BARTA János: *Miért halt meg Zrínyi Péter? A Wesselényi összeesküvés története*. Móra, Budapest, 1986.
- CSATÁRY György (kiad.): *Zrínyi Ilona levelei Kárpátalján*. Forráskiadvány (A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpontjának forráskiadványa). „RIK-U” Kft., Beregszász – Ungvár, 2018.
- CSEREI Mihály: *Erdély históriája (1661–1711)*. Kiad: BÁNKÚTI Imre. Európa, Budapest, 1983.
- FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. I–IV. köt., Pesten, 1851.
- Gyöngyösi István *összes költeményei 1–4. köt.* MTA, Budapest, 1914–1937.
- GYÖNGYÖSI István: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága. Palinódia (Kesergő nimfa)*. Balassi, Budapest, 2000.
- H. TAKÁCS Marianna: *Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század)*. Akadémiai, Budapest, 1970.
- HANGAY Zoltán: *Erdély választott fejedelme, Rákóczi Zsigmond*. Zrínyi, Budapest, 1987.
- HUSZÁR Lajos: *Pénzforgalom és pénzügyviszonyok Sopronban*. In: DÁNYI Dezső, ZIMÁNYI Vera: *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*. Akadémiai, Budapest, 1989, 22–63.
- J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *A Lónyay család és a Lónyay nők a 17. században*. In: *A Lónyayak*. Tudományos konferencia 2022-ben, Lónyay Menyhért tiszteletére, Tuzsér, megjelenés alatt.
- J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *A ponyvásszekértől a közjó szolgálatáig. Thököly Sebestyén pályafutása*. Hadtörténelmi Közlemények 102 (1992), 3. szám, 75–93.
- J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *Az Esterházy család birtokpolitikája, különös tekintettel Esterházy Pálra*. In: ÁCS Pál (szerk.): *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*. RECITI, Budapest, 2015, 67–88.
- J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona ifjú évei*. In: ŐZE Sándor, SZELKE László (szerk.): *Res Publica Confoederata. Tanulmányok Zrínyi Ilona születésének 375. és halálának 315. évfordulója tiszteletére*. Szent István Társulat, Budapest, 2018, 11–27.
- KAMINSKÝ Vladimír: *A zborói vár megmentése*. In: HALÁSZ Magdolna, PALENČÁRNÉ CSÁJI Ildikó: *Rákóczi és Kassa. Nemzetközi konferencia II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak 110 éves hazahozatala alkalmából*. Kassa, 2016. október 26–29. Kassai Polgári Klub, Sárospatak, 2016, 148–151.
- KÖPECZI Béla: *Tanulmányok a kuruc szabadságharcok történetéből*. Akadémiai, Budapest, 2004.
- Magyar Katolikus Lexikon (MKL)*, szerk: DIÓS István, VICZIÁN János, Szent István Társulat, Budapest, 1993. <http://lexikon.katolikus.hu/S/Sz%C3%A1ztelek.html>. Letöltés: 2023. augusztus 10.
- MAKKAI László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631–1648*. Akadémiai, Budapest, 1954.
- MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. 1–2. köt. Akadémiai, Budapest, 1990.
- MARKALY Aranka: *Érdek vagy szerelem? Thököly Imre és Zrínyi Ilona kapcsolata*. In: *Korunk*, 2016. 27. évf. 12. szám, 29–34.
- MESZLÉNYI Antal: *Báthory Zsófia élete és végrendelete (1628–1680)*. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1939.

- NAGY Erzsébet: *Magyarázatok a „legnagyobb földbirtokosok a Habsburg-királyi Magyarországon 1630–40-es években” című térképhez.* Agrártörténeti Szemle 29 (1987), 1–2. szám, 190–213.
- NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi tábákkal.* I. köt. Kozma Vazul, Pest, 1857.
- NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi tábákkal.* XI. köt. Ráth Mór, Pest, 1865.
- Nagyecsed. In: *Magyar várak, Nagyecsed,* <https://www.monitormagazin.hu/ajanlo/45266>. Letöltés: 2022. március 20.
- Nagykálló. In: *Múlt-kor történelmi magazin.* 2009. március 20. https://mult-kor.hu/20090320_hetvegi_varkalauz_nagykallo.
- PAPP Sándor: *Kényszerű együttélés jogait tartalmazó oszmán szerződéslevelek (‘ahnâmék) és kinevező iratok (berâtok).* In: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna (szerk.): *Az oszmán-magyar kényszerű együttélés és hozadéka.* PPKE BTK, Piliscsaba. 2013. 37–54.
- PAPP Sándor: *Szabadság vagy járom? Török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején.* Hadtörténelmi Közlemények 116 (2003), 3–4. szám, 657–661.
- PAULER Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671.* I–II. köt., Budapest, 1876.
- PUSKÁS Bernadett: *A klokcsoói kegykép másolatai. = ATHANASIANA 30 (2009) 181–189.*
- R. VÁRKONYI Ágnes: *„Felemeljük szemeinket az nagy hegyekre...” (Amit megőrzött, és amit továbbadott).* In: TAMÁS Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemszonya. Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára.* I–II. köt. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 40), Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Sárospatak, 2000, I. köt. 25–40.
- R. VÁRKONYI Ágnes: *Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685).* In: R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686.* III/2., 1155–1272., 1155., 1176. stb.
- R. VÁRKONYI Ágnes: *Zrínyi Ilona „Európa legbátrabb asszonya”.* Magyar–Török Baráti Társaság, Budapest, 2008.
- R. VÁRKONYI Ágnes: *Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban.* Történelmi Szemle, XXVII (1984), 3. szám, 341–369.
- Rózsahegy, Vízivár, Zsófia-kastély (<https://varak.hu/latnivalo/index/2052-Rozsahegy-Zsofia-varkastely/>) Letöltés: 2023. augusztus 17.
- SÁROSSY, Štefan: *A nagysárosi kastély.* In: HALÁSZ Magdolna, PALENČÁRNÉ CSÁJI Ildikó (szerk.): *Rákóczi és Kassa. Nemzetközi konferencia II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak 110 éves hazahozatala alkalmából.* Kassa, 2016. október 26–29. Kassai Polgári Klub, Sárospatak, 2016, 141–147.
- SERFŐZŐ Szabolcs: *Egy képmás metamorfózisa: Zrínyi Ilona arcképének eredete és recepciótörténete.* BTK ITI Reneszánsz Osztály felolvasóülései. <https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/44943/egy-kepmas-metamorfozisa-zrinyi-ilona-arckepenek-eredete-es-receptiotortenete>. Letöltés: 2022. március 20.
- SZILÁGYI Sándor (kiad.): *Zrínyi Ilona levelei.* Történelmi Tár 1880. 3. sorozat, 3. köt. 417–424.
- SZTANCSNÉ KARDOS Tímea: *Zrínyi Ilona és a Rákóczi-kincsek.* In: HALÁSZ Magdolna PALENČÁRNÉ CSÁJI Ildikó (szerk.): *Rákóczi és Kassa. Nemzetközi konferencia II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak 110 éves hazahozatala alkalmából.* Kassa, 2016. október 26–29. Sárospatak, 2016. 16–29.

- TAKÁTS Sándor: *Zrínyi Ilona Bécsben*. In: TAKÁTS Sándor: *Régi magyar nagyasszonyok*. Budapest, 1982, 287–299.
- VÁLYI András: *Magyar országnak leírása*, I–III. köt. Királyi Universitas, Budán, 1796–1799.
- VÁLYI András: *Magyar országnak leírása*. 1–3. köt. Budán, 1796–1799. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarország-leirasa-valyi-andras-B764D/p-B987E/podbrest-B9AF1/>
- VARGA J. János: *Az „Orta Madzsar” szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig*. In: FODOR Pál – PÁLFFY Géza – TÓTH István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. (Gazdaság és társadalomtörténeti kötetek), Budapest, 2002. 419–420.
- VARGA J. János: *Thököly Imre (1657–1705)*. In: GEBEI Sándor (szerk.): *Az „üstökös kegyeltje.” Késmárki Thököly Imre (1657–1705): Thököly Imre születésének 350. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos konferencia anyaga*. Hajdúszoboszló, 2007. szeptember 25–26. Hajdúszoboszló Város Önkormányzata, Hajdúszoboszló, 2010, 71–87.
- VARGA J. János: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. (História Könyvtár, Monográfiák 23), MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2007.
- VÉGH Ferenc: *A „Magyar Márs” árnyékában? Az ismeretlen Zrínyi Péter*. *Hadttörténelmi Közlemények* 133 (2020), 4. szám, 805–826.

VERES István

Fényes Ilona megbecstelenítése

Nemi erőszak és jogi vizsgálata a 19. század első felében

Absztrakt

A 21. században a női szerepek megváltozása során a társadalom egyre nagyobb figyelemmel fordul az egyenjogúság kivívásának küzdelmei irányába, amelyek bemutatják, milyen hosszú utat kellett megtenni a nőknek a korabeli hátrányos megkülönböztetéstől a mai egyenrangú elismerésig.

A tanulmány az erőszakos bűncselekmények és az áldozatok helyzetének rendkívüli nehézségeire világít rá. A nemi erőszak áldozatainak megpróbáltatásai, beleértve a bírósági eljárásokat és a társadalmi megítélést, sokszor traumatikus emlékeket idéztek fel bennük, és az ítéletek gyakran nem hozták meg a várt megnyugvást vagy igazságot. A kutatás betekintést nyújt abba is, hogyan kezelte a törvényszék az ehhez hasonló vitás ügyeket, és az erőszakos cselekmények elkövetőire milyen büntetést szabtak ki.

1. A nemi erőszak jogi kérdései

Az erőszakos nemi bűncselekményekkel kapcsolatos eljárások mindig is érzékeny témának számítottak. Egyrészt azért, mert az erőszakot elszenvedőnek személyes és intim részleteket kellett megosztania a bírósággal és a nyilvánossággal. Másrészt az áldozat valahányszor elmesélte a történetet, mindig felélénkült benne a nem kívánt emlékek. Az ítélet nem feltétlenül kárpótolta az áldozatot, nem törölte el az emlékeket és nem tette semmissé a megbecstelenített személy számára az erőszakot.

Az erőszakkal elkövetett nemi közösülés és erőszakos fajtalankodás eseteit már a római jog is büntette, az úgynevezett *crimen vis* fogalmi körében. Büntetés alá esett az *adulterium* (házasságtörés), *stuprum* (a tisztességes hajadonnal vagy özvegyel való közösülés), a *lenocidium* (kerítés), az *incestus* (vérfertőztetés). Érdekes azonban, hogy a *concobinatus* (ágyasság) *fornicatio* vagy *scortatio* (kéjnnővel való közösülés) azonban már nem volt büntetendő. Ha azonban a kéjnnővel is nemi erőszak történt, azt úgyszintén büntették.¹

A katolikus egyház a házasságot szentségnek tekintette, az állam pedig a társadalmi rend alapjának, a vidéki földművelés és a városi céhtermelés nélkülözhetetlen keretének, a polgárjog megszerzése feltételének; azaz a házasság volt a társadalom egyik alappillére.²

Az egyházi és a világi jog egyaránt szigorúan büntette ezeket a bűncselekményeket. Luther Márton még a házasságtörő férfivel szemben is halálbüntetést rendelt el. Az ítéletet

¹ A nemi erőszak büntetőjogi szabályozása. Fehér Lenke, Virág György. *ÁJT*, 2006/1. 31–35.

² Nemi erkölcs mint jogi tárgy? (Történeti aspektusok a magyar, a német és az osztrák büntetőjogban). Szomora Zsolt. In: *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica*. Főszerk.: Homoki-Nagy Mária. Szeged, 2006, 68/23. 8.

a házasságra mint jogi tárgyra gyakorolt károkozás alapján hozták meg. Az állam a büntetés szigorúságát a házasság védelmével indokolta.³

A régi magyar jogban a házasság, valamint a nemi erkölcs ellen végrehajtott bűncselekmények körébe tartozó esetekkel szemben az ítélkezés már első királyunk törvényeiben is megjelent. Szent István II. 26. törvénycikke értelmében a bűncselekményt elkövetett személyre, a társadalomban betöltött szerepe ellenére, súlyos büntetés járt. A nemi erőszakról elsőként Szent László király dekrétuma rendelkezett, amely az erőszakos nemi bűneseteket egyenlővé tette a gyilkossággal, és ennek értelmében az elkövetőre halál várt.⁴

A Praxis Criminalis⁵ 13. szakasza rögzítette az erőszakos meggyalázás cselekményét. E cselekmény passzív alanyai a leányok, a szűzek, az özvegyek és a férjes nők voltak, az elkövetőket pedig kard általi halállal büntettek. További modernizációként jelent meg, hogy a szabályozás már a természet elleni fajtalanságra is kiterjedt, azaz a férfinak a férfival, a nőnek a nővel történő nemi érintkezésére is.⁶

A következő törvény a Constitutio Criminalis Thersiana volt, amelyet Mária Terézia 1768-ban deklarált. A dokumentum legsúlyosabb nemi bűncselekménye az erőszakos nemi közöszlés volt, amelyet lefejezéssel szankcionáltak. A törvények alapján, aki tisztességes hajadont, asszonyt vagy özvegyet erőszakkal vagy akarata ellenére megfosztott hajadoni vagy asszonyi becsületétől, az bűncselekményt követett el.⁷

A szankcionálásban nagy változást II. József büntető törvénykönyve, az 1787. január 13-i Sanctio Criminalis Josephina már nem halállal, hanem börtönnel, illetve kényszermunkával torolta meg. Új elemként jelent meg az a tény is, hogy a sértett kártérítési igényt támaszthatott az elkövetővel szemben. Emellett az elkövető bűnsegédjét minden további következmény nélkül meg lehetett verni.⁸

Előrelépés 1795-ben történt, amikor az erőszakos nemi cselekmények passzív alanyi körét kiszélesítették. Nemi erőszakkal vádolhatták a részeg, az őrült, a gyengeelméjű, az elmebeteg, az öntudatlan, és a tévedésben lévő nem tisztességes nőekkel, sőt férfiakkal szemben erőszakoskodókat. Ezután azonban visszalépést jelentett az 1827. évi törvényjavaslat, amely leszűkítette a passzív alanyok körét, és csak az számított bűncselekménynek, amit a tisztességes nők sérelmére követtek el.⁹

A 18. század végén és a 19. század első felében történt erőszakos nemi bűncselekményeknek alig van nyoma a magyar igazságszolgáltatásban. Szegeden 1790–1848 között mintegy harminc ilyen eset fordult elő, amelyeknek közel a fele felmentéssel

³ Uo. 8.

⁴ A nemi erőszak büntetőjogi szabályozása. Fehér Lenke, Virág György. *ÁJT*, 2006/1. 31–35.

⁵ Kollonics Lipót bíboros már 1689-ben javasolta, hogy Magyarországon is léptessék hatályba az Alsó-Ausztria számára 1656-ban kiadott *Praxis Criminalist*. A művet latinra fordította és kinyomtattatta, majd szétosztotta az országgyűlés tagjai között. A javaslat azonban csak recepciónak (befogadás, átvétel) tekinthető, diétai elfogadásra sem került. A jogszabály eljutott a vármegyei törvénykezésig, s az ítélkezésben a magyar bíróságok dokumentálhatóan alkalmazták. Szentiványi Márton jezsuita tudós Kollonics bíboros utasítására 1697-ben a Corpus Juris Hungaricához csatolta. <https://lexikon.uni-nke.hu/szocikk/praxis-criminalis/> (Letöltés: 2023.11.15.)

⁶ Az erőszakos nemi deliktumok hazai szabályozásának történeti aspektusai. Czebe András. In: *Diskurzus*. Főszerk.: dr. Kálmán János. 3. évf. 2. szám, Győr, 2013. 3–4.

⁷ Uo. 3–4.

⁸ Uo. 3–4.

⁹ *A szexuális erőszak*. Merényi Kálmán. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987. 116–120.

végződött. Békés vármegye törvényszékén ugyanebben az időben öt jogesetben merült fel az erőszakos közösülés vádja. Csanád vármegyében öt év alatt két ilyen jellegű bűncselekményt jegyeztek fel, ezek közül az egyik vérfertőzés volt.¹⁰ A Máramaros vármegyei koronavárosok egyikében, Técsőn 1775 és 1805 között összesen 11 hasonló eset volt nyilvántartva,¹¹ ami valószínűleg nem az ilyen jellegű bűncselekmények számát, hanem a nyilvánosság figyelmét felkeltő, eltitkolhatatlan helyzeteket jelentette.

2. Erőszak a técsői malomban

Az erőszakos cselekményt Fényes Ilona szenvedte el. A lány ekkoriban 20 éves volt, ám nagyban különbözött a többi korabeli hajadon lánytól. A peres iratokban Fényes István, az áldozat apja azt állította, hogy Ilona a női munkát megvetette, ehelyett olyan feladatokat látott el, mint a férfiak. Érzelmi szempontból is jobban kötődött a saját neméhez, mint a férfiakhoz.¹² Azt, hogy Fényes Ilona valóban a lányokhoz vonzódott volna, nem lehet biztosan tudni, és ennek a per során nem tulajdonítottak nagy figyelmet. Az állítás a nyomozás során nem került vizsgálat alá. A saját apjától ezek a szavak nem vetnek jó fényt Ilonára, ugyanis a homoszexualitást a korban elég szigorúan büntették. Erre kitűnő példa Nagy Sámuel esete, amely a jelen perrel egy időben zajlott le. 1820 márciusában Nagy Sámuel Bihar vármegye törvényszéke Csanádi Józseffel való paráznság vétké miatt hóhér általi fővételre és megégetésre ítélték. Büntetését, Csanádi Józsefet a halálos ítélet alól felmentették, de másfél esztendőre börtönbe zárták, és minden harmadik hónapban történő „pellengérré állításra és hóhér általi elvezetésre” ítélték.¹³

A bűncselekmény napján Györgyös Sárát a város időskorú református tiszteletes megkérte, hogy vigye el gabonáját a Sugatag malomba megőrölni. A lány elvállalta a tiszteletes úrtól kapott feladatot, és megkérte barátnőjét, Fényes Ilonát, hogy tartson vele. A malomba érve először Sára adta át a malom molnárjának, Tóth Ferencnek az egy véka mennyiségű gabonáját. Miközben a malomkövek őrölték a gabonát, Tóth Ferenc erőszakoskodni kezdett Györgyös Sárával, aki ellökte magától a molnárt, és felkapva a tiszteletes lisztjét kiszaladt a malomból. Miután Sára kirohant a malomból, a molnár és Ilona kettesben maradtak. Tóth Ferenc elvette a lány gabonáját, majd megfogta a nyakánál fogva, és a gabonával együtt felvitte a padra. Mialatt leőrlődött a gabona, Tóth Ferenc megbecstelenítette Ilonát. A lány hiába kiabált és próbált szabadulni a molnár szorításából. Az erőszak után a megszégyenített lány elhagyta a malmot. Az erkölcstelen molnár nyugalalmát végül Síró János kopogtatása zavarta meg, aki jól leteremtette a vele tiszteletlenül viselkedő és kötekedő molnárt. Az idős, ekkor már 81 éves Síró János azonban nem gondolta, hogy a nős és családos molnár megerőszakolta Ilonát. A lány, miután elhagyta a malmot, a révnél

¹⁰ Deviancia és bűnözés a 18–19. századi Magyarországon. Bató Szilvia. In: *Deviancia konferenciakötet*. Szerk.: Szegedi Eszter, Kovács Attila, Kriston Pálma, Marsi Gabriella. Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium, 6. kötet, 2011. 108–115.

¹¹ A máramarosi öt koronaváros levéltára. Csató György. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Ungvár–Beregszász, 2011. 29–73.

¹² Kárpátaljai Területi Állami Levéltár. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 1.

¹³ *Csókok a gőzben. Tények és vélemények a homoszexualitásról, a homoszexuálisokról (büntetőperek és börtönriportok)*. Varga Attila Tibor. Szerzői magánkiadás, Budapest, 1991.

találkozott barátnőjével, aki érdeklődött, mit tett vele a molnár, mivel hallotta a barátnője sikolyát. Ilona pedig elmesélte a történeteket Sárának.¹⁴

A történet itt akár be is fejeződhetett volna, és talán soha nem szereztünk volna tudomást róla, ha a büntettnék nem lett volna következménye. Egyes esetek ugyanis csak akkor kerültek a bíróság elé, ha annak lettek bizonyos következményei, vagy sokaknak a tudomására jutott.

Az egyik ilyen eset 1795-ben történt szintén Técsőn, amikor Német Erzsébetet idézték be kihallgatásra. A 18 éves hajadon az apja birtokán dolgozó egyik legénnyel jött össze titokban, és a negyedik együttlét után a lány terhes lett. A 24 éves fiú, Tarics István a kihallgatáson elmondta, hogy szerinte Német Erzsébet nem csak vele osztotta meg a kegyeit. A fiúnak azonban nem sok választása maradt. A viszony kiderülése után azért, hogy a lánnyal együtt elkerülje az ítéletet és a teljes megszégyenülést, feleségül vette Német Erzsébetet.¹⁵

Ilona esete abban egyezik Német Erzsébet ügyével, hogy az együttlétet itt is terhesség követte, és ezután került az ügy napvilágra. Ezzel tulajdonképpen a lány elvesztette legnagyobb értékét, vagyis inkább annak meglétének látszatát, a szüzességét. A lányok számára fontos volt jó erkölcsi életük (vagy annak látszatának) a fenntartása.¹⁶ Elvesztése esetén a lányok egy életen át viselték a következményeket: a barátnői kiközösítették, a férfiak könnyű prédának tartották, folyamatos bántalmazásban és megaláztatásban részesültek.¹⁷ Egy nehéz anyagi háttérrel rendelkező lánynak pedig különösen fontos volt. Anyagiak nélkül ugyanis párjának semmi mást nem tudott adni, mint a sírig tartó szeretetét, megbecsülését és hűségét.¹⁸

3. A vizsgálat és a per

Ilona édesapja, Fényes István a Técsői Városi Tanácshoz fordult igazságszolgáltatásért. Az édesapa kérelmében lánya ártatlanságát próbálta igazolni. Azt állította, hogy Ilona homoszexuális, ezért nem kívánja a férfiakkal való együttlétet. Ebből kiindulva pedig ki lehet zárni minden olyan vádat, amely azt tanúsítja, hogy a megbecstelenített lány önként engedett Tóth Ferenc csábításának.¹⁹ Az apa ezen állítása a per során nem került vizsgálat alá és nem is vették figyelembe a tárgyalás során, így az állítás valóságát sem lehet megállapítani. A városi tanács a feldúlt édesapa kérelmére elkezdte az ügy kivizsgálását. A vizsgálat első szakaszában az eset közeli érintetteit kérdezték ki. 1817. december 9-én Bornemissza Gábor, a város jegyzője kihallgatta Fényes Ilonát. A lány a kihallgatáson részletesen elmesélte az erőszak körülményeit. Elmondta, mit keresett a malomban, kivel

¹⁴ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 1–3.

¹⁵ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 844. 1–4.

¹⁶ Simon Katalin: Becsülettel és tisztességgel kiházasított leányok. Polgári menyasszonyok a 18. századi Magyarországon. In: *Magyar menyasszony*. Szerk.: Kiss Erika, Orgona Angelika, Simonovics Ildikó. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2023. 54–55.

¹⁷ Budai Lotti: A „lehullott párta” és a „megbotlott lány”. In: *Magyar menyasszony*. Szerk.: Kiss Erika, Orgona Angelika, Simonovics Ildikó. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2023. 184–185.

¹⁸ Simon Katalin: Becsülettel és tisztességgel kiházasított leányok. Polgári menyasszonyok a 18. századi Magyarországon. In: *Magyar menyasszony*. Szerk.: Kiss Erika, Orgona Angelika, Simonovics Ildikó. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2023. 55.

¹⁹ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 1.

ment, és hogyan történt az erőszak. A jegyző továbbá szemügyre vette Ilonát, akin látszottak a terhesség egyértelmű jelei.²⁰

A vizsgálat december 18-án folytatódott Tóth Ferenc, a 32 esztendő molnár kihallgatásával. A Sugatag malom molnárja erősen tagadta a vádakát, a lányról pedig undorral és megvetéssel beszélt.²¹ Két nap múlva a város főbírája, László András vette át az esetet, és folytatta a vizsgálatot. Ezen a napon két tanút kérdeztek ki. Az első tanú Ilona 20 éves hajadon barátnője, Györgyös Sára volt, aki elmesélte, hogyan erőszakoskodott vele a molnár. Fényes Ilona ellen elkövetett erőszakot azonban nem tudta alátámasztani, mivel a malomból kiszaladva csak a lány sikolyát hallotta, de azt nem tudta, miért sikított, vagyis az erőszakot nem látta.²²

A vizsgálat második tanúja Síró János volt, aki a Sugatag malomban tartózkodott, amikor a lányok megérkeztek. Miután átadták a gabonát Ferencnek, ő elhagyta a malmot. Elmondása szerint fáért ment, és amikor visszatért, már nem találta a lányokat. Az idős János elmondta, hogy az egyik alkalommal véletlenül kihallgatta Györgyös Sára és Tóth Ferenc beszélgetését, amely a következőképpen folyt le:

– Miért mondhattad azon személy megrontását rám? – kérdezte Tóth Ferenc Györgyös Sárától, aki a következőt válaszolta:

– Hogy tagadhatja kend? Hiszen engem kívánt megrontani, de én erőszakkal ellöktem magamat a kend kezéből.²³

A beszélgetés megerősítette a vádat, miszerint a Sugatag malom molnárja megerőszakolta a técsői lányt. Talán ez volt az a beszélgetés, amelynek következményeként a főbíró 1818. január 18-án kihallgatta Györgyös Sára édesanyját, az 53 éves László Zsuzsannát. László András a vizsgálat során arra volt kíváncsi, hogy mit mondott neki a lánya az esetről. Az asszony elmondta, hogy az egyik alkalommal Tóth Ferenc megjelent náluk egy fejkendővel. László Zsuzsanna érdeklődve megkérdezte őt, hogy menyasszonynak viszi-e azt a fejkendőt, amire a molnár erősen felnevetett, majd átnyújtotta ajándékát. Tóth Ferenc, amíg a házban tartózkodott, semmi olyat nem mondott, amivel erkölcstelen cselekedetére utalt volna. A látogatás után Györgyös Sára kikísérte az ezúttal kedveskedő molnárt, és hosszasan elbeszélgettek a kapuban. Sára édesanyja ezután megkérdezte a lányát, hogy miről beszéltek olyan sokáig, aki elmondta, hogy Tóth Ferenc egy véka gabonát ajánlott fel neki, amennyiben hallgat a történetekről.²⁴

Ezzel lezárult a vizsgálat első szakasza. A tanúk vallomásából egyértelműen lekövetkeztethető az erőszak valósága és a molnár bűnössége. A nyomozás második szakaszában azokat a tanúkat kérdezték, akik 1817 nyarán, az eset megtörténetének idején a malomban voltak, és ismerték vagy ismerhették az érintett személyeket. A tanúk kihallgatására 1818. január 21-én került sor. A vizsgálatot László András főbíró és Kékesi László szenátor vezette.²⁵

²⁰ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 3–4.

²¹ Uo. 5–6.

²² Uo. 7–8.

²³ Uo. 8–9.

²⁴ Uo. 10–11.

²⁵ Uo. 12.

Az első tanú a 38 éves Dorogi Mihály volt, elmondása szerint ő is a Sugatag malomba járt örölni 1817 júliusában, és ekkor látta Fényes Ilonát. Azt azonban nem látta, hogy Tóth Ferenc akár egy újjal is hozzáért, vagy legyeskedett volna körülötte.²⁶

A második tanúnak a 30 éves Dorogi Jánost idézték be, aki mint a büntetését letöltő rabként a város szénáját hordta-rakta a Sugatag malom mellett, és mintegy három hétig a malomban szállt meg. Emlékezett arra, hogy az egyik alkalommal látta Fényes Ilonát bemenni a malomba, de akkor többen is tartózkodtak ott.²⁷

A harmadik tanú a 73 éves Orosz Péter volt, aki az idős kora miatt már nem bírt dolgozni, így 1817-ben az egész nyarat a Sugatag malomban töltötte. Tóth Ferencsel azonban egyszer sem találkozott, Fényes Ilonát is csak egyetlen alkalommal látta a malomban.²⁸

A vizsgálat utolsó tanúja a 20 éves Csépes Háfia volt, aki 1817 nyarán a malom környékén kapált, de egyszer sem látta, hogy Tóth Ferenc bárkivel erőszakoskodott volna. Elmondása szerint, bár a malomban aludt, de nem tartózkodott ott sokat, mivel már kora reggeltől kint volt a mezőn. Fényes Ilonát a vizsgálat kezdetéig nem ismerte.²⁹

A peres eljárás végül 1818. január 29-én kezdődött el Técsőn.³⁰ Ekkoriban a földrajzi elhelyezkedése miatt Técső volt a koronavárosi törvénykezés központja.³¹ A felperest Egry Gábor, a Máramarosi öt koronaváros fiscalisa³² képviselte. Az alperes Tóth Ferenc técsői lakos, aki a peres eljárás ideje alatt szabadlábbon lévő rab volt.³³ Az alperest a perben ügyvéd nem képviselte. Magyarországon ebben az időben az ügyvédfogadás nem számított általános jognak, az döntően a nemesi perek során érvényesült.³⁴ Valószínűsíthető azonban, hogy Tóth Ferencet a per során tanácsokkal látták el, mivel védelmében olyan érveket hozott fel, amelyet egy egyszerű, jogi tudással nem rendelkező molnár önmagától biztosan nem tudott volna.

A per elején a felperes ismertette az eljárás okát: 1817 nyarán Fényes István lánya, Fényes Ilona és Györgyös Sára a Sugatag malomba mentek gabonát örölni, ahol a molnár, Tóth Ferenc először Györgyös Sárát próbálta megbecsteleníteni. Györgyös Sára azonban elfutott, ezután a molnár a nyakánál megragadta Fényes Ilonát, felcibálta őt a padlásra, ahol teherbe ejtette. Ezt követően a felperes átnyújtotta a törvényszéknek a bizonyítékokat:

1. Instancia (Fényes István kérvénye, folyamodványa);
2. Testimonialis (Villás János református tiszteletes írásbeli bizonyítványa az esetről, amelyben a felperes mellett foglalt állást);
3. Tóth Ferenc benevaluma (vallomása);
4. Fényes Ilona benevaluma (vallomása),
5. és 6. A hivatalos vizsgálatok jegyzőkönyvei.³⁵

²⁶ Uo. 12.

²⁷ Uo. 12–13.

²⁸ Uo. 13.

²⁹ Uo. 13.

³⁰ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 15.

³¹ *A Máramarosi Koronavárosok*. Igyártó Gyöngyi. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2005. 9.

³² Fiscalis itt: a királyi perek gondviselője, ügyész.

³³ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 15.

³⁴ *Magyar alkotmánytörténet*. Mezey Barna. Osiris kiadó, Budapest, 1996. 172.

³⁵ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 15.

Egry Gábor az 1522. évi törvény VI. cikkelyre, az 1526. évi törvényekre és a *Praxis Criminalisra* hivatkozva kérte a halálbüntetés kiszabását az alperesre.³⁶ Az ilyen büntetés végrehajtásának módja a 19. századra valamelyest humanizálódott, és igyekeztek kevésbé kínzó módszereket alkalmazni. A korban legfőképpen az akasztást és a fővesztést használták a kiszabott ítéletek végrehajtására, tehát ezt kérte az ügyész a Sugatag malom molnárja számára.³⁷ A felperes ugyanakkor a per előrehaladtával nem ragaszkodott a vádlott kivégzéséhez, hanem követelte az általa okozott sérelmek megtérítését. Ennek az is oka lehetett, hogy maga a vád elég gyenge lábakon állt, hiszen az erőszakot senki sem látta. Ehhez képest az ítélet viszont igen szigorú lehetett volna. A vád gerince Györgyös Sára vallomásra épült, aki azt állította, hogy hallotta Fényes Ilona sikolyát. A Sugatag malom molnárja a védelmét ennek megfelelően építette fel. Arról próbálta meggyőzni a törvényszéket, hogy Györgyös Sára vallomása csupán az erőszak gyanúját veti fel. A lány ugyanis nem látta az erőszakot, csak barátnője sikolyát hallotta, aki más okokból is elkiálthatta magát.³⁸

Az alperes a szigorú ítéletet nem akarta elfogadni, ezért minden vádat tagadott, és kérte a felperestől a tanúk hitelesítését. Érvelése szerint a vádlottat csak akkor lehet bűnösnek nevezni, ha bevallja tettét, vagy ha a tanúk azt, amit láttak és hallottak, hitelesítik.³⁹

Az alperes kérésére a felperes tanúi, köztük a legfontosabb, Györgyös Sára 1818. január 31-én hitelesítette vallomását. Sára a törvényszéknek bevallotta, hogy Tóth Ferenc egy véka búzát ígért neki, ha nem beszél a történetekről. Miután pedig látta, hogy ezzel nem tudja elhallgattatni a tanút, halálosan megfenyegette. A lány ezután sokáig nem merete elmondani, hogy mi is történt akkor a malomban.⁴⁰

Az alperes mindezeket az állításokat erősen tagadta, és mindent elkövetett, hogy meggyőzze a bíróságot a maga igazáról. Igyekezett minden bizonyítékot megingatni. Érvelése szerint a vádat egyik bizonyítékra sem lehet alapozni. A megbecstelenített lány apjának a kérelmére azért nem lehet vádat építeni, mivel abban bármit le lehet írni, még azt is, ami meg sem történt. A felperes vallomása nem egyezik az alperes vallomásával, ezért tárgyi bizonyítékok hiányában nem lehet megállapítani, hogy melyik fél mond igazat. Egyedül Györgyös Sára tanúvallomására lehetett volna a vádat építeni, és ez Tóth Ferenc számára is egyértelmű volt. Sára vallomását azzal próbálta hiteltelennek feltüntetni, hogy a Fényes Ilonával való szoros kapcsolata miatt elfogult, és a két lány összebeszélt ellene. Azzal érvelt, hogy egyedül Sára állítja az erőszakot, aki furcsa módon a törvényszék előtt beszélt csak zsarolásról, de a december 20-án tartott vizsgálaton még szó sem volt róla. László Zsuzsanna pedig Sára édesanyjaként természetes, hogy megerősítette lánya vallomását. Szerinte mindez csupán hazugság, és Ilonát más ejtette teherbe. A két lány pedig, hogy mentsék a bőrüket, összefogtak ellene.⁴¹

³⁶ Uo. 15.

³⁷ A halálbüntetés története Magyarországon. Kisémet Judit. In: *Magyar Rendészet*. Szerk.: Németh Zsolt. Magyar Rendészet, Lucovida kiadó, 2015/6. 103–116.

³⁸ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 16.

³⁹ Uo. 16.

⁴⁰ Uo. 11.

⁴¹ Uo. 16–17.

Az, hogy a molnár érvelése mennyire volt meggyőző, a técsői főbíró egyik levele is bizonyítja. László András egyik 1818. március 23-án kelt levelében arról írt, hogy Tóth Ferenc saját meggyőződése szerint ártatlan, és az ítéletet nem lenne helyes kiszabni rá.⁴²

A peres eljárás folyamata alatt, 1818. március 30-án megszületett Fényes Ilona kislánya, Sára, akit rövidesen meg is kereszteltek. A kislány keresztapja László Sámuel, a keresztanyja pedig Lajos Sára volt. A kis Sára törvénytelen gyerekként jött a világra.⁴³ Ezt azért fontos megjegyezni, mert az anyát ilyenkor felelősségre vonták. A felelősségre vonást nagyon jól szemlélteti Vági Mária esete, akit 1783-ban a törvényszék elé vittek. Az özvegyasszonynak jóval férje meggyilkolása után született gyermeke Révész Mihálytól. A férfi felvállalta a házasságon kívül született gyereket, és kifizette a keresztelő költségeit. A bíróság a nőt paráznaság vétke miatt mégis harminc korbácsütésre ítélte.⁴⁴ Fényes Ilona esetében viszont nem történt ilyesmi. Tóth Ferenc tagadta, hogy a gyereknek ő lenne az apja, annak ellenére, hogy a születési időből kiszámítható volt a gyermek fogantatásának ideje. Fényes Ilona azonban nem sokáig érezhette az anyaság örömét. A kis Sárának az élete hamar véget ért, a gyermek ugyanis ismeretlen okokból április 6-án meghalt. A halál oka nem derült ki a dokumentumokból.⁴⁵

1818. április 4-én László András folytatta a nyomozást. A vizsgálaton részt vett hat tanútól azt kérték, hogy mondják el, mennyire erőszakoskodott velük a Sugatag malom molnárja. A kihallgatáson az egyik tanú nem ismerte a molnárt személyesen, egy másik, bár ugyan ismerte, de a malomba nem járt. A többi tanú beszámolt Tóth Ferenc erőszakos természetéről és házasságtöréseiről. A kihallgatáson a következő öt tanú vett részt.⁴⁶

Az első tanú Czáh Bodnárné Ányica (40 éves) volt, aki jól ismerte az alperest. Elmondta, hogy míg a malomban tartózkodott, többször is látta, hogy a molnár viccelődött az asszonyokkal. Az egyik éjjel pedig, amikor a malomban aludt, Tóth Ferenc bement hozzá, és megpróbálta őt megbecsteleníteni, de ő elzavarta.⁴⁷

Másodikként Pál Mihály feleségét, Czáh Annát (30 éves) hallgatták ki. A tanú elmondása szerint nem látogatta gyakran a Sugatag malmot, és Tóth Ferencet sem ismerte személyesen. Csupán egyszer járt ott Sófalusi Istvánnéval. Akkor azonban a molnár senkit sem becstelenített meg.⁴⁸

Harmadik tanú Sófalusi Istvánné, Csont Katalin (32 éves). Ő is jól ismerte az alperest, de a malomban csupán kétszer volt, és Tóth Ferenc akkor nem tartózkodott a malom területén.⁴⁹

A negyedik tanú Piniczi János (16 éves) volt, aki az alperest a malomból nagyon jól ismerte, ezenkívül a malomban is gyakran megfordult, és sokszor látta, hogy Tóth Ferenc csapta a szelet a hölgyeknek.⁵⁰

Az ötödik tanú Poczó Ányica (17 éves), aki szintén jól ismerte a molnárt, és a malomban is gyakran megfordult. A férfi a tanú körül többször legyeskedett, de többet nem engedett meg neki.

⁴² Uo. 18.

⁴³ Uo. 21.

⁴⁴ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 506. 1.

⁴⁵ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 21.

⁴⁶ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 18.

⁴⁷ Uo. 18.

⁴⁸ Uo. 19.

⁴⁹ Uo. 19.

⁵⁰ Uo. 19.

A vizsgálat utolsó tanúja Poczó Julianna Piniczi Józsefné (20 éves), akivel az erkölcstelen molnár számtalan alkalommal kötekedett, de a tanú nem ismerte az alperes valódi szándékait. Azt azonban látta, amint Tyutyunnét átölelte és megcsókolta, majd pedig Görbe Kusnyírnét is nyakon ragadta és megcsókolta. Piniczi Jánostól pedig azt hallotta, hogy Tóth Ferenchez felment Kusnyír Vaszilné, és együtt háltak.⁵¹

A tárgyalás utolsó napján, augusztus 3-án a vizsgálatban részt vett tanúk a törvényszék előtt hitelesítették a vallomásaikat.⁵² Fényes István mindezek után átnyújtotta a bíróságnak a kérelmét, amelyben követelte, hogy az alperes térítse meg a keresztelő és a temetés költségeit. A kiadások a következőket tartalmazta:

1. A gyermek kereszteléséért fizetett 24 krajcár.
2. A keresztszülőkre fordított 2 forint 18 krajcár.
3. Az öregasszonynak 3 forint.
4. A temetés költségei 13 forint 12 krajcár.
5. A gyertya költsége, amit a lánya betegsége miatt vásárolt 1 forint 12 krajcár.
6. A harangozónak a harangozásért 24 krajcár.⁵³

Később ezt a kérvényt is a perhez csatolták.⁵⁴ Ezt azért fontos kiemelni, mert a tárgyalási szakasz végén a per összegyűlt iratait becsomózták. Ezt a bíró tanúk jelenlétében végezte, amelyről jegyzőkönyvet kellett készíteni, ami irományjegyzéket is tartalmazott. Miután a per anyagait összefűzték, a felek újabb beadványokat már nem terjeszthettek elő. A bírónak az így összeállt anyagokból kellett meghoznia az ítéletet.⁵⁵

4. Az ítélet

Az ítélelhozatal 1818. augusztus 4-én történt.⁵⁶ Az ítéletben fel kellett tüntetni a bíró és a felek nevét, a per célját és lényegét. A bíró az ítéletben nem terjeszkedhetett túl a felperes követelésén, és döntésének világosnak kellett lennie.⁵⁷ A kihirdetésen jelen volt Técső főbírája, László András, a vármegyei törvényszék táblabírája, Darvay Gedeon, illetve a városi tanács tagjai közül: Bíró Mihály, Kékesi Gáspár, Bordás László, Kékesi János, Jana János és Kékesi András, ezenkívül Máramaros vármegye honorarius szolgabírója, Móricz Imre és Mészáros János esküdt.⁵⁸

A törvényszék figyelembe vette a bizonyítékokat, elsősorban Györgyös Sára vallomását, amire maga a vád épült. Tóth Ferenc megvesztegetési szándékát Sára elhallgattatására, majd a tanú megfenyegetését. Emellett a bíróság figyelembe vette a kislány születéséből kiindulva, hogy a gyermek megfogantatásának ideje megegyezett azzal az időponttal, amelyet több tanú is megerősített. Végül pedig az is súlyosbította Tóth Ferenc helyzetét, hogy házas ember

⁵¹ Uo. 19–20.

⁵² Uo. 14.

⁵³ Uo. 22.

⁵⁴ Uo. 23.

⁵⁵ Az Ordo judicarius pro omnibus tribunalibus et foris judiciariis Regni Hungariae praescriptus. Papp László. In: *Miskolci Jogi Szemle*, 2017/1. szám. 96.

⁵⁶ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 24.

⁵⁷ Az Ordo judicarius pro omnibus tribunalibus et foris judiciariis Regni Hungariae praescriptus. Papp László. In: *Miskolci Jogi Szemle*, 2017/1. szám. 96.

⁵⁸ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 25.

létére számtalan alkalommal enyelgett, vagy követett el paráznaságot több férjes asszonnyal. Ennek ellenére tárgyi bizonyítékok hiányában Tóth Ferencet a törvényszék felmentette az ítélet alól.⁵⁹

Hasonló esetekben a koronavárosi törvényszék az ítéletet általában korbács- vagy pálcáütésben határozta meg. 1801-ben Urbán Barbarát például azzal vádolták, hogy katonákkal töltötte az éjszakát, és ezért 15 korbácsütésre ítélték.⁶⁰ Egy másik esetben (1782-ben) egy az Orosz Birodalom területéről Técsőre költözött férfi becstelenített meg egy técsői özvegyasszonyt. A nős férfit 30 pálcáütésre, míg az asszonyt, Dmiku Máriát (hiába akarata ellenére történt vele az erőszak) 15 korbácsütésre ítélték.⁶¹ A törvényszék azonban akkor is kiszabta az ítéletet, amikor a vádlott személy okot adott a szóbeszédre. Jó példa erre Munkácsi Erzsébet ügye. A 19 éves lányt egy kocsis ejtette teherbe. A fiatal lány azonban nagynénje tanácsára a bíróságon azt állította, hogy a 40 éves zsidó származású Erneyi Mihály követte el az erőszakot. Ez azért volt kézenfekvő, mert Erzsébet Erneyi Mihály és felesége házában lakott. A törvényszék a lányt 30 korbácsütésre, míg Erneyi Mihályt 25 pálcáütésre ítélte, amiért indokot adott a szóbeszédre.⁶²

Tóth Ferencre azonban semmilyen szankciót nem szabtak ki, annak ellenére, hogy a per során nemcsak az erőszakosság gyanúja merült fel, hanem az alperes házasságtörést is elkövetett. A felperes tiszti főügyész nem volt hajlandó beletörődni az alperes számára kedvező ítélet meghozatalába.⁶³ Ebben az esetben a perben vesztes fél jogorvoslatot kérhetett a Királyi Táblától. A pert azonban még ezután is tovább lehetett volna vinni a Hétszemélyes Táblára, ahol a nádor elnökletével a királyi tábláról továbbvitt ügyeket tárgyalták.⁶⁴

A fellebbezés, bár általános érvényűnek tűnhet, de a korban nem volt alanyi jog, nem illetett meg mindenkit azonos tartalommal, az döntően csak a nemesi perekben érvényesült. Ezen az 1791. évi 43. törvénycikkely sem sokat változtatott.⁶⁵ Az említett törvény értelmében a főbenjáró büntetések esetében a halálra ítélt fél társadalmi hovatartozásától függetlenül adhatta be fellebbezési kérelmét a Királyi Táblához és onnan a Hétszemélyes Táblára. A vádlott akkor is beadhatta kérelmét, ha büntetése az egyszerre kiadható száz korbács- vagy pálcáütés, esetleg háromévi fogság volt.⁶⁶ A fellebbezést az első fokon eljáró bírónál, az ítélet kézbesítésétől számított 14 napon belül kellett benyújtani. Ez a határidő jogvesztő volt, azonban a bíró a fél kérelmére azt újabb 14 nappal meghosszabbíthatta, ha a fél igazolni tudta, hogy a törvényes határidőn belül elháríthatatlan ok miatt nem tudja a fellebbezést benyújtani. A benyújtott fellebbezést a bíró az ellenérdekű félnek megküldte, akinek szintén 14 napja volt az ellenkérelem elkészítésére, majd a bíró az ügyet, annak teljes iratanyagával

⁵⁹ Uo. 25-26.

⁶⁰ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1035. 1-2.

⁶¹ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 489. 1-2.

⁶² KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 382. 1–16.

⁶³ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 26.

⁶⁴ Adalékok a büntetőbíráskodás 18. századi változásaihoz. Mezey Barna. In: *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica*. Főszerk.: Homoki-Nagy Mária. 81. kötet, 2018. 685.

⁶⁵ Fellebbezés a rendi korszak polgári perében. Papp László. In: *Jog- és politikatudományi folyóirat*. Főszerk.: Paczolay Péter. Szeged, X. évfolyam 1. szám, 2016. 52–58.

⁶⁶ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 789. 1–8.

a felettes bíróságnak küldte meg.⁶⁷ Egry Gábor, miután felterjesztette fellebbezési kérelmét, a törvényszék jóváhagyta és a per felkerült a Királyi Táblához.⁶⁸

A Királyi Törvényszék megvizsgálta a per iratait, az ítélet azonban ezúttal sem kedvezett a felperes számára. A Királyi Tábla szintén kevesellte a benyújtott bizonyítékokat, és 1823-ban az alperest felmentette az ítélet alól.⁶⁹

Az eljárás 1818. január 29-én vette kezdetét, és öt évig tartott. A felperes, Egry Gábor a máramarosi öt koronaváros fiscalisa, az alperes Tóth Ferenc, a Sugatag malom molnárja volt. A vád alapját Fényes Ilona és a tanúk vallomásai képezték. Tóth Ferenc tagadta a vádakat, a tanúk pedig ellentmondó vallomásokat tettek. A vizsgálat során kiderült, hogy Tóth Ferenc korábban is hajlamos volt nők körül legyeskedni és velük paráználkodni. Az eljárás folyamata alatt megszületett Fényes Ilona kislánya, Sára, de a kislány születése után nem sokkal meghalt. A gyermek halála és tárgyi bizonyítékok hiányában a törvényszék felmentette Tóth Ferencet az ítélet alól, annak ellenére, hogy a vád igen súlyos volt. A felperes nem fogadta el az ítéletet, és fellebbezési kérelmet nyújtott be a Királyi Táblához, követelve Tóth Ferenc halálos ítéletét, vagy a kártérítést Fényes Ilonának az okozott sérelmekért. A Királyi Tábla azonban úgy ítélte meg az ügyet, hogy a bizonyítékok nem elégségesek, és 1823-ban Tóth Ferencet újra felmentették az ítélet alól. Ezzel lezárult a per, anélkül, hogy a vádlottat bűnösnek találták volna.

Levéltári források

1. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár. A máramarosi öt koronaváros levéltárának iratai. Fond 61., opisz 1., odinicja zberihanja 382.
2. KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 489.
3. KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 506.
4. KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 789.
5. KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 844.
6. KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1035.
7. KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350.

Irodalom

1. Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica. Főszerk.: Homoki-Nagy Mária. Adalékok a büntetőbíráskodás 18. századi változásaihoz. Mezey Barna. 81. kötet, 2018.
2. A Máramarosi Koronavárosok. Igyártó Gyöngyi. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2005.
3. A máramarosi öt koronaváros levéltára. Csatóry György. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Ungvár–Beregszász, 2011.

⁶⁷ Az Ordo judicarius pro omnibus tribunalibus et foris judiciariis Regni Hungariae praescriptus. Papp László. In: *Miskolci Jogi Szemle*, 2017/1. szám. 97.

⁶⁸ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 26.

⁶⁹ KTÁL. F. 61., op. 1., od. zb. 1350. 27–30.

4. A nemi erőszak büntetőjogi szabályozása. Fehér Lenke, Virág György. ÁJT, 2006/1.
5. Csókok a gőzben. Tények és vélemények a homoszexualitásról, a homoszexuálisokról (büntetőperek és börtönriportok). Varga Attila Tibor. Szerzői magánkiadás, Budapest, 1991.
6. Deviancia konferenciakötet. 6. kötet. Szerk.: Szegedi Eszter, Kovács Attila, Kriston Pálma, Marsi Gabriella. Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium, 2011.
7. Diskurzus. Főszerk.: dr. Kálmán János. Az erőszakos nemi deliktumok hazai szabályozásának történeti aspektusai. Czebe András. 3. évf. 2. szám, Győr, 2013.
8. Jog- és politikatudományi folyóirat Főszerk.: Paczolay Péter. Szeged, 2016. X. évfolyam 1. szám.
9. Kisebbségkutatás. Szerk.: Cholnoky Győző. Lucidus kiadó, 8. évf. 2. szám. 1999.
10. Magyar alkotmánytörténet. Mezey Barna. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
11. Magyar menyasszony. Tanulmányok. Szerk.: Kiss Erika, Orgona Angelika, Simonovics Ildikó. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2023.
12. Merényi Kálmán: A szexuális erőszak. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987.
13. Miskolci Jogi Szemle. Az Ordo judicarius pro omnibus tribunalibus et foris judiciariis Regni Hungariae praescriptus. Papp László. 2017/1. szám.
14. Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica. Főszerk.: Homoki-Nagy Mária. Nemi erkölcs mint jogi tárgy? (Történeti aspektusok a magyar, a német és az osztrák büntetőjogban). Szomora Zsolt. Szeged, 2006, 68/23.

SZABÓ Pál

„Bátor vagyok figyelmeztetni a tisztelt házat ...” Gróf Széchenyi István alakja a 19. század második felének országgyűlésében (1861–1884)

Absztrakt

A címben jelzett rövid idézettel György Endre közlekedési bizottsági előadó kezdte meg felszólalását, amely 1880. április 19-én a képviselőházban hangzott fel, és amely szépen összegezte azt a megkérdőjelezhetetlen, imperatív szerepet, amelyet a halott Széchenyi tevékenysége, politikai éleslátása és szellemisége folyamatosan képviselt a dualizmus kori országgyűlési képviselőkben, miniszterekben. Született már kötet a Nemzeti Kaszinóban tartott serlegbeszédék feldolgozásával, amely a Széchenyi-hatástörténet fontos részét mutatta be.¹ Jelen tanulmányom azonban gróf Széchenyi István magyar országgyűlésre gyakorolt politikai hatásának meghatározó aspektusát mutatja be a 19. század második felében, képviselők és főrendiházi követek beszédeinek felhasználásával.²

Gróf Széchenyi István politikai hatása 1860. április 8-án, húsvétvasárnap bekövetkezett halálával tovább folytatódott. Ezúttal nem a halálának rejtélyes körülményeire gondolok. I. Ferenc József császár tizenkét év után a törvényesség, alkotmányosság felé mozdította az események menetét. A módszer ugyan megosztotta az újjáéledő magyar politikai közvéleményt az országgyűlésben, de Széchenyi neve, emlékének megörökítése már kezdettől fogva megjelent.

Az 1861-ben összehívott országgyűlésen ott lebegett az alakja mindkét politikai tábor, a Határozati és a Felirati Párt szellemiségében is. Az országgyűlést gr. Apponyi György országbíró, mint kinevezett királyi biztos nyitotta meg. Két nappal utána, április 6-án, a képviselők Széchenyi-gyászistentiszteleten vettek részt, ezt jegyzőkönyvbe is iktatták.³ Kubinyi Ferenc, Nógrád vármegyei képviselő – az író Madách Imre országgyűlési képviselőtársa – megfogalmazása szerint: *„indítványozom tehát, hogy ez jegyzőkönyvbe iktattassék, miszerint lássa az utókor, hogy halála után is mennyire tiszteltük gróf Széchenyi Istvánt és mily nagy kegyelettel viseltetett az egész nemzet nagy halottja iránt.”*⁴

¹ Dr. Tanka László: Széchenyi emlékezete – Serlegbeszédék a nemzeti kaszinóban. 1864–1944. Akadémiai Kiadó, Budapest 2010.

² A szerző történész, a KNRF tudományos munkatársa. Egy közel tízéves adósságomat rovom most le. Előadásomat először 2016 áprilisában, Nagycenken az Országos Széchenyi Kör éves konferenciáján tartottam meg, és jelen tanulmányom annak szerkesztett formája.

³ Az 1861. év Ápril 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának Naplója. Szerkeszti: Hajnik Károly. Első kötet. Pest 1861. A továbbiakban: Országgyűlési Napló. I. 1861. 390.

⁴ Uo. 3.

Nem sokkal később egyes megyék az országgyűlésen Széchenyi emlékének törvénybe iktatását kérték és szobor felállítását szorgalmazták. A 23. országos ülésen, május 16-án „Gömör és Kis-Hont törvényesen egyesült megyék közönsége néhai Széchenyi István gróf halálának évfordulati napját megtartván, a nagy férfiú iránti hála kegyeletes adóját leróván, azt kéri, hogy érdemei törvénykönyvbe leendő becikkelyezettése által ismertessenek el s emlékének egy országos költségen a hon szívében – Pesten emlékszobor állíttassék fel”.⁵ Sopron és Sáros vármegye is megtette ugyanezt, június 1-én, a 34. országos ülésen. „Sopron megye közönsége gf. Széchenyi Istvánnak a magyar nemzet irányában szerzett érdemeit és azoknak hálás elismerését törvénykönyvbe kéri igttatni. Hasonlóképp Sáros megye közönsége kéri a tisztelt házat, hogy gróf Széchenyi István halhatatlan érdemeit jegyezze fel a jelen országgyűlésen alkotandó törvények első cikkében.”⁶ Június 7-én, a 39. országos ülésen pedig Csanád vármegye adta elő kérelmét: „Csanád megyének közönsége kéri a t. házat, hogy Széchenyi István gróf érdemeinek elismerése, s a nemzet hálája jelen országgyűlésen alkotandó törvények első cikkébe igttatassék.”⁷ Liptó vármegye június 10-én, a 41. országos ülésen kérte ugyanezt.⁸ Június 14-én, a 44. ülésen pedig ezt követte Torontál vármegye.⁹ Az országgyűlési naplóból az is kiderül, hogy a 45. ülésen, június 15-én Veszprém vármegye közönsége kérte, hogy „Széchenyi István grófnak érdemei az országgyűlésen alkotandó törvények első cikkelyei egyikébe iktatassanak”.¹⁰ Június 25-én, az 51. ülésen Szepes vármegye kért hasonlót.¹¹ Ugocsa vármegye július 6-án, az 56. ülésen csatlakozott ehhez.¹² Augusztus 9-én, a 64. ülésen pedig Besztercebánya, a Jászkun kerületek, Pest–Pilis–Solt egyesült vármegyék tették meg, valamint augusztus 21-én, a 67. ülésen Tolna és Felső-Fehér megyék.¹³

Széchenyi neve először az Ausztriával való közjogi kapcsolatunkról szóló vitába került bele, Deák Ferenc május 13-án előterjesztett, ún. felirati javaslata kapcsán. A 24. ülésen, május 17-én, Bárczay Albert (Határozati Párt) képviselő az uralkodó által kibocsátott Októberi Diploma (1860. október 20.) által megígért, visszaállított alkotmányosság kétségeit fogalmazza meg Széchenyi döblingi szavaira hivatkozva: „...midőn egyrésztől azon pátensekben ősi alkotmányunk teljes tökéletes visszaállítása ígértetik, más résztől alkotmányunk teljes, tökéletes megtagadása tetteg és erőhatalommal végrehajtatik. – Elmondhatjuk erre uraim a nagy gr. Széchenyi Istvánunknak azon szavait, a melyekkel a magyar Academiához Döblingből intézett levelét megkezdi, ti. »a legczifrább szavaknak sincs hitele ott, a hol a tények ellenkezőt bizonyítanak«.”¹⁴ Itt a képviselő arra is utalt, hogy otthonaikban tovább folyt a „törvénytelen adó erőszakos behajtása”. Valamint megismétli azon határozati párti érveket, hogy Ferenc József csak osztrák császár „miután Ő szent István koronájával megkoronázva nincs, még jelenleg

⁵ Uo. 125.

⁶ Uo. 362.

⁷ Az 1861. év Ápril 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának Naplója. Szerkeszti: Hajnik Károly. Második kötet. Pest 1861. A továbbiakban: Országgyűlési Napló. II. 1861. 65.

⁸ Uo. 96.

⁹ Uo. 146.

¹⁰ Uo. 153.

¹¹ Uo. 213.

¹² Uo. 232.

¹³ Uo. 282, 289.

¹⁴ Országgyűlési Napló I. 1861. 162.

nem alkotmányos törvényes magyar király”, így nincs kihez feliratot intézni, csupán egy országgyűlési határozatot.¹⁵

Május 22-én, az országgyűlés 26. ülésén a Határozati Párt egyik képviselője, Németh Albert pedig Széchenyi hajózási hasonlatát szépen kibontva alkalmazta azt az osztrák kormányzattal való kapcsolatváltásra. *„A nagy Széchenyi kedves közmondása volt az osztrák kormány és a nemzet közt követendő sajkázás politikája. ...íme uraim, behúztuk a vitorlákat, evezünk és sajkáztunk féléven keresztül a megyei élet zajos tengerén. A sajkázásnak vége van, indítsuk meg a nemzetnek törvényes követeléseivel terhelt felséges szent hajóját, föl a törvény árboczára a magyar tricolor alatt vélünk századok óta testvéries szeretetben élő, külön-külön ajkú nemzetiségek zászlóiból alkotott ékes pavillonját, föl a jog és igazság szentelt vitorláját, hadd dagadjon az a nemzet közérzelmének óriás fuvallatától, hadd hasítsa ketté a kétkedések hullámain, vagy fusson be a nemzet nagy hajója a művelt világ jogéretének kikötőjébe, s nevezzük e hajót – Teleki László szellemének.”¹⁶*

Széchenyi egy állathasonlata bukkant föl Sárközy József képviselő beszédében, amikor a 27. ülésen, május 23-án, a bécsi kormánnyal való kapcsolatról példálózott. Széchenyi a pesti országgyűlésen az aggódó báró Wesselényi Miklós barátjának ezt mondta: *„abban a bokorban, amelyben te egy pár tüzes villogó szemet, veres kioltott nyelvet, s az eltátott szájból éles fogakat látsz, ha közeledünk, azt fogod tapasztalni, hogy ott egy nagy fülekkel ellátott, bárgyú állat, a türelemnek jelképe áll.”* Sárközy igazat ad Széchenyinek, csak más állatot, egy rókát kell a ravasz bécsi kormány helyébe képzelnünk, akinek a torkán akadt csontot nekünk kellene most kihúzni. *„[M]ostanság a bokor felé tekintve, azt veszem észre, hogy ott egy hegyes orrú, bolyhos farkú állat, eltátott szájjal áll, s mint hajdan Aesopus meséjében várja, hogy a torkán akadt csontot valami irgalmas gólya rántsa ki, de mi, Istennek legyen hála, tanulván az osztrák, cseh és más nemzetiségek gólyáján, óvakodni fogunk a ravasz állatnak torkába bocsátni fejünket.”¹⁷*

A 28. ülésen, május 24-én a Széchenyi által működésbe hozott 1848-as események felelőssége került szóba. Gróf Széchenyi Béla, a gróf fia is tagja volt az országgyűlésnek, aki hevesen tiltakozott a Határozati Párt véleménye ellen, azzal érvelve, hogy az a határozattal a haza sorsát kockáztatja, veszélyezteti. Erre úgy válaszolt Bánó József határozati párti képviselő: *„A sors úgy akarta, hogy az akkor kitűzött elvek végre 1848-ban testet kaptak. És ezen törvényekért a nemzet harczra kelt, a haza lángba borult, melyre következett a 12 sanyarú év: vajjon ki volna e hazában, ki e miatt vádolná a halhatatlan gróf Széchenyit, vagy vádat emelne a hazának ünnepelt fiai ellen?”¹⁸*

Június 3-án, a 35. országos ülésen Jámbor Pál képviselő a magyar arisztokrácia mellett állt ki, amely vérét és vagyonát áldozta a hazáért. Nem támogatta a felirati javaslatot ő sem. *„Vádolni a magyar aristocratiát elnyomással? Amaz aristokratiát, mely Batthyányi-akat, Teleki-eket, Széchenyi-eket számít keblében, kik ép úgy áldoztak a hazáért vagyont és vért, mint a Condék; mint*

¹⁵ Uo. 163.

¹⁶ Uo. 191.

¹⁷ Uo. 228.

¹⁸ Uo. 247.

a *Montmorencyak*.”¹⁹ Ugyanakkor szépen átalakította a „kereszténység védőbástyája” évszázados toposzt 1848 kapcsán. „Mig 1848-ban csak hős nevünket ismerte a világ, ma ismeri ügyünk állását is; tudja, hogy ügyünk igazságos; azt is tudja, hogy bástya vagyunk keleten, a nyugati polgárisodás bástyája.”²⁰

Nem sokat kellett tovább vitázni, az országgyűlést Ferenc József augusztus 14-én feloszlatta.²¹

Tudjuk, hogy az **1865–1868. évi országgyűlés** legfontosabb feladata az ország közjogi állásának rendezése volt. A képviselők ismételten Széchenyire hivatkoztak „a *Lajtán túl oly meglepően terjedő, erősülő kiegyezési készség*” okán.

1866. február 15-én, a 23. országos gyűlésen Bartal György képviselő idézte fel Széchenyi tanácsát, azaz, hogy az ész politikájának parancsát kell követni, habár „tökéletes kivételnek abszolút lehetlenségét” éppen a gróf példázta a legjobban. „[O]rszágunk, nemzetünk ez aranykorának legkiválóbb hőse... nem egyszer figyelmeztetett bennünket az ész és sziv politikájának lényeges különbségére. Intvén, hogy kizárólag amannak szózatát kövessük, emennek nyugtalanító dobbanását spártai lélekerővel leküzdjük.”²²

1867. március 8-án, a 101. országos ülésen az erdélyi unióval kapcsolatos törvény vitájában a Széchenyi Stádiumában emlegetett törvényesség, a jogbiztonság garanciájára hivatkozik Zimmermann András képviselő. A felállítandó minisztérium rendeletei és a polgár engedelmissége viszonyában. „Azt kívánom, hogy minden ember, ki ez országot lakja, a törvénytől függjön, és csupán a törvényre támaszkodjék; és azt mondja: neki nem kell kegyelem, csak törvényesség.”²³

A 112. ülésen, március 28-án, a dualizmus kérdései kapcsán, a 67 tagú bizottság felállításának vitájában Széchenyi a *Hitel* zárómondatát idézte fel Besze János képviselő: E bizottság felállítása igenis eszközölni fogja azt, hogy „Gödöllőből Schönbrun legyen, és hogy valahára elérjük azon időt, a melyről a nagy Széchenyi mondotta, hogy »a magyar ha volt is, de csak a jövőben lesz«”.²⁴ De ugyancsak felidézik Széchenyi másik mondását is a kormányzat, minisztériumok és a megyék jogállásával kapcsolatosan, a régi municipális jogok védelmében. A 167. ülésen, október 31-én Halász Boldizsár képviselő idézte: „*tisztelet becsület, de igazság is*”.²⁵

¹⁹ Országgyűlési Napló II. 1861. 20.

²⁰ Uo. 19.

²¹ Dobszay Tamás–Estók János–Salamon Konrád–Szerencsés Károly–Tombor László: *Tisztelt Ház! A magyar országgyűlések története 1848–1998*. Budapest 1998. 25. A továbbiakban: TH 1998.

²² Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Első kötet. Pest 1866. 154. A továbbiakban Országgyűlési Napló 1866.

²³ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Harmadik kötet. Pest 1867. 292.

²⁴ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Negyedik kötet. Pest 1867. 126.

²⁵ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Ötödik kötet. Pest 1868. 86.

1867. november 5-én, a 170. ülésen Kacs Kovics Ignác szerint Széchenyi jövendölése félt, hogy bekövetkezik, s valóban mintha Trianon előképét látnánk a sorokban: *„Magyarországot nem a forradalom, nem a harcok ölik meg, hanem a különböző népek s idegen érdekek hínárjai közt mocsárba vész.”*²⁶ Ezért fontos az az elv, amelyet a dualizmus népei között köteendő államszerződésre vonatkozik, és amelyet a korabeli tudósok, Vattel és Weaton államjogi nézetükben megfogalmaztak: *„minden államszerződés addig érvényes, míg az a szerződők egyikének államéletfeltételeivel ellentétbe nem jön.”*²⁷ 1868. november 27-én, a 326. ülésen Papp Simon a nemzetiségi kérdésben szóvá tette, hogy a vármegyei kerületeket ne a nemzetiségek szerint alakítsák ki, mert *„hol találjuk fel akkor Szent István magyar birodalmát? Talán bárhol a múltban, csak e haza jövőjében soha. Akkor Széchenyi ama jóslatát is megfordítva kell majd értelmeznünk, miszerint: Magyarország volt, de nem az többé mint egy complicált ország.”*²⁸

A dualizmus, az Ausztriával való viszony Széchenyi nézeteivel való igazolásának egy nagyon szép példája volt a 1867-ben, az 187. országos ülésen, december 12-én, a költségvetési vitában Pap Mór felszólalása: *„A nagy és boldog emlékű Széchenyi István Magyarország állását Ausztriához mindig a házassági viszonyhoz hasonlította. Sokan hitték e magán véleményt, de az ország többsége e hasonlítást az ország függetlenségének eszméjével összeférhetőnek nem találván, elutasította. De íme, ma minden kétely el van oszlatva, miután az ellenünk s rovásunkra hűtlenül elkövetett államcsínyek és kalandos háborúk számlája egyszersmind hozzánk is beterjesztetik.”* Itt ironikusan arra is utalt, hogy az osztrák államadósságból immár hazánknak is részt kell vállalnia.²⁹ Ez a hasonlat már a Főrendiházban is felmerült, még 1866. április 18-án, a 16. országos ülésen, némileg humorosabb módon. Gróf Hunyady László szerint 1848/49-ben a békekötést más hátráltatta: *„Nagy hazánkfia Széchenyi István azt monda: Magyarország és Ausztria közt a viszony olyan, mint egy vegyes házasság, mely ha idegen bele nem keveri magát, családi dolog marad, hanem mihelyt idegen keveri magát bele, megszűnik családi lenni.”* Ő itt az *„idegen muszka nemzet behozatalára”* gondolt.³⁰

1867-ben, a 193. ülésen, december 18-án, Széchenyi külkereskedelmi szándékát idézte fel Gubody Sándor, nevezetesen a Lloyd Társulat tengeri kereskedelmi vetélkedése kapcsán. *„Európa leghatalmasabb nemzeteivel versenyez.”* 1832–36-ban Széchenyi óhajtotta a magyar nyerstermékeknek a fiúmei kikötőn keresztül való kivitelét, de az osztrák kormány nem engedte.³¹ Gubody a következő évben, 1868. május 11-én, a 228. ülésen, a vasútvonalak kapcsán, ezért is szorgalmazta a fiúmei vasútvonal kiépítését, hogy a főváros összeköttetésben lehessen a tengerrel. Minekünk okulnunk kell a többi országok példáján és ebben is Széchenyire hivatkozott: *„örüljünk, hogy mindenben elmaradtunk», a mi ugyan nevetséges lehet sok ember előtt; de ewel ő azt akarta mondani, hogy a kik elmaradtak, más*

²⁶ Uo. 138.

²⁷ Uo. 139.

²⁸ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Tizenegyedik kötet. Pest 1868. 129.

²⁹ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Hatodik kötet. Pest 1868. 58.

³⁰ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Főrendi Házának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Pest 1869. 109.

³¹ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Hatodik kötet. Pest 1868. 224.

nemzetek tapasztalásaiból okulva kerülhetik a hibákat, elhagyhatják a tévedéseket, a jókat és célszerűket pedig magokévá tehetik.”³² A 268. ülésen, július 21-én a Széchenyit utánzóik is szóba kerültek, akikről Gyulai Pál verset is írt. Megszületett a „széchiényieskedők” fogalma. Berzenczey László szerint „...ezek ma is legveszedelmesebb elleneink: azok, akik felhasználtak és használnak ma is egy szent nevet, Széchenyi nevét, mintha Széchenyi mondta volna valaha, hogy ne védjük a hont. Én, uraim, nem az azon napokban Döblingben lakozott nagy honfiról szólok; de igenis a kik akkor Döbling árnyékában székelték, a nagy ember körül forgolódtak, azok a mi kárunk, veszedelmünk.”³³

A Főrendiházban is felemlgették a „legnagyobb magyart”, „akinek hazafiságát és szabadelvűségét senki közülünk kétségbe nem vonhatja”, mégpedig a zsidókérdésben. A 1867. december 23-án, a 75. országos ülésen az izraeliták egyenjogúsításáról szóló törvényjavaslat vitájában gr. Cziráky János Széchenyi érvét és hasonlatát idézte fel, miszerint a zsidók egyenjogúsítása Angliában, Franciaországban olyan könnyen ment, „...mint egy nagy tóba egy palaczk tintát önteni, hol az nyomtalanul elvész...” Viszont „Magyarországon annyi volna, mint egy tál levesbe önteni: azt teljesen élvezhetetlenné tenné”.³⁴

Az **1869–1872. évi országgyűlés** 17. országos ülésén, 1869. május 26-án a közteherviselés fonákságát emlegette Szakácsy Dániel képviselő: „Úgy tanította a nemzet nagy embere Széchenyi István, hogy azért fogadja el a közterheket a nemesség, hogy ez által a népen segítsen. A nép tehát várta, hogy adója kevesebb lesz; és mit tapasztalt? Azt, hogy... az ő adója most mégis sokkal több, mint azelőtt volt.”³⁵

1869. június 4-én, a 24. országos ülésen a nemzetiségi törvény (1868. évi 44. tv.) módosításának vitájában „vádolják a román nemzetet dacoromán tendenciákkal”. Erre Hodosiú József felszólalt „a nemzetiségi kérdés véglegesen és a hazában lakó minden nemzetiségnek közmegnyugtatóására nincsen megoldva”. Azt kifogásolta, hogy csak a „hazában lakó polgárok (!) –én azt mondom, nemzetek– képezik az oszthatatlan, egységes politikai nemzetet”. A román nemzetiség védelmében Széchenyi ama gondolatát hangoztatta: „ne kényszerítsétek a nemzetiségeket tűzzel és vassal a magyarosodásra”.³⁶ Nyáry Pál szellemes hasonlatot idéz ezzel kapcsolatban Széchenyitől, aki – mint mondta – „ő keleti fajból eredt: igen szerette a hasonlatokat, és sokszor többeket meggyőzött hasonlatai, mint argumentumaival”. Ugyanebben a tárgyban egy társaságban mondta el a kéményseprő és a szobaleány éjféli ijedségének hasonlatát. „Azt az anekdotát mondotta Széchenyi egy alkalommal, hogy egy házban a folyosó mentében épen egyszerre jelent meg, az ajtón kijöve a kéményseprő és a fehérbe öltözött szobaleány, s pedig megjelentek éji 12 órakor, e rémes időben mindkettő megijedt egymástól: a szobaleány azt hívé, hogy a fekete kéményseprő, az ördög; amaz is respectussal viseltett az

³² Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Hetedik kötet. Pest 1868. 243.

³³ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Kilenczedik kötet. Pest 1868. 205.

³⁴ Főrendiházi Napló 1869. 309.

³⁵ Az 1869-dik év április 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Első kötet. Pest 1869. 216.

³⁶ Uo. 372, 373.

ellenében, kit látott, mert azt hívé, hogy az angyal; és mindaddig, míg a nap fel nem jött, ugyan azon positurában maradtak, mert mindkettő félt egymástól: azonban midőn a nap feljött, azt mondta mindkettő, hogy hiszen mi mindketten ugyan azon házhoz tartozunk.” Nyáry szerint ez jól alkalmazható a nemzetiségi kérdésben is. Már eljött a reggel, de sokan még úgy tekintenek a kérdésre, mint az ördögre.³⁷ Ehhez Babes Vince már csak azt tudta hozzátenni, hogy „az első magyar volt Széchenyi, ki nem egyszer azt mondta, hogy szereti, sőt imádja-e a hazát, de csak mint magyart”.³⁸ Viszont 1870. július 20-án, Széchenyi tiszta nemzetiségi óhaját meghaladottnak tekintette a liberális Schwarcz Gyula, aki a 114. ülésen a közigazgatásról, köztörvényhatóságokról szóló törvény vitájában óva int, „mert távol vagyok azon eszmétől, melynek egykor Széchenyi István adott kifejezést, ki a magyar nemzetet a maga ethnographiailag tiszta vérében akarta conserválni”. Inkább olvadjon föl minél több külföldi elem a magyar nemzettest organizmusában.³⁹

A régi vármegye joghatóságának megnyirbálása kapcsán is felmerült Széchenyi neve. A bírói hatalom gyakorlásáról is hoztak törvényt (1869. évi 4. tv.), amely elválasztotta a bírói hatalmat a végrehajtói hatalomtól. Felfüggesztették a vármegyei nemesség addigi feudális eredetű, évszázadokon át élő, közvetlen bíróválasztási jogát! Mindehhez szakképzettséget írtak elő, a vármegyei bírák kinevezését a király kezébe adták. 1869. június 30-án, a 29. ülésen Perczel Béla figyelmeztetett: Nem kell azt gondolni, hogy „a kinevezés a municipiumok sírját fogná megásni”. Felemlítette ugyanakkor Széchenyi és Kossuth korábbi vármegyei kritikáját e témákban.⁴⁰

Széchenyi terve, munkája többször felbukkant a Tisza szabályozásának kérdésében is. 1869. október 21-én, az 56. országos ülésen Szakácsy Dániel interpellációjában felvetette a kérdést: miért maradtak abba a folyó átmetszések? Felidézte az események jogi előtörténetét. „V. Ferdinánd király ő felsége gr. Széchenyi Istvánt nevezte ki királyi biztosul a Tisza folyó szabályozása tárgyában és az 1848-iki esztendőben a magyar királyi felelős minisztérium megalkottatván, a közmunka s közlekedés és hajózás tárczája ugyancsak gr. Széchenyi Istvánnak jutott. Ámde fájdalom! mielőtt magas hivatását munkába vehette volna, az ismeretes szomorú események állottak be” (Döbling).⁴¹ 1871. március 4-én, a 301. ülésen, Gonda László képviselő Széchenyi tervei közül a Sió-csatorna létesítését említette: „Széchenyi gróf javaslatában oly lelkesen ajánltatott a haza közönsége figyelmébe a Sió csatorna, mely a Balatont a Dunával kötné össze.” Gonda a költségvetési vitában kevesellte a „vízépítés” előirányzatát, miközben a múlt évben is fenyegettek az árvizek. „Széchenyi István gróf azt mondta 1848-ban kibocsátott javaslatában, miszerint ezen ügy az, mely a foltozást nem tűri, s melyet összhangzatos rendszerben kell átvinni, és különösen összpontosítani a kormány kezében.”⁴² Simonyi Lajos

³⁷ Uo. 375.

³⁸ Uo. 378.

³⁹ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizedik kötet. Pest 1869. 174.

⁴⁰ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Második kötet. Pest 1869. 192.

⁴¹ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Harmadik kötet. Pest 1869. 22.

⁴² Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizennegyedik kötet. Pest 1871. 154., 155.

előadó így folytatta 1871. június 1-én, a 353. ülésen: „1845-ben találkoztunk a legelső nagyszerű vízszabályozási társulattal. Ez a Tiszánál alakított gr. Széchenyi István vezérlete alatt.”⁴³ A dunai gőzhajózás kapcsán megemlékeztek Széchenyi úttörő munkájáról. 1871. december 2-án, a 393. ülésen Ivánka Imre visszaemlékezett arra a pillanatra, „midőn 1830-ban Széchenyi kezdeményezése folytán az első gőzhajót láttuk a Duna hullámain szelni”.⁴⁴ Azt is megjegyezte, hogy a hajók Magyarországra érve felhúzták a magyar lobogót, Ausztriába érve pedig az osztrák zászlót. Mostanra azonban ez a gyakorlat eltűnt.⁴⁵

1869. november 8-án Lónyai Menyhért pénzügyminiszter a pénzválsággal kapcsolatban a 66. ülésen felemlítette, hogy „az első hengermalmot Széchenyi István állította föl”.⁴⁶ 1870. március 19-én, a költségvetési vitában Berzenczey László Széchenyi *Blickjét* idézte: „...nem az rossz a mit tesznek és elkövetnek gonoszságból és tudatlanságból a beamterek, hanem az, hogy az őszinte magyar nemzetet erővel tanítják és kényszerítik, hogy kezét-lábat csókoljon annak, akit ő gyűlöl és utál.” Tiltakozása annak szólt, hogy részt vállaljunk-e az osztrák államadósság fizetéséből. Az ekkor ellenzéki Tisza Kálmán is ellenezte a kvóta, az államadóssági járulékon túli „államadóssággal rokon természetű terheket”.⁴⁷

Ismét előkerült Széchenyi házassághasonlata az Ausztriával való dualizmussal kapcsolatban. 1870. július 6-án, a 202. ülésen, az idős Halász Boldizsár szerint „ez vegyes házasság volt, de papi áldás nélkül. mert az egyik a protestáns fél, t. i. hazánk, nem akart magáról reversalist adni: arról, hogy saját fiait az egyedül üdvözítő osztrák politikai hitvallásban fogja nevelni. De később ez is megtörtént, megadatott a papi áldás, mert az 1867. közösügyes törvény reversalist adott és ráadta a papi áldást a csalhatatlanság után törekvő szentséges római pápa.”⁴⁸

A kormány gazdasági programja kapcsán Helffy Ignác még felidézte Széchenyi és Kossuth programját, 1871. január 30-án, a 274. ülésen. „Emlékszünk rá, hogy az 1848. előtti években két program állt a haza előtt: az egyik az volt, mely azt mondta: fejlesszük előbb politikai erőnket, tegyük magunkat politikailag függetlenekké, és majd azután, kezünkben a kellő eszközökkel, gazdaggá és virágzóvá fogjuk tenni hazánkat. Ez volt az egyik program Kossuth Lajosé. Szemben volt ezzel a másik program, mert ez is program volt, mely azt mondta: fordítsuk meg a viszonyt, fejlesszük előbb anyagi erőnket, tegyük hazánkat virágzóvá és hatalmassá: majd azután a politikai függetlenség magától fog bekövetkezni. – Ez volt Széchenyi programja.”⁴⁹ Helffy számonkérte e programok valamelyikének megvalósítását. Január 31-én, a 275. ülésen Szláv

⁴³ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenhetedik kötet. Pest 1871. 5.

⁴⁴ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizennyolcadik kötet. Pest 1871. 175.

⁴⁵ Uo. 175.

⁴⁶ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Harmadik kötet. Pest 1869. 215.

⁴⁷ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Hetedik kötet. Pest 1870. 146, 147.

⁴⁸ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Kilencedik kötet. Pest 1870. 187–188.

⁴⁹ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenkettedik kötet. Pest 1871. 275.

József földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter válaszában kifejtette, hogy gyakori a vád, hogy „a kormány a maga szempontjából nagyon helyesen tette, hogy elejtette az elsőt (ti. a Kossuth programot), de egyúttal megrója, hogy nem követte Széchenyi politikáját sem, ti. nem igyekezett az országot gazdaggá tenni; hanem folytonosan elszegényíti azt”.⁵⁰ Február 1-én, a 276. ülésen Simonyi Ernő például hiányolta a kormány külkereskedésének volumenét: „a külkereskedés Magyarország anyagi fölvirágzásának egyik legfontosabb tényezője” Széchenyi szellemét követve. Vasútvonalakat kellene építeni. A gabonakivitelhez szükséges, „Széchenyi kezdeményezte” malmokat sem alapították meg. „Éppúgy nincsen érdemük a Tisza szabályozás körül, amit Széchenyi kezdeményezett és mostanáig sem voltak képesek nemcsak nem befejezni, hanem a megtett munkákat oly jó karban megtartani, hogy a víz károkat ne okozzon.”⁵¹

Az ipartörvény vitájában Ranicher Jakab, 1871. november 18-án, a 383. ülésen, felidézte gróf Széchenyi István akadémiai beszédének részletét a törvényalkotással kapcsolatban. „...nem elég, jó törvényeket alkotni; szükséges azok iránt értelmet és rokonszenvet is kelteni, hogy helyesen felfogva értékükben annál könnyebben követtessenek.” Ez különösen az „iparúzó osztályhoz némileg közelebb álló képviselőnek kötelességévé válik”. A hazai ipar védelme „a szabad versenyzhetés gátlása vagy nehezítése által”. Ranicher kihangsúlyozta, hogy Széchenyi nem kedvelte a védegyleteket, „...védegyletek iránt dívott, hazafias ugyan, de nemzetgazdaságilag elhibázott, rövid lelkesedést, miről már akkor is, de hiába, éles ítéletet mondott a mélybelátású Széchenyi gróf az ismert szentgróti levél elemzésében...”.⁵²

Pest városáért tett áldozatos tevékenységét említi fel Vukovics Sebő a képviselőház 1870. december 16-i, 252. ülésén: „néhai gr. Széchenyi, kinek számos dicsősége között nem az utolsó azon buzgalom, melyet Pest városának szépítésére fordított”.⁵³

1872. február 28-án a képviselőház már a benyújtott új választójogi törvényt tárgyalta, a 447. ülésen. A szabadelvű Bauszern Guidó az általános választójogot (*suffrage universel*), amelyet eredetileg a 48-as Párt javasolt, nem támogatta, a választási *census* mellett állt ki. Az általános választójog „A nagy tömegek műveletlenségénél fogva elvetendő”. Egy jövőbeli feltétel megvalósulásához kötötte, Széchenyit idézve: „gr. Széchenyi István látnoki bölcseséggel azt mondta: »Magyarország csak akkor lesz valóban szabad, és valóban boldog, mikor a tudomány a legutolsó cigány sátorába is behatott.«” Addig „a választási *census* mellett meg kell maradnunk.”⁵⁴ Ezt az álláspontot igyekezett 1872. április 3-án, a 474. ülésen, Halász Boldizsár is megerősíteni. Előre kell ebben a kérdésben is gondolkodni. „Gróf Széchenyi Istvántól, a pesti megyei zöldsasztalnál igen sokszor hallottam azon észrevételt, hogy némely embernek politikája 24 órára terjed ki, a másiké 10 évig, a harmadiké 50 évig, de van olyan is, ki egy századig terjeszti

⁵⁰ Uo.304.

⁵¹ Uo. 319.

⁵² Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenhetedik kötet. Pest 1871. 337, 339.

⁵³ Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenegyedik kötet. Pest 1871. 273.

⁵⁴ Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Huszonegyedik kötet. Pest 1872. 368.

ki politikáját, hogy nem akarja azonnal learatni azt, a mit ma elvetett: hanem vet azért, hogy az utókor arassa le."⁵⁵

Az **1872-1875. évi országgyűlésen** újra szállóigévé vált a *Hitel* híres zárómondata. 1872. október 5-én, a 24. országos ülésen ezúttal a kormánypárti Pólya József (Deák Párt) idézte: *„Ha önök azt mondják, hogy elvesz a haza: mi megmutatjuk azt, ha Isten segít bennünket, hogy valósulni fog Széchenyi azon mondata, hogy: »Magyarország nem volt, hanem lesz!«.*"⁵⁶

1873. január 23-án, a 71. ülésen, a költségvetés vitájában az adóemelésről szólva a kormánypárti Szlávy József miniszterelnök is visszaidézte az 1848. előtti időket: *„Azon képviselő uraknak, a kik velem együtt azon kétes szerencsében részesülnek, hogy az 1848 előtti időkről saját élményeik, saját tapasztalaik után tudnak beszélni, bátor vagyok emlékökbe visszahívni az akkori állapotokat... Még gróf Széchenyi úgynevezett garasos terve sem tudott népszerűsége találni.*"⁵⁷

A 84. ülésen, február 7-én, a nemzeti színház leendő telkének költségeivel kapcsolatban Zichy Antal az *„érmét a hátlapjára fordította"*. Védelmébe vette a nemzeti casinót, felidézve eredeti létrehozásának szándékát: a *„halhatatlan emlékü nagy hazánkfia Széchenyi István egyik alkotója a nemzeti casinonak is, a melyből... mégis nem egy jó, nem egy termékeny szép eszme csírázott föl, és talált ott ápoló karokra"*.⁵⁸ 1873. február 11-én, a 87. ülésen Tisza Lajos közmunka- és közlekedésügyi miniszter idézte vissza minisztériumának Széchenyi István korabeli állapotát. *„Mindazon szép és nagy eszmék, a melyeket annak idejében Széchenyi István megpendített, mostoha kezek közt elsatnyultak, s tán nem tévedek, ha azt mondom, hogy mindaz, a mi régiebb időben a közlekedés érdekében történt, az útkaparásban és kavics-hordásban határozódott... mert hiszen akkor mindenki az államtól várt mindent. Általában az önalkotás, az áldozatkészség fogalma hiányzott, azon időben a hazában.*"⁵⁹ Március 17-én, a 112. ülésen Lónyay Menyhért a földadó felemelése ellen így tiltakozott Kerkapoly Károly pénzügyminiszternek: *„Gróf Széchenyi István monda, és pedig nagyon helyesen: hogy a gazdaggá lett nemzet előbb-utóbb szabadabb lesz: ellenben az elszegényedett nép, ha birt is szabadsággal, azt megvédeni képes nem lehet.*"⁶⁰

1873. március 12-én, a 116. ülésen Ivánka Imre, képviselői indítványában az Első Duna-Gőzhajózási Társaságot kötelezte arra, hogy országunkban a magyar zászlót használja. *„Mikor e hajózási társulat Széchenyi kezdeményezése következtében keletkezett, valahányszor hajói*

⁵⁵ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Huszonnegyedik kötet. Pest 1872. 42.

⁵⁶ Az 1872. évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés. Képviselőházi Napló. Első kötet. 1872. 263.

⁵⁷ Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Harmadik kötet. Buda 1873. 201.

⁵⁸ Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Negyedik kötet. Buda 1873. 127.

⁵⁹ Uo. 184.

⁶⁰ Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Hatodik kötet. Buda 1873. 120.

a határon átjöttek, bevonták az osztrák lobogót és magyar lobogóval váltották föl. Az abszolút rendszer ezt megszüntette és azóta folyton az osztrák lobogót használja a társulat.”⁶¹

1874. július 7-én, a 266. ülésen az ellenzéki Mocsáry Lajos képviselő Széchenyit idézte, amikor rossz néven vette, hogy a megjegyzését a miniszter megdorgálta és a képviselői immunitást kárhóztatta: *„A belügyminister ur nem vette figyelembe Széchenyi István azon egyik kedvenc mondását: ne cseréljük föl a szerepeket. Én azt hiszem, hogy inkább mi vagyunk arra hivatva, hogy mi ítéljük a miniszternek tettei és eljárása fölött, nem pedig a miniszter ur, hogy ítéljen itt elevenek és holtak fölött. Ez inkább a mi föladatunk, illetőleg hatalmunkban is áll, ha a szükség úgy hozza magával.”⁶²*

1874. július 14-én, a 273. ülésen Cseh Károly ellenzéki képviselő felemlítette, hogy ne csak divatból idézzük Széchenyit. Például a keleti (erdélyi) vasút vonalvezetése, sajnálatos módon, a székelyeket elkerülte: *„Uraim, szeretünk hivatkozni Széchenyire, hanem az ő elveit nem szeretjük követni. Hiszen Széchenyi mondta ki azon elvet is, hogy mi magyarok oly kevesen vagyunk, hogy még az apagyilkosnak is meg kellene bocsátani, ha magyar. És mi mégis tisztelt ház, mi legszívósabb fajrokonainkat engedjük elveszni.”⁶³*

Július 28-án, 285. ülésen Irányi Dániel képviselő a rossz vidéki útviszonyok kapcsán idézte fel Széchenyit. A választási törvény kapcsán kifogásolta az egy helyen való szavazás kényszerét, nem minden egyes községben történjen külön szavazás, de minden önálló törvényhatósági joggal fölruházott, illetve rendezett tanácsu városban és nagyközségben legyen. Irányi szerint az olyan választási kerületben, amelyben 30-40 község van a választási központtól 5-8 mérföldre, ott a rossz útviszonyok miatt nem lehet gyakorolni a polgári jogokat. *„Széchenyi ezelőtt 35 vagy 40 évvel gúnyosan megjegyezte azt, hogy az a magyar nemes ember, aki nem tűrné, hogy a partis primae titulus nonus (ti. Werbőczy, Tripartitum I. rész. 9. cím, a nemesek sarkalatos kiváltságáról) ellenére ötlet akárki is csak egy pillanatra is megfossa szabadságától: eltűri azt, hogy heteken, sőt hónapokon keresztül saját falujában a barátságos sár fogva tartsa. A mit Széchenyi akkor csak a nemes emberekre mondott: az ma is, 30 év múlva, fájdalom, az egész választó közönségre nézve áll. Vannak községek, melyek heteken át el vannak zárva a világtól...”⁶⁴*

Az **1875–1878. évi országgyűlés** választási eredménye az immár egyesült Szabadelvű Párt többségét hozta. 1875. október 20-án pedig az addig ellenzéki református Tisza Kálmán tizenöt éven át szilárdan megőrzött miniszterelnökségét.⁶⁵ 1875. november 16-án, a 28. ülésen, a költségvetési vitában, Csatári Zsigmond a pénzbeli áldozatkésztséget hiányolta. *„[E]lkeseredem, hogy nem akadt közölünk egy sem, a ki úgy tett volna, mint a legnagyobb magyar, Széchenyi István cselekedett, aki midőn látta, hogy nincs tudományos akadémiánk: egy évi*

⁶¹ Uo. 221.

⁶² Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenegyedik kötet. Buda 1874. 311.

⁶³ Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenkettedik kötet. Buda 1874. 85.

⁶⁴ Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenharmadik kötet. Buda 1874. 10.

⁶⁵ TH. 1998. 47.

jövedelmét letette a nemzet oltárára, letette, hogy a haladás szövetségét meggyújtva, a nemzet geniusa a magyar nemzetre a tudományosság áldásait áraszsa." A költségvetési megszorításnak egy nemes módját ajánlotta képviselőtársai részére: „...mi magunkon kezdjük meg a takarékoság tényét, és az államnak mindazon fiai, kik az állampénztárból húzzák fizetéseiket : mondjanak le fizetésük egy részéről, csak hogy a magyar államiság eszméje az enyészettől megóvassék.”⁶⁶

A *Hitel* zárómondata 1877. június 30-án, a 264. ülésen, a törvényhatóságok nyelvhasználata kapcsán, is szóba került, Vörösmarty *Szózata* után. Kórody Lajos képviselő a nemzetiségi kérdésre utalva szeretné látni azt, hogy „szeretett hazám minden nemzetiségei, a magyar vezérenemzetiséggel valódi testvériségben egyesülve, bizton remélhetnék, hogy nem sokára teljesedni fog a nagy hazafi, Széchenyi István jóslata, mely szerint »Magyarország nem volt, hanem lesz«.”⁶⁷

1877. október 20-án, a 290. ülésen Péchy Tamás közmunka és közlekedésügyi miniszter a Tisza-völgy évenkénti áradására hívta fel a figyelmet. A Tisza sürgető szabályozásának felülvizsgálatát szorgalmazta, amely kérdésben megkerülhetetlen volt Széchenyi tevékenysége. A miniszter pontosan áttekintette a legutóbbi helyzetet, a vízszintemelkedést is. Különösen Szegednél volt az áradás ebben az évben veszélyes, mert 1877-ben addig nem látott magasságban tetőzött a Tisza, a Maros vizének belefolyása következtében. Szeged városa ugyanis 1851-ben, saját költségén, a város fölött vezette a Marost a Tiszába. A folyó medre a szegedi várnál túlságosan keskeny maradt, nem volt képes a megnövekedett vizet átbocsátani, ez volt a vízszintemelkedés oka. Szluha Ágoston felidézte Széchenyi tevékenységét. „Megboldogult József nádor és gr. Széchenyi István voltak azok, a kik ezen eszmét legelőször valósítani törekedtek: azonban ők a helyzet magaslatára emelkedve, nem igen nyugodtak meg azon tervekben, melyeket kiküldött szakértők készítettek, hanem behívták a külföldről Paleocapát és Francescit...”⁶⁸

1877. november 7-én, a 300. ülésen az Osztrák–Magyar Bank kérdésében idézik fel Széchenyit. Kevés a bank ún. 'dualizálása', az osztrák–magyar banktársulat felállítása. Az ellenzéki képviselő, Csatár Zsigmond hiányolta az önálló, magyar nemzeti jegybank felállítását. Az ország lakosai ebben részvényt vennének. Ne külföldi banktól kérjünk kölcsönt! „[M]ár gróf Széchenyi megírta »Hitel« című könyvében, hogy csak az boldog nemzet, mely saját magának ad kölcsönt, és nem kér másoktól, mert hiszen, ha magának ad kölcsönt, az gyümölcsözik, az hasznot hajt.”⁶⁹ Idézi a *Hitel*ből: „bankintézmény nélkül nemzet anyagi jólétét, kultúráját nem emelheti és igazi szabadnemzetnek magát nem nevezheti.”⁷⁰

⁶⁶ Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Első kötet. Budapest 1876. 297, 298.

⁶⁷ Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenegyedik kötet. Budapest 1877. 362.

⁶⁸ Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenkettedik kötet. Budapest 1877. 344., 346. Lásd részletesen erről: Diószegi Szabó Pál: „Az egész országnak szíve megdöbbszent” A szegedi árvíz híre a Képviselőházban. Szeged. A város folyóirata. (31.évf. 3. sz.) 2019. 23–35.

⁶⁹ Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenharmadik kötet. Budapest 1877. 152.

⁷⁰ Uo. 151.

1878. február 8-án, a 345. ülésen az új gazdasági kiegyezés során, a közös vámterületek vitájában az ellenzéki Mukics Ernő a vámügyi javaslatot kárhóztatta, a közös vámterület káros hatásait a hazai gazdaságra: „...eszembe jutott gróf Széchenyi István mondata a corpus jurisról, melyet igen találóan jellemezett. »A corpus juris« – úgymond – egy olyan tó, melyből kígyót és békát egyaránt lehet kihalászni. A tisztelt kormány vámügyi javaslata is olyan tó, mely eléggé bővelkedik ugyan kígyóval, de nincs abban hal, melyből a magyar ember megélhetne.”⁷¹ Február 14-én, a 350. ülésen Bernáth Dezső kormánypárti képviselő pedig a törvényjavaslatokat – az Ausztriával való közjogi kapcsolat részét alkotó közgazdasági közösséget – támogatva idézte Széchenyit, a Hitel zárómondatát. „Meg vagyok győződve, hogy gróf Széchenyi nem úgy értette ezt, hogy hivatásunk és jövőnk az, hogy legyünk, a mik voltunk, egy pusztán földműves nép, s én nem akarok lemondani arról, hogy nemzetemnek más magasabb missiója, is van.”⁷²

1878. május 14-én, a 394. ülésen a kormánypárti Jókai Mór – képviselőként – a Bosznia elfoglalására szükséges katonaiállítást, rendkívüli hadikiadást támogatta. A Monarchia létérdekeinek veszélyeztetését látta abban, hogy Bosznia – Oroszország vazallus államaként – állandó fenyegetést jelentsen. A kiadást ellenzőknek felidézte az 1848-as minisztériumi időket: „...mondotta egy másik minister: Széchenyi István, hogy az egész világ azt fogja mondani, hogy egy nemzet, mely nagy megpróbáltatások, nagy veszély idején csak önmaga ellen tud agyarkodni, az nem érdemes az életre.”⁷³ A személyét ért támadásokra is Széchenyit idézve reagált: „Személyes sérelmekre nézve az a nézetem, ami Széchenyi Istváné volt, hogy a ki politikába avatkozik, mig azt nem mondják róla, hogy ezüstkanalat lopott, addig ne védelmezze magát.”⁷⁴

Az **1878–1881. évi új országgyűlési ciklus** elején sem ért véget a boszniai okkupáció kérdése. 1878. november 16-án, a 18. ülésen Irányi Dániel a Széchenyire való téves hivatkozásra hívta fel Tóth Vilmos képviselőtársa figyelmét: Magyarországnak keleten kereskedelmi küldetése van és nem háborús. „A tisztelt képviselő úr hiában hivatkozott Széchenyire Bosznia és Herzegovina elfoglalása mellett; mert Széchenyi a forgalmi és kereskedelmi eszközöknek kiterjesztését kelet felé gondolta és ajánlotta nemzetbelieinek, nem pedig háborút, mely a békés fejlődésnek, a kereskedelemnek, a mely lebegett szemei előtt – halálos ellensége.”⁷⁵ A 19. ülésen, november 18-án pedig Miklós István ellenzéki képviselő ugyancsak az okkupáció ellen szólt. Ugyanis az eddig is 100 millió forint hadiköltséggel járt, „az országot veszélyes külügyi, pénzügyi, sőt közjogi kalamitásokba keverte!”. Sőt, a nemzet meg nem kérdezése nélkül történt, a fenntartása óriási költségeket ró majd az országra is. „Önkénytelenül is eszembe jut, tisztelt képviselőház, gróf Széchenyi István azon mondása: »Akárki mit ábrándoz, csak a vagyonos nemzet szabad.«”⁷⁶ Ellenben, 1879. április 1-én, a 103. ülésen a kormánypártiak ugyanígy Széchenyi nevével példálóztak a 9 420 000 forint megszavazása mellett. „[M]eg vagyok én arról győződve, hogy nekik (ti.: a minisztériumoknak) – halhatlan

⁷¹ Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenötödik kötet. Budapest 1878. 77.

⁷² Uo. 212.

⁷³ Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenhetedik kötet. Budapest 1878. 300.

⁷⁴ Uo. 325.

⁷⁵ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Első kötet. Pest 1878. 214.

⁷⁶ Uo. 250.

emlékű gróf Széchenyi mondása szerint – mindenkor, mindenben és mindenütt »legszentebb a haza«!!!»⁷⁷

1879. február 7-én, az 59. ülésen maga Tisza Kálmán miniszterelnök is felemlgette a Debrecen–Máramarossziget vasútvonal kiépítésének támogatását, „*mely kis változással minden régibb, a Széchenyi-féle tervben is, és minden egészséges magyar hálózatban benn volt...*”.⁷⁸

1879. február 22-én, a 69. ülésen a költségvetési vitában Báró Kemény János kormánypárti képviselő is éles kritikával illette a beterjesztett számokat, kiadásokat. Előhozta a Széchenyi által megkezdett átalakulás akkori veszélyeit is. „*Széchenyi egy meglehetősen szűk korlátok közé szorított pályát jelölt ki a nemzetnek, melyen munkával és türelemmel az akkori Magyarországhoz viszonyított fényes jövőt jósolt; úgy lehet, hogy a kijelölt pályának is lettek volna szirtjei és örvényei.*”⁷⁹ 1878. március 8-án, a 81. ülésen, Boros Béni a magánvasutak államosítása, a magánvasutak állami kezelés alá vétele kapcsán idézte fel Széchenyi elveit. „*Ezen csoportosítás azon alapelven történhetik legjobban, a melyen ezt egykor már a nagy Széchenyi tervezete... melyek az ország szívéét a külföldi birodalmakkal minden irányban egyenesen összekötik.*”⁸⁰

A szegedi nagy árvíz előtti napokban, 1879. március 10-én, a 82. ülésen is szóba került Széchenyi. Péchy Tamás közmunka- és közlekedésügyi miniszter a Szegedet fenyegető veszélyre koncentrált. Zsilinszky Mihály képviselő inkább a Hármaskörös és a Berettyó veszélyeire Békés megyében. Szerinte a rosszul végrehajtott vízszabályozással nagyobb károkat okoznak. „*Gr. Széchenyi István, midőn világos szemmel és biztos kézzel a Tisza-szabályozás nagy munkájához fogott, bizonyára nem úgy gondolta annak keresztülvitelét, hogy midőn egyfelől bizonyos vidék nagy terjedelmű földjei a nagy vízártól megmentetnek: ugyanakkor a községek a legnagyobb veszedelemnek tétessenek ki. Terveinek későbbi valósítói sem gondolhattak arra, hogy átmetszések és mederigazítások által valóságos károkat okozzanak.*”⁸¹

Szegedet az árvíz március 12-én éjjel érte el. A szegedi képviselő, Bakay Nándor javasolta egy 11 tagú bizottság helyszíni kiküldését. Március 19-én, a 90. ülésen beszédében elmondta, hogy nem voltak elegendők az átmetszések, elkerülhető lett volna a katasztrófa. „*Hogy ha még ma is szélesebb medret tölthetne a Tisza, hogy ha az ártér Paleocapa, Széchenyi és Vásárhelyi javaslata szerint szélesebbnek lett volna hagyva.*”⁸² Simonyi Ernő képviselő is Paleocapa mérnök figyelmeztetésére utalt. „*Már 30 évvel ezelőtt megjövendölte Paleocapa mérnök, a kit Széchenyi*

⁷⁷ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Ötödik kötet. Pest 1879. 158.

⁷⁸ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Második kötet. Pest 1879. 402.

⁷⁹ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Harmadik kötet. Pest 1879. 142.

⁸⁰ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Negyedik kötet. Pest 1879. 55.

⁸¹ Uo. 95.

⁸² Uo. 257.

István behozott, hogy ez lesz a sorsa Szegednek, méltóztassék megolvasni a munkáját, 10–12 lap van ott, mely Szegedre vonatkozik, ott meg van jövendő a veszély.”⁸³

A magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben című törvény (1879. évi 18. tv.) vitájában is Széchenyi lett az egyik óva intő érv. 1879. május 2-án, a 114. ülésen Papp György képviselő elítélte az erőszakos magyarosító politikát a románokkal kapcsolatban, nehogy megismétlődjenek az 1848-as, 1849-es események. Kossuthot nem kell követni. *„Széchenyi volt őt kénytelen a következőleg moderálni: »Ne kényszerítsük őket tüzzel-vassal, hanem vegyük be őket alkotmányunk sánczaiba, hogy ők is bevegyenek minket, azaz nyelveinket».”⁸⁴*

Nagy vihart kavart *„A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről”* szóló törvény (1879. évi 50. tv.) vitája is. 1879. november 4-én, a 159. ülésen Simonyi Ernő figyelmeztetett, hogy maga Kossuth Lajos is el fogja veszteni azt. Volt már egy korábbi ilyen tárgyú javaslat, Horváth Boldizsár igazságügy-miniszteré 1868-ban, de azt elvetették. Akkor *„ismételve hivatkozás történt Széchenyi mondására, még az apagyilkosnak is meg kellene kegyelmezni, ha magyar ember, mert kevesen vagyunk s minthogy azon törvényjavaslatnak szintén azon tendenciája volt, hogy Kossuth Lajost és családját és a külföldre menekülteket száműzze, megszüntesse köztük és Magyarország közt az állampolgári kapcsolatot, a törvényjavaslat csúfosan visszavetett...”*⁸⁵ A képviselő hiába javasolta, hogy a törvény rendelkezése az emigránsokra, *„a politikai okoknál fogva kivándoroltakra”* ne terjedjen ki. Ezt nem fogadták el. A törvényt viszont Jókai Mór is megszavazta, erre a tényre még az 1881. január 22-i 335. ülésen is, amikor felszólalt a költségvetés védelmében, Németh Albert képviselő figyelmeztette: *„Rászavazott, hogy számkivetett maradjon!”*⁸⁶

1879. november 10-én, a 163. ülésen, a kormánypárti Bauszern Guidó Bosznia-Hercegovina okkupációját a Monarchia *„vele született keleti missiójának”* tekintette. Fennkölt, jézusi szavakkal támogatta a folytatást: *„Azért, uraim, adjuk meg Magyarországnak a mi Magyarországé, de adjuk meg a monarchiának is, a mi monarchiáé!”* Eközben utalt az elkészülő Széchenyi-szoborra is: *„Csak így szolgálunk valóban hazánknak és nemzetünknek és csak így követjük azon nagy halott jelszavát, a kit Magyarország a legnagyobb fiának nevez és a kinek emlékszobrát Budapest legdíszesebb terén, ebben a napokban fogják ünnepélyesen leleplezni, csak így követjük, mondom, Széchenyi István jelszavát: »Magyarországnak csak a habsburgi monarchiában van jövője, kívül nincsen!»”*⁸⁷ Az országgyűlési naplóból megtudjuk, hogy 1880. május 23-án, vasárnap tartották a Széchenyi-szobor leleplezését. Adta hírül a 263. ülésen Péchy Tamás elnök, 1880. május 19-én.⁸⁸

⁸³ Uo. 277.

⁸⁴ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Ötödik kötet. Pest 1879. 333.

⁸⁵ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Hetedik kötet. Pest 1879. 375., 376.

⁸⁶ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenhatodik kötet. Pest 1881. 262.

⁸⁷ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Nyolcadik kötet. Pest 1879. 54.

⁸⁸ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenharmadik kötet. Pest 1880. 230.

Irányi Dániel ellenzéki képviselő a polgári házasság törvényjavaslatát hiányolta a kormánytól. (Majd csak 1894-ben lesz erről szóló törvény.) 1880. április 16-án, a 243. ülésen, az újítások kérését panaszolta. A „»Hitel s a Stádium« című könyvekben lefektetett eszmék nálunk is csak évek során érlelődtek meg, de Wilberforce, Canning, Cobden, Széchenyi, midőn eszméikkel, újításaikkal felléptek, egy ellenséges többséggel állottak szemben, balitéletekkel, melyeket elosztatni, elfogultsággal, melyet felvilágosítani kellett...”⁸⁹

1880. április 19-én, a 263. országos ülésen a helyiérdekű vasutakról, a vasútkezdési koncepcióban György Endre közlekedési bizottsági előadó egy Széchenyihez mérhető ember tehetségét hiányolta. „Bátor vagyok figyelmeztetni a tisztelt házat, hogy igenis Magyarországnak is volt egy nagy embere, ki képes volt meghatározni legalább a főbb vasúti vonalak irányát, a mint az az 1836: XXV. törvénycikkben foglalva van és ha Magyarországnak volna a vidéki vasutakra nézve egy Széchenyi Istvánja, akkor tán lehetne ily módon előre megállapítani a vidéki vasutak irányát.”⁹⁰

1880. június 14-én, a 283. ülésen, Mocsáry Lajos képviselő a népszámlálásról szóló törvényjavaslatban az anyanyelvre vonatkozó kérdést – Mi az anyanyelve? – kifogásolta a tervezett számlálólapon. Nem ad jó választ sok esetben. „Ha ezt a kérdést tették volna fel boldogult Széchenyi Istvánnak, Batthyány Lajosnak, azok alig soroztattak volna a magyarok közé, mert anyanyelvök nem volt a magyar.”⁹¹

1881. január 22-én, a 335. ülésen, mint korábban említettem, Jókai Mór, amikor védte a benyújtott költségvetést. Kossuth pénzügyi politikájával példálózott, aki akkor sokkal nehezebb helyzetben kellett, hogy összeállítsa a költségvetést. De utalt a Kossuth-kultusz árnyoldalaira is. Arra az utalásra, hogy miért nem látogatná meg az idős politikust, ha Olaszországban járna, azzal válaszolt: „akik ő hozzá kijárnak, nem azért mennek oda, hogy vigyenek valamit hozzá, hanem mindegyik akar hozni valamit. Ki-ki az ő nagy nevének nyibusából egy darabot, mely saját érdemeit észrevehetőbbé tegye.” Ezt egyfajta politikai „kossuthoskodás”-nak is tekinthetjük: Jókai példákat is ad rá: „az egyik hoz a hírlapjához reklámot, a másik a képviselőválasztáshoz beajánlást, a harmadik üzletéhez boltcímert...”⁹²

1881. március 1-én, a 364. ülésen a fővárosi rendőrségről szóló törvény (1881. évi 21. tv.) vitájában úgy került szóba Széchenyi, hogy Döblingben ő is egy volt bécsi piaci rendőrt tartott magánál az ebédjénél, hogy ellenőrizze az ételek minőségét, romlottak-e vagy nem?⁹³

⁸⁹ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenkettedik kötet. Pest 1880. 132.

⁹⁰ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenharmadik kötet. Pest 1880. 245.

⁹¹ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizennegyedik kötet. Pest 1880. 266.

⁹² Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenhatodik kötet. Pest 1881. 263.

⁹³ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenhetedik kötet. Pest 1881. 316.

Az **1881–1884. évi országgyűlés** során az 1882. január 19-én tartott 41. ülésen a költségvetés vitájában Jókai felidézte újra Széchenyit. Az 1875-ös költségvetési vita kapcsán *„Jókai Mór t. képviselő úr is és idézé Széchenyi István azon mondását: »Adok egy jó tanácsot: Ne költson senki többet, mint a mennyit bevesz.« Sajnálta, hogy ezen mondás nincs a képviselőház kapuja fölé felírva.»*⁹⁴

1882. március 6-án, a 72. ülésen Herman Ottó élesen ellenezte a szerencsejátékok létét a lóversenyeken. Mert *„... ezek egyik neme, a közönségesen rendezett hajsza-lóverseny, elfajult.”* *„Én a lóversenyek támogatását óhajtom, de csak észszerű alapon, úgy, hogy a lóverseny ne legyen hazárdjáték, hanem legyen az, a minek Széchenyi tenni akarta: a lónevelés előrehaladásának próbatétele, az anyag folytonos javítása és nemesítése.”*⁹⁵

1884. május 2-án, a 353. ülésen a felépítendő új Országház költségeiről szólt a képviselőházi vita. Dobránszky Péter Széchenyi magatartását tartotta követendőnek, amikor a leendő Akadémiára felajánlotta egész évi jövedelmét. *„A nagy Széchenyi nem ily példát adott nekünk. Az ő idejében pedig Magyarország hátrább volt mint ma... Vannak nemzeti célok és eszmények, amelyek megvalósításánál kufárkodni, krajczárok felett czivakodni nem szabad, nem méltó a nemzethez... midőn az alkotmány és törvény cultura kér templomot, házat, oly házat, mely méltó legyen ezen nemzet ezredéves dicső történetéhez s mely oly fenségesen szép és nagyszerű legyen mint e nemzet reménye és joga a jövőre.”*⁹⁶

Dobránszky Péter szavai máig is érvényes tanácsokat sugallnak számunkra. Összegzőként azt jól bemutattuk, hogy a gróf személyisége – halála után is – folyamatosan élt a 19. századi országgyűlési vitákban. Szinte alig volt olyan fontos kérdés, amelyben – a kormány vagy az ellenzék részéről – ne említették volna meg őt, mondásait, példázatait követendő mintaként. Mindezek összegyűjtése, rendszerezése az egyre bővülő Széchenyi-kutatás anyagához mindenképpen új adatokkal járul hozzá, ami e tanulmány legfőbb célja és mozgatórugója volt.

Mindazonáltal meg is erősíti azt a megállapítást, hogy adott helyzetekben Gróf Széchenyi István emberi, politikai nagysága egységbe tudta kovácsolni a megosztott magyar országgyűlést.

⁹⁴ Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkesztette: P. Szathmáry Károly. Második kötet. Pest 1882. 130.

⁹⁵ Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkesztette: P. Szathmáry Károly. Negyedik kötet. Pest 1882. 62.

⁹⁶ Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkesztette: P. Szathmáry Károly. Tizenhetedik kötet. Pest 1884. 104.

Források

- Az 1861. év Ápril 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának Naplója. Szerkeszti: Hajnik Károly. Első kötet. Pest 1861.
- Az 1861. év Ápril 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának Naplója. Szerkeszti: Hajnik Károly. Második kötet. Pest 1861.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Első kötet. Pest 1866.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Harmadik kötet. Pest 1867.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Negyedik kötet. Pest 1867.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Ötödik kötet. Pest 1868.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Hatodik kötet. Pest 1868.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Főrendi Házának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Pest 1869.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Hetedik kötet. Pest 1868.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Kilencedik kötet. Pest 1868.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Tizenegyedik kötet. Pest 1868.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Első kötet. Pest 1869.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Második kötet. Pest 1869.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Harmadik kötet. Pest 1869.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Hetedik kötet. Pest 1870.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Kilencedik kötet. Pest 1870.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizedik kötet. Pest 1869.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenkettedik kötet. Pest 1871.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenegyedik kötet. Pest 1871.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenhetedik kötet. Pest 1871.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizennyolcadik kötet. Pest 1871.

- Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Huszonegyedik kötet. Pest 1872.
- Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Huszonegyedik kötet. Pest 1872.
- Az 1872. évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés. Képviselőházi Napló. Első kötet. 1872.
- Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Harmadik kötet. Buda 1873.
- Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Negyedik kötet. Buda 1873.
- Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Hatodik kötet. Buda 1873.
- Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenegyedik kötet. Buda 1874.
- Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenkettedik kötet. Buda 1874.
- Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenharmadik kötet. Buda 1874.
- Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Első kötet. Budapest 1876.
- Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenegyedik kötet. Budapest 1877.
- Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenkettedik kötet. Budapest 1877.
- Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenharmadik kötet. Budapest 1877.
- Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenötödik kötet. Budapest 1878.
- Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenhetedik kötet. Budapest 1878.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Első kötet. Pest 1878.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Második kötet. Pest 1879.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Harmadik kötet. Pest 1879.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Negyedik kötet. Pest 1879.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Ötödik kötet. Pest 1879.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Hetedik kötet. Pest 1879.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Nyolcadik kötet. Pest 1879.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenkettedik kötet. Pest 1880.

- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenharmadik kötet. Pest 1880.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizennegyedik kötet. Pest 1880.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenhatodik kötet. Pest 1881.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenhetedik kötet. Pest 1881.
- Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkesztette: P. Szathmáry Károly. Második kötet. Pest 1882.
- Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkesztette: P. Szathmáry Károly. Negyedik kötet. Pest 1882.
- Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkesztette: P. Szathmáry Károly. Tizenhetedik kötet. Pest 1884.

Irodalom

- Diószegi Szabó Pál: „Az egész országnak szive megdöbben” A szegedi árvíz híre a Képviselőházban. Szeged. A város folyóirata. (31. évf. 3. sz.) 2019. 23–35.
- Dobszay Tamás–Estók János–Salamon Konrád–Szerencsés Károly–Tombor László: Tisztelt Ház! A magyar országgyűlések története 1848–1998. Budapest 1998.

SÜTŐ Zoltán

A mesterséges intelligencia lehetőségeinek értelmezése különböző világmodellekben

Absztrakt

A különböző kultúrákban általánosan elfogadottnak tekintett különböző világmodellek, melyek a valóság mindenkori értelmezési kereteiként szolgáltak, legabsztraktabb szinten két egymástól alapvetően eltérő világszemléletre vezethető vissza. Az egyik a világ felépülést az alacsonyabb rendű struktúrák felől a magasabb rendű struktúrák felé alulról fölfelé, a másik viszont szellemi értelemben fölülről lefelé gondolja el. Korunkban az utóbbira a vallások megközelítései adnak példát, előbbire pedig a természettudományos gondolkodás. Jóllehet, a vallások jelenleg a kultúra perifériájára szorultak – mint világmodell –, absztrakt értelemben a világ struktúrájának fölülről lefelé irányuló meghatározottsága szintén érvényes gondolati pálya. Mindaz az elképzelés azonban, ami a jelen kultúrán belül a tudomány lehetőségei és céljai szerint értelmezhető, ezen belül pedig a mesterséges intelligencia lehetséges céljaiként bekerült az irányadó narratívákba, kizárólag az alulról fölfelé strukturálódó világképben jelent logikus és indokolt következtetéseket. Mivel pedig a világnak ez a szerveződési struktúrája csak modellértékkel bír, a mesterséges intelligenciához fűzött tudományos elképzelések szintén modellértékűek, melyek egy másik világmodellben nem feltétlen értelmezhetők.

Támaszkodva a *Gép és ember viszonyának szemléleti kérdései* c. tanulmányomban kifejtettekre,¹ a Rész és Egész viszonyát különbözőképpen meghatározó világmodellekben különbözőképpen értelmezzük az MI hatását és következményeit általánosságban az emberre, illetve konkrétan a „személyre”, figyelembe véve, hogy a szemléleti eltérésektől csaknem függetlenül technikai értelemben az MI lehetőségei már jelentős mértékben adottak, és még jelentősebb mértékben felrajzolhatók azoknak a távlati pályáknak a következményei, amelyek elérhetősége nem kétséges. Ugyanakkor lényeges figyelembe venni azt a körülményt, hogy társadalmi méretekben létezik az MI-vel kapcsolatban fenntartás, idegenkedés, sőt sok esetben félelem, méghozzá nem kis mértékben mesterségesen gerjesztve, aminek alapja éppen a Rész(ek)ből felépített Egész világmodelljének szinte kizárólagos pozíciója a kultúrában, mely világmodellen belül a görög filozófiából lendületet véve épül fel a jelenkorig bezárólag a teljes tudományosság, azon belül is a létezők rendszerének evolúciós értelmezése. Ez az értelmezés törvényszerűen kerül konfliktusba az időben megelőzően uralkodó világmodellekből² megörökölt és reflexeiben még abszurd módon jelen lévő értéképekkel, melyek egyébként ebben az új

¹ Lásd: Sütő Zoltán: *Gép és ember viszonyának szemléleti kérdései* c. tanulmányt A női dimenzió 2023. őszi számában. <https://www.femmeharmonie.com/a-noi-dimenzio/iii-evfolyam-3-szam/tudomany/suto-zoltan-gep-es-ember-viszonyanak-szemleleti-kerdesei/>

² Egész által tartalmazott Rész(ek) – a teremtés világmodellje.

világmodellben inadekvátak, valamint állandósági igényükkel az evolúció szentesített változási potenciáljával szemben értelmezhetetlenek. A következtelen értékhasználat elkerüléséhez vált elengedhetetlenül fontossá az utóhatásaiban tudatosan nem követett, hagyományos világmodellek absztrakt szétválasztása. Ugyanakkor – különös tekintettel a jelen tanulmány terjedelmi kötöttségeire – nem tartjuk feladatunknak egyik világmodell mellett sem érvelni, hanem csak azok belső logikáját követve a lehetséges értelmezési kereteket felmutatni. Továbbá a logikai tisztaság követelményének fenntartása végett ragaszkodunk ahhoz a feltételhez, hogy adott absztrakt világmodellben csak adott „értékek” megfogalmazása tehető meg következetesen, s ha ellentmondás merül fel, úgy csak két lehetőség választható, mégpedig az adott világmodellhez ragaszkodás esetén az adott értékkategóriáról kell lemondani, illetve fordítva, adott értékkategóriához ragaszkodás esetén az adott világmodellről kell lemondani.

Bevezetesként, első közelítésben a világmodellektől függetlenül, technikai értelemben kijelenthető, hogy az MI előtt nincsenek akadályok, sőt, az 1960-as évektől megjelent az az elméleti háttér is, amelyik lehetővé teszi az arisztotelészi logika hibájába³ beszorult tudomány perspektívájának szélesre nyitását. Lényegében ez a nyitás tette lehetővé a kétértékű logikán való túllépést, és ennek következtében annak az „emberi” helyzetnek a modellezési képességét, amelyik csak szélső, határozott eseteiben rendelkezik a határozott „igen” vagy a határozott „nem” koncepciójával, s egyébként a legjelentősebb gyakorisággal csak a két szélsőérték közötti valószínűségeket veheti figyelembe.

A nyilvános és általánosan ismertnek tekinthető kultúrában egyelőre kevésbé jelentek meg a fenti elvek és azok technikai reprezentációinak összerendelése, holott mindez hangsúlyozottan érvényesül a hagyományos bináris számítógépek és ezek lehetséges logikai architektúrája, illetve ezekkel szemben a kvantumszámítógépek logikai architektúrája között. A bináris aritmetikára építhető logikával mintegy természetes képesség a bináris (igen/nem) döntésalapú modellezés, ugyanakkor rendkívül erőforrás-igényes, ha ezen a logikán túllépve valószínűségek figyelembevétele is a feltételek kiértékelésének alapjává válik. Ezzel szemben

³ Az arisztotelészi logika hibája az objektum és a szubjektum szétválasztása olyan módon, mintha az objektumnak a szubjektumtól független értelmezése megvalósítható lenne, holott az objektum fogalma is eleve a szubjektumban jön létre. Ez a technikától látszólag független, alapvetően filozófiai probléma azonban az MI esetében elvi megoldási korlátot jelent, hiszen az MI legtagabb értelmezésben magát az embert modellezi. Az ember modellezési lehetőségét szűk mezsgyére szorítja a végtelen lehetőségrendszerhez képest az olyan lineáris struktúra, amelyik egyetlen szemléleti nézőpontból az onnan „látható” objektumok listázásra szorítkozik, az olyan rekurzió lehetőségéhez képest, amelyik önmaga folyamatos újraértelmezésén belül az „objektumok” folyamatos újraértelmezésére nyitott. Másképpen fogalmazva Arisztotelész világmodelljében az ember elé táruló látványt abszolútnak tekinti, mint amelyet mindenki, aki azt ténylegesen látja és értelmezi, csakis egyféleképpen láthatja és értelmezheti – ezért nevesíti az „objektum” fogalmát. Ezzel szemben mindannak a tudományos és történelmi tapasztalatnak a fényében, amelyet az ember az utóbbi bő kétezzer évben felhalmozott, ez az álláspont csak bizonyos mozgástérben, merev struktúrákban, merev és változatlanul elgondolt hagyományok világában alkalmazható, mely hagyományok és struktúrák viszonylagosságát az elmúlt és dokumentált történelem igazolja.

Az MI elméleti kereteinek az ember megfelelőbb modellezési lehetőségei szerinti kitágítása a jelen kötetben is idézett Gotthard Günthernek tulajdonítható, amennyiben a világ vizsgálatának és értelmezésének Arisztotelész által az emberen kívülre (objektum) helyezett fókuszát visszahelyezte a szubjektumba, s részletes kifejtésekben indokolta, hogy amennyiben az MI vállalkozik az ember modellezésére, azt csakis úgy teheti meg, ha a modellnek része, illetőleg a modell centruma az értelmező szubjektum.

a kvantumszámítógépek harmadik, azaz qbitje nem egyszerű háromértékű logikát működtet, hanem állapotelemzést követően árnyalt valószínűségek figyelembevételét teszi lehetővé. Ez már az operációs rendszer szintjén alapvetően más eljárásrendet követel, és nem lehet, illetve nem is érdemes erre az architektúrára a bináris rendszereknél megszokott eljárási koncepciókat alkalmazni. Mindazonáltal a két logika nem egymás antinómiája, hanem egymás komplementere. Ezért a jövőben nem a két technológia elkülönített alkalmazása, hanem egyesítése indokolt.

A kvantumszámítógépek tehát mintegy természetes képességük szintjén nyitják meg a többértékű logika világát, éppen annak az elméleti kutatásnak megfelelően, amelynek alapjait az 1960-as években Gotthard Günther fektette le. A jelen kultúra szintjén azonban a kvantumszámítógépek birtokbavételétől még messze járunk, s a bennük rejlő potenciál felderítését még sokkal több kérdőjel övezi, mint akár csak komolyabb valószínűségekhez kötött válasz. Mint ahogyan a bináris logika korlátai is alapvetően a többértékű logika világából visszanézve válnak egyértelművé, feltehetően egyszer majd mód nyílik a kvantumszámítógépekre is valahonnan visszanézni. Nagy kérdés például, hogy ez a technológia már alkalmas lesz-e az emberi gondolkodás és a jelenleg ismert gépi „gondolkodás” közötti leglényegesebb különbség reprezentációjára. A gép fő „erénye” számunkra nem más, mint az általa megvalósítható logikai reprezentáció, viszont fogyatékosága (az emberrel szemben) éppen az, hogy másra nem képes, csak logikára. Amennyiben valamely informatikai modell egy pontján eltávolítanánk a logikai döntéshozatal lehetőségét, úgy azon a ponton az informatikai modell működőképessége megszűnne. Ezzel szemben az ember döntően másképp működik. Sőt, az emberi gondolkodásban ugyan jelentős szerepe van a logikán alapuló döntéshozatalnak, azonban magának a gondolkodásnak ez szignifikánsan kisebb részét képezi. Ugyanakkor az ember nagyon intenzíven és nagy hatékonysággal működteti asszociációs képességét. A problémamegoldási folyamatokban elsődlegesen az asszociációk aktiválódnak, méghozzá „technológiailag” nézve a természetes képességek szintjén (minimális erőforrásigénnyel), s csak és esetleg a problémamegoldás végső fázisában jelennek meg egyértelműen logikai műveletek. Elmondható, hogy az a „hardver”, amelyet az ember használ, készségi szinten szolgáltatja az asszociációs képességet, ugyanakkor ehhez képest jelentős erőforrás-ráfordítási többletet igényel, ha logikai műveletek végzésére is kényszerül.⁴

Nem kizárható, hogy a kvantumszámítógép többértékű logikájának architektúrája elvezethet az asszociációs képesség viszonylagosan alacsony erőforrás-igényű modellezéséhez, azonban első közelítésben erre nem feltétlen lehet következtetni, lévén az „asszociáció” természetes képességű elektronikus modellje elvben rendelkezésre áll, és ennek nincs köze a kvantumszámítógéphez. Ez tehát még olyan nyitott pálya, amelyet az emberi működés kielégítőbb modellezéséhez az MI-nak fáradságos munkával teljes körűen be kell járnia. Ugyanakkor meglehetősen jól feltérképezhetők az MI olyan képességei, amelyek megvalósítására a jelenleg elérhető technológiák már módot adnak, illetve ezek nyomán jó közelítésű becslések tehetők ezek társadalmi szintre gyakorolt hatásaira, amelyekre

⁴ Népszerű szinten ez jelenik meg abban a tényben, hogy pl. a matematika relatíve kevés ember számára jelent otthonos gondolkozási közeget.

„szingularitás” címén utalnak és hivatkoznak az MI tárgykörébe tartozó technológiák és technikák fejlesztői, illetve az azokat népszerű szinten követő, pozitív technokrata szemléleti képpel rendelkező „rajongók”.

Technológiai potenciál

1. A bináris és kvantumszámítógépek szintézise.
2. A *bigdata*-analízis ugrásszerű felgyorsulása.
3. A döntési alapok ugrásszerű kiterjesztése.
4. A nanotechnológia, a géntechnológia és az MI összeépülése.
5. Az MI megjelenése a biológiai struktúrákban.
6. A nanotechnológia, a géntechnológia és az MI integrációjának beépítési kísérletei az emberbe.

A fentiek jelenleg már egyáltalán nem tartoznak a fantázia világába, hanem egyrészt a csírájuk jelen van kutatóintézetekben, laboratóriumokban, másrészt egyelőre csak csekély mértékben képeznek a nyilvánosság számára elérhető információt, lévén főként a hadiiparba tartozó fejlesztések tárgyai, s a jövő hatalmi potenciáljának zálogaként titok tárgyát képezik.

Társadalmi hatáspotenciál

1. A személyes és társadalmi működés technológiai függőségének ugrásszerű emelkedése.
2. Az ember önfenntartásához hagyományosan értelmezett munkakényszer megszűnése.
3. A hagyományos világképek érvényességének megszűnése.
4. A társadalom átstrukturálódása.
5. A tudat szocializációs folyamatában önmaga virtuális képzeeteinek meghatározó szerepbe kerülése saját környezeti tényezőjeként.
6. A hagyományosan a virtualitáshoz és/vagy a valósághoz kötött fogalomrendszerek összemosódása.

A technológiaihoz hasonlóan a várható társadalmi hatások csírái is már jelen vannak, ezekkel már valamilyen mértékben együtt élünk, jóllehet az ok-okozati összefüggések a kultúrában még nem feltétlen tudatosodtak, aminek egyik oka a változások olyan gyorsuló jellege, amelyre még maga a kultúra felkészületlennek nevezhető, s többnyire meglepetésként tűnnek fel olyan társadalmi jelenségek, amelyek tudatos összekapcsolása a kiváltó okokkal még várat magára. Ezek közül néhányat említve: a vallási elvek kizárólagosságának megszűnése; értékrelativizmus; a szolgáltatóipar és a szórakoztatóipar folyamatos bővülése; népességcsökkenés a fejlett országokban; a genderproblémák társadalmi fókuszba kerülése stb.

1. Az MI értéktartalma és hatása az absztrakt világmodellekben

1.a. Az Egészben a Rész

Ez a világmodell meghatározó szerepet töltött be az ismert történelem mintegy 2500-3000 éves periódusában, úgymint több világvallás meghatározó szemléleti rendje. A Teremtő mint Egész és a benne értelmezett Rész(ek), közöttük maga az ember, mintegy a világ a valóság fölülről meghatározott mivoltában elgondolt. Ennek megfelelően a fizikai létezés során megtapasztalt törvényeket az ember a Teremtő egyetlen teremtési aktusából eredeztette, s mint ilyent változtathatlannak tekintette. Következésképpen a természetinek tekintett törvényekkel szembeni minden megnyilvánulást a Teremtővel szembefordulásként értékeli, és többnyire bűnként jelöl. Ez a szemléleti rend a történelemnek abban a szakaszában, amelyikben a környezeti, szociális és technikai feltételek lassan változtak, relatív szilárd kulturális feltételrendszert nyújtott a társadalmi működések számára. Azonban a felvilágosodás korától szükségképpen gyorsulva vesztett tekintélyéből, mígnem a XX. században végképp megrendült, jóllehet a humanizmusba átszivárgó, s az emberre átruházott „isteni értékei” mai napig átfogó részét képezik a kultúrában ápolta társadalmi tudatnak. Ehhez jelentős mértékben hozzájárulnak az egyre kisebb társadalmi súllyal rendelkező, azonban még jelen lévő egyházak, melyek hatókörükben, illetve megfelelő nyilvános fórumokon folyamatosan megjelenítik a szemléleti rendjükből következő értékrendet.

Jelen vonatkozásban az MI fejlődéséből kibontható perspektíva megítélése ennek a kvázi változtathatlannak elgondolt értékrendnek a következménye, amely azért tartalmazhat lényegi elágazási pontokat is a „teremtés” aktusához kapcsolt képzetek függvényében.

Az ortodox nézetek nemigen engednek mást, mint amit szentnek nyilvánított könyveik szemlélete egyáltalán a saját fogalomrendszerében értelmezni enged. Ebben a megközelítésben mindaz a potenciál, amely egyáltalán az MI-ban felmerül, éppoly mértékben kívül esik az elfogadhatóságon, mint amilyen mértékben kívül esik az emberi létezés praxisának legegyszerűbb támogatási körén.⁵ Ilyen módon ebben a világmodellben a technokrata szemléletnek, vagy akár a transzhumanista állásfoglalásnak a szingularitáshoz fűzött reményei teljességgel elfogadhatatlanok, indokolatlanok, és legalább természetellenesek. Innen nézve a személy mint Isten teremtménye csakis kiszorulhat az MI által abból az állapotból, amelyet éppen – mint természetes létezési közeget – számára szintén a Teremtő teremtett.

Az ortodox felfogáshoz képest a környezeti feltételek változásával összhangban ebbe a világmodellbe is beszivárogtak jelentős korrekciók. Így a teremtés aktusában megjelent konkrét lények teremtéséhez kötött elképzelésen túl az immanens létezés olyan kiindulási pontjának megteremtési elgondolása, amelyikből azután kifejlésben bontakoznak ki

⁵ A létezési praxist legegyszerűbben támogató technikák körébe tartoznak pl. a kéziszerszámok: kalapács, fűrész, olló (stb.); melyek a fizikában ismert egyszerű gépek elvéből származtatottak. Az összetettebb gépekre egyre idegenebbül tekint ez a szemlélet, mint ahogy a történelem folyamán gyakran úgy fogadott bizonyos technikai megvalósításokat vagy azok elképzeléseit, mint amelyek realizációját a Teremtő bizonyosan nem fogja engedni.

a létezési manifesztációk. Ez nemcsak lehetővé tette akár az evolúció vallási alapú interpretációját is, hanem jószerével a tudományos alapú világnézet határozott térnyerése kényszerítette ki az ortodoxia olyan szemléleti bővítését, amely képessé válhatott a tudományos eredmények vallási szemléletű interpretációjára. Ez a hagyományos vallások döntő tekintélyvesztésének elkerülése végett elkerülhetetlenné vált. Ennek mintájára várható, hogy a vallások a további technológiai fejlődési irányokban is keresnek olyan kompromisszumokat, amelyek lehetővé teszik a legelemibb metafizikai elvek fenntartását, szemben a létezési praxis szintjével, amelyben folyamatos engedményekre kényszerülnek. Bármilyen metafizikai nyitottság szemszögéből is azonban törvényszerű a gyanakvás minden technológiával szemben, amelyik érinti, vagy potenciálisan érintheti azt a tartományt, amely az emberben „személyként” azonosítható, amelyet minden ilyen világmodell a teremtési aktus legközvetlenebb eredményeként, vagyis a teremtési szándék legmagasabb rendű megnyilvánulásaként kezel. Márpedig kétségtelenül azok a technológiák, amelyek egyrészt az emberi működés szimulációjára törekednek, másrészt az ember és a technológia integrációját tűzték ki célul, semmiképp sem tudják, és valószínűleg nem is akarják érintetlenül hagyni azt, amit viszonylagos változatlanságban az ember a dokumentált történelem folyamán önmagán belül a jelen pillanatig személyként őrzött meg.

2.b. A Részből felépülő Egész

Itt érdemes megjegyezni, hogy a Rész és Egész viszonyában kifejezett világmodell általában véve is a történelem homályába visszanyúló eredetű, függetlenül attól, hogy az alapkérdést, a „viszonyt” miképp tételezi. Ez a két metafizikai alapelem már önmagában tartalmaz olyan szemléletet, amely a mai kultúrától rendkívül messze esik, s ha nem is teljességgel értelmezhetetlen, érdemi kiértékelése bizonyosan akadályokkal terhelt.

A jelen kultúra népszerűen fogyasztható rétegeire leginkább Newton klasszikus fizikájának szemlélete mondható jellemzőnek, amely a „végtelen” fogalmával gazdagította a közgondolkodást. Ez a végtelenfogalom lineárisnak mondható, s legfőbb tulajdonsága, hogy nincs vége. Például a természetes számok körében ez. szemléletesen annyit jelent, hogy minden szám után következik egy eggyel nagyobb szám, és ennek a következésnek nincs határa. Népszerű szinten ilyen jellegű kép él a fejekben a végtelen univerzumból, ahol bármerre elindulunk, soha nem érünk el olyan pontba, ahonnan ne mehetnénk még tovább ugyanabba az irányba.⁶ Az evolúció eszméje ugyanezzel a szemlélettel néz a világra, jöllehet ebben a minőségek soha véget nem érő láncolata, vagyis a fejlődés az, ami az univerzumban nem feltételez olyan korlátot, ahonnan nincs tovább.

Nem így az őshagyomány. Az őshagyomány számára nemcsak elképzelhetetlen, hanem egyben értelmetlen is a valóság bármely megközelítését véget nem érő linearitásban feltételezni. Számára az, ami van, nagyon is korlátos, akkor is, ha önmaga ehhez a korláthoz képest megragadhatatlan távolságban van, és az, ami van, nem abban tér el a Részről, hogy

⁶ A speciális és általános relativitás már egészen más térszerkezettel dolgozik, azonban ennek népszerű elterjedése várat magára.

ne lenne vége, hanem attól, hogy a Részeket korlátlanul tartalmazza, mivel az Egész nem más, mint a Teljesség.

Amennyiben ennek a fejezetnek a címét tekintjük, látható, hogy a megfogalmazás a hagyomány szemléletét követi. Ugyanennek a címnek a lehetséges jelenkori interpretációja sokat elárul a „lineáris végtelenben” megbúvó gondolati korlátról: *a Részek végtelenül bővülő halmaza*.

Látható, hogy ebben a megközelítésben értelmezhetetlen a Teljesség. Nem létezik telítődés, s mivel mindig van „tovább”, valójában el sem lehet benne érni semmit.

Ezeket a megállapításokat nem érték kategóriákként kell fogadni, hanem csak annak számbavételeként, ami belső logikájának következménye, szemben azzal, ami a másik két világmodell belső logikájában érvényes lehet. Ezt azért lényeges hangsúlyozni, mert a történelmi időrendet tekintve a legrégebbi a „Részben az Egész és Egészben a Rész” modell, a következő az „Egész által teremtett Részek”, s végül jutunk el a mához, a „Részekből épülő Egész” modelljéhez. A kiterjedt közösségek által művelt kultúrákon azonban belső tartalmi, illetve logikai következetességet számonkérni nem lehet és nem is érdemes, különös tekintettel arra az időbeli tehetetlenségre, amely egy-egy meghatározóan új gondolat közhasználatba kerüléséhez szükséges, jelentős átfedésben olyan korábbi gondolatokkal, amelyek az utóbbiakkal nem feltétlen egyeztethetők. Az ilyen, egymásnak ellentmondó gondolatok már azért sem róhatók fel egy kultúrának, mert éppen így, az elképzelések tarkaságának teret adva tudhatnak nagyobb katasztrófák nélkül megvalósulni a határozott jellemzőkkel rendelkező korszakok közötti átmenetek. Ezért nem meglepő, ha az igényesebb vizsgálódás az időrendet tekintve a korábbi korszakokból talál ellenőrizetlenül hagyott olyan érték kategóriákat, amelyek tartalma valaha adekvát volt az adott világmodellben, s mivel a közösség számára fontosnak számítottak, fogalomkészletében megőrizte, holott az egyébként általánosan elfogadott újabb világmodellben nem szervesültek, abból le nem vezethetők.

Ilyen jelentős érték kategóriánk például az a reláció, amelyet úgy fejezünk ki, hogy *„van értelme”*. Ennek a relációnak azokban a modellekben, amelyek használják az Egész/Teljesség fogalmát – stílszerűen mondva – van értelme, mivel bármilyen állapotok láncolatának van értelme, amennyiben azok által az Egész/Teljességet lehet közelíteni. Még hozzá ugyanez elmondható egy hosszú állapotláncolat minden eleméről, még akkor is, ha a változás csekélysége miatt a közelítés ténye lényegében érzékelhetetlen.

Látható, hogy a jelen fejezet tárgyát képező világmodellben érték kategóriaként kezelni a *„van értelme”* relációt csak korlátozott logikai értelemben lehetséges. Ebben a világmodellben is lehetséges bármilyen ponton kitűzni egy, a jövőre irányuló, konkrétan meghatározott célt, és amennyiben bekövetkeznek a célig elérő állapotok, akkor minden rész állapot bekövetkezésének *„volt értelme”*. Azonban, mivel az elért cél a lineáris végtelenen belül nem koordinálható, az adott elért pont nem is minősíthető. Az sem állítható, hogy nincs értelme. Csupán annyi állítható, hogy ennek a relációnak ebben a világmodellben nincs érvényessége.

Azért lényeges ennek az érték kategóriának az érvényét tisztázni a különböző világmodellekben, mert a jelen kultúrán belül éppen a „személy” fogalomhoz kötődő érték kategóriák használhatóságát és érvényességét mindenképpen tisztázni kell, mielőtt az MI-nak a személyre, személyiségre gyakorolt hatását tekintve állást lehetne foglalni. Mivel ebben a modellben az egymásra épülő strukturális szintek ugyan minősíthetők – miszerint az összetettebb szerveződési szint fejlettebb –, azonban, mivel a „fejlődés” az anyag emergens tulajdonságaként értelmezett, a „fejlettebb” kategória semmiképp sem értékre, hanem csak jelenségi szintre utalhat.⁷

A fentieket figyelembe véve ebben a világmodellben a következő állítások fogalmazhatók meg:

1. A „személy” fogalmának a jelen kötet bevezető tanulmányában meghatározott, történelemhez kötött interpretációja lehetséges és az evolúciós elmélettel összhangban lévő interpretációnak tekinthető.
2. Ebben a megközelítésben a „személy” mint bonyolult kölcsönhatásokra képes, az anyag emergens tulajdonságának következményeként manifesztálódó anyagi struktúra konkrét megjelenése a történelemben evolúciós eredmény, s mint olyan a végtelen folyamat egyetlen konkrét állapota.
3. A „személlyel” az evolúcióban két lehetséges dolog történhet:
 - Az adaptív képességek elégtelensége miatti megszűnés.
 - Következő fejlettségi szintben való „feloldódás”.
4. Az evolúciós rendszeren belül indokolt felvetni a „személyre” épülő következő evolúciós szint lehetőségét, illetve ennek az evolúciós szintnek logikus, ugyanakkor nem igazolható interpretációja a biológiai evolúció alapjain a következő evolúciós szintként a kulturális evolúciót⁸ tételezni. Evolúciós szempontból ennek a hipotézisnek a visszaigazolását maga az evolúció dönti el, amennyiben ez az a fejlődési irány,

⁷ A rendszeren belüli entitás ugyan kezelheti értéként a fejlettséget, különösen, ha valamely detektálható fejlődésnek maga is részese, azonban ez semmi egyéb, mint szubjektivizmus, mivel a rendszert tekintve a különböző fejlettségű reprezentációk elvben mindenképpen létrejönnek, vagy legalább létrejöhetnek, hiszen ezt az emergens tulajdonság garantálja, s ilyen módon, ha bármely fejlettségű struktúra létre is jön, az nem érték, hanem jelenség: az anyag szükségszerű következménye. Érdemes figyelembe venni azt a tényt, hogy a jelenkori tudományosság kezdeteitől mekkora gondot fordít arra, hogy az anyag emergens, külső rendszertől nem függő, fejlődő jellegű strukturálódási képességét bizonyítsa. Erőforrást nem kímélve folytat kísérleteket (mára főként a genetikába összeérkeztetve különböző tudományágakat) a szervetlenből a szerves, illetve az élettelenből az élő szervezet művi létrehozására, saját világmodelljének igazolása végett. Ebben a dolgozatban ugyan csak a jelenségek adott világmodellen belüli értelmezhetőségével foglalkozunk, s elvben mindhárom modellt azonosan érvényesnek tekinthető logikai konstrukcióként kezeljük, éppen az ellentmondás-mentesség lehetséges megőrzése végett lényeges tudatosítani, hogy a jelenkor tudományossága által választott gondolati konstrukcióban nincs érvényessége az érték kategóriáknak, hanem csak a végtelen lineáris vagy ciklikusságában lineáris jelenségi szintekre való hivatkozásnak. (A dinoszauruszok szempontjából nyilván tragikus volt kipusztulásuk, mi viszont az evolúció magasabb szintjéről nézve méla könnyel vesszük tudomásul ezt a tényt, egyszerű jelenséggént értelmezve csontvázukat. Amennyiben nem vesszük tudomásul, hogy az evolúció szempontjából mi is éppen olyan tényező vagyunk, mint a dinoszauruszok, és éppen úgy futjuk be lehetséges életgörcsünket, mint azok, továbbá éppen olyan szenvtelenül szűnünk meg a rendszerben, mint azok, úgy nem tudtuk megemészteni éppen az evolúciónak, illetve annak a szemléletnek a lényegét, amelyben az evolúció elgondolása egyáltalán lehetséges.)

⁸ Lásd Ray Kurzweil: Kulturális evolúció.

amelyik hosszú időléptékben további fejlődő szerveződési szintek alapjává válik, életképesnek és fennmaradni képesnek bizonyult manifesztációiban.

5. Az, hogy miféle lények manifesztálódnak a következő evolúciós szinten, a jelenleg rendelkezésre álló információk alapján meghatározhatatlan, jóllehet tehetők olyan körülírások, amelyeknek nem elhanyagolható a valószínűsége:

A személy önfenntartási kényszere megszűnik.

Az önfenntartási kényszer megszűnésével a ma ismert személy szintén megszűnik, mivel jelenlegi motiváltsági rendszere jelentős részben az önfenntartási kényszer következménye.

A kiindulásként ma ismerhető kulturális, politikai és hatalmi viszonyokat figyelembe véve a biológia és a technika integrációja elkerülhetetlen.

Az a biológiai környezeti feltételrendszer, amely ilyenképp az ember evolúciójának bölcsőjeként értelmezhető, megszűnik környezeti feltételrendszerként hatni, illetve amiként az ember saját konstrukciójává válik, analóg módon konstruálja környezetét is.

Az ember számára az a saját maga által sem feltétlen detektált kihívás, hogy önmaga általi művívé válása mennyiben képes további evolúciós szintek motivációs alapja maradni. Ez olyan bonyolult probléma, amely a biológiai szinttől elszakadva különös módon vezet metafizikai problémákhoz. Metafizikával viszont a jelen kultúra nem foglalkozik, s nem is detektálja ezek realitását, ami veszélyesen kódolhatja a motivációvesztést.

6. A szingularitás magában hordozhatja az evolúciós elmélet igazolását, amennyiben az életképes fejlődés visszaigazolja az evolúciós elméletnek evolúciós eredményként való megjelenését. Ellenkező esetben az ember saját elméletébe záródva szorul ki a valóságból, helyet adva más, életképes létezőknek, esélyt adva egyszer a nem önmagára záródó világmodell megjelenésének.

1.c. Egészben a Rész, Részben az Egész

Az ember számára a tér és az idő lineáris szemlélete nem valami esetleges adottság, hanem nagyon is törvényszerű következménye a Föld gravitációs erőterén belüli létezésnek. Ebben az erőterben, illetőleg ebben a tér-idő szerkezetben az adott környezeti feltételek között a létfeltételek biztosításához kielégítő pontosságú eredményekre vezet a lineáris szemlélet. Éppen ez fejeződik ki a klasszikus fizikában, amely egyrészt nem lép túl Eukleidész geometriáján, másrészt nem lép túl Newton fizikáján. S mindaddig, ameddig a Földről nem tesszük ki a lábunkat, valamint nem kezdünk el kíváncsiskodni a szabad szemmel már nem látható világ dolgai felől, ez a természettudományos szint elégségesnek bizonyul a toronyházak építésétől a hatékony sebészeti eljárásokon át gyors járművek és tömegpusztító fegyverek legyártásáig lényegében mindenre, még a számítógépek elemi szintjének előállítására is. Ezen a szinten túllépve azonban belebotlik a fizika saját szemléleti korlátaiba. Mindazonáltal túllépni ezeken a szemléleti korlátokon nem egyszerű, s általában csak azok számára járható út, akik kemény szellemi tréningekre is hajlandók rászánni magukat, amire az emberiség túlnyomó többsége a gyakorlat szerint nemigen kapható.

Amennyiben viszont ennek a fejezetnek a címébe kissé belegondolunk, világosnak kell lennie, hogy lineáris szemlélettel ez a világmodell nem értelmezhető. Vannak ugyan ennek a szemléletnek népszerű szintre sugallt megoldásai, mint például az animizmus, amelyik minden létezőben Isten jelenlétét feltételezi. Azonban ez az interpretáció éppen azáltal válik érzékelhetővé, mert bevonódik az „Isten” fogalom, mely fogalomba jószerével konkrétumokat nem illik feltételezni, s a hozzá társított misztikum éppen az értelmezhetőségi kritériumot segít átugrani, lévén megengedi olyan tulajdonságok társítását, amelyek túl vannak az emberi viszonyok között tapasztalható törvényeken. Istenbe tehát a maga természetes módján beletartozhat annyi „csoda”, hogy mindenben jelen legyen. Ez a világmodell azonban nem merül ki ennyiben. Tovább lépve aztán halmozódnak a nehézségek. Vegyünk egy példát: van egy gyönyörű barokk kastély, amelyet téglából építettek fel. A téglák a Részek, a kastély az Egész. Ez eddig nem okoz gondot. Viszont elgondolni, hogy minden téglában benne van a teljes kastély is (Részben az Egész), meglehetősen problematikus. Különösen problematikus lehetett ilyen gondolatokkal küzdeni például a középkorban egy szántóvető parasztnak, vagy az ókorban egy rabszolgának.⁹ A létezési környezet közvetlen szemléletéből származó, általában anyaginak nevezett mintákkal ez a világmodell nem is értelmezhető. Az információelméletek és a fizika bizonyos ágai nyitnak meg olyan irányokat, amelyek valamilyen szinten utalhatnak ennek a modellnek a tartalmi realitására. Ehhez azonban szükséges az információnak lényegét tekintve anyagtól független elgondolása.¹⁰ Ennél valamivel könnyebben felfogható reprezentációt jelenthet a hologramok tanulmányozása, melyekben szintén a részletek is tartalmazzák a teljes képet.

Talán érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az elv következetes végigvitele nem áll meg azon a szinten, amelyet a fent említett kastély példája jelent. A példánál maradva, egy téglát nem csupán a kastély teljességét tartalmazza, hanem „fölfelé” menve a teljes valóságot, és „lefelé” tekintve a téglát legkisebb értelmezhető része is tartalmazza a teljes valóságot, mint ahogyan bármely elvontsággal kiválasztott kis Részben is benne van az Egész.

Ebben a modellben szintén értelmezhető valamely manifesztáció strukturális komplexitása (fejlettsége), s ez a fejlettség, hasonlóképpen az előző világmodell felfogásához, például a környezeti hatásokra adott válaszok komplexitásában detektálható.

Az a *személyfogalom*, amelyet ugyanebben a kötetben, a jelen írás bevezetőjének tekinthető előző kifejtésemben mutattam be, különös tekintettel a társadalmi dinamikában való megjelenésére, az Egész részleges manifesztációját jelenti. Azért részleges a manifesztáció, mert minden létező csak az előző létezési szint működőképességében visszaigazolódó, valósnak bizonyuló létismeretén manifesztálódik. Minden létezésnek tehát „ára” van, és minden manifesztálódó szint a Teljesség lehetséges manifesztációjának irányába lép, jóllehet

⁹ Nem véletlenül jelentek meg ennek a világmodellnek csak népszerűen értelmezhető interpretációi. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem is léteztek emberek, akik ne tudták volna ezt a modellt teljes jelentéstartományában kezelni – különös tekintettel arra, hogy meg is tudták alkotni. Magasabb szintű írásos nyomai ugyan nem maradtak fenn – a korabeli ismeretkezelési rend következményeként –, de olyan kulturális lenyomatokban, mint az erkölcsi rendszerek, a szokások, a mesék, az eposzok, máig megőrződtek az eredet nyomai.

¹⁰ Lásd Wilde, Mark M.: *Quantum Information Theory*.

a Teljesség a maga komplexitásában semmiképp sem konkrét, vagyis manifesztációja semmiképp sem végleges, és nem gondolható el azonosítható eredményként.

Miután minden manifesztációs szintnek „ára” van, az a szint, amelyiken a létezésben időtlenül meglévő „személy” a kifejlésben megjelenik, értéket jelent. Ebben a modellben tehát lehetséges és indokolt érték kategóriát kezelni, illetve van értelme a megvalósulások „értelméről” beszélni. Ugyanakkor világosan kell látni, hogy jelenleg bizonyos időpontban ugyanarról a létezési problematikáról kommunikálunk, mégpedig a „személy” jelenlegi helyzetéről és várható sorsáról az MI által drasztikusan megváltoztatható környezeti feltételek következményeként. Tehát ugyanennek a konkrét létezési problémának az értelmezésére tettem kísérletet három különböző világmodellben. Az ugyanezen létezési problémában előfordulható eseményi következmények mindhárom világmodellben ugyanazok, lévén a társadalmi és természeti környezeti feltételek is ugyanazok. Tehát csak ugyanannak a történelmi konstellációnak és ugyanazoknak a lehetséges következményeknek az eltérő értelmezhetősége ennek a dolgozatnak a tárgya. Ilyen módon mindazt a következményt, amelyet az előző fejezetben felsoroltam, ebben a fejezetben ugyanúgy fel lehet sorolni, s mindenképpen ugyanazok az események jelennek meg az eseményhorizonton, mégis van, amelyik világmodellben – úgymond – „történik valami”, a másikban nem történik semmi. Ahol nem érvényesek érték kategóriák, ott lényegében nem történik semmi.

A jelen fejezet által tárgyalt világmodellben az, ami az előző fejezetben az ember művi önmeghatározásaként az evolúció apoteózisaként jelenik meg, itt nem egyéb, mint kilépés a Teljesség potencialitásából, elengedése annak a Teljességnek, amely egyébként birtokon belül van, és megsemmisítése mindannak a megfizetett „árnak”, amely a kifejlésben a *személyig* elvezetett.

2. Szép, új világ

Ahhoz, hogy a vízióként megjelenő szingularitás lehetséges konkretizálódásának vázlatára vállalkozunk, legalább három különböző megközelítésben kellene mélyreható analízist végezni, mégpedig:

1. Gazdasági-technológiai-technikai lehetőségek.
2. Társadalmi folyamatok elemzése, amelyek inspirálják a gazdasági-technológiai-technikai megoldásokat, illetve a konkretizálódó gazdasági-technológiai-technikai megoldások visszahatása a társadalomra.
3. Azoknak a tényezőknek a számbavétele, amelyek általában véve inspirálják a társadalmi mozgásokat.

Az első két szempont vonatkozásában már tettünk néhány közelítő állásfoglalást, amelyek legalábbis engednek megnyitni végiggondolási irányokat, jóllehet ezeken az irányokon belül még gazdag lehetőségrendszer tárható fel. A harmadik szempont az érvényesnek tekintett társadalomfilozófiai állásfoglalások szerint jórészt eretneknek tekintendő, mivel az

aktuális történelemszemléletben a történelem mintegy „megtörténik” az emberrel, spontán alakulnak a dolgok úgy, ahogyan éppen alakulhatnak, még akkor is, ha ezekben a helyzetekben erőviszonyok képesek érvényesülni, viszont ezek az erőviszonyok, melyek megfelelő távolságtartással figyelve maguk is nagymértékben spontán folyamatok következményei, szintén nem tesznek egyebet, mint a spontán felmerülő lehetőségeket érvényesítik. Ez a koncepció jól megfeleltethető az evolúciós elméletnek is, melynek értelmében a történelem színpadán éli az ember a saját evolúciós drámáját, s bizonyos kilengésekkel ugyan, de saját harcát megharcolva a saját létezési spontaneitásában, lényegében mindenkor éppen a folyamatosan realizálódó evolúciós folyamat csúcsán tartózkodik.

Nos, egy egyszerű és közismert példával szeretnénk itt élni annak alátámasztására, hogy egyrészt nem feltétlen kell a hosszú távon megvalósuló társadalmi folyamatokat olyanként kezelni, mint amelyek éppen azért valósultak meg, mert lényegüket tekintve az adott történelmi helyzetben csakis ezek lettek volna megvalósulhatók – azzal együtt sem, hogy a folyamatban élők nyilvánvalóan evidenciaként élik meg a velük történeteket. Másrészt nem árt, ha a történelmi folyamatok spontaneitásával szemben ápol magában az igényes vizsgálódás némi szkepticizmust.

Nem igényel elmélyült történelmi tudást annak ismerete, hogy a Biblia a Krisztus utáni történelemben, mintegy kétezer éven át az egész emberi kultúrára meghatározó befolyást gyakorolt a néhány évszázad alatt megformálódó kereszténységen keresztül. Vallásos értelmezésben tekinthetjük ezt Isten akarátának, aki saját gondolatait nyilatkoztatta ki a szentnek tekintett iratokban. A „felvilágosult ember” számára azonban ez az értelmezés nem lehetséges. A felvilágosult ember semmiképpen sem gondolhatja, hogy Isten mintegy tollba mondta volna bizonyos kiválasztott személyeknek a Szentírást. A felvilágosult embernek csak azt van módja gondolni, hogy a Biblia emberi alkotás. Bizonyos személyek a kor szokásainak megfelelően, önmagukat nem feltétlen nevesítve leültek, és megfogalmazták mindazt, ami azután kétezer éven át témát adott szinte az egész emberiségnek, azon belül leginkább az euroatlanti kultúrának.

Még hozzá milyen témát adott!?

Olyan súlyos és megkérdőjelezhetetlen témát adott, melyben a Biblia mint Isten kinyilatkoztatásának emberi fogyasztásra alkalmas interpretációja megkérdőjelezhetetlen volt, sőt, ezen a hosszú időn át lényegében kompetens megkérdőjelezője nem is jelentkezett.¹¹

Ebben a felvetésben mi most egyetlen körülményre fókuszálunk. Mégpedig arra, hogy a történelem egy pontján néhány ember képes volt leülni, és papírra vetni olyan tartalmakat, amelyek lényegében leprogramozták az elkövetkező két évezredet. Papok, laikusok,

¹¹ Inkompetens, vagyis vulgáris szintű megkérdőjelezők itt-ott jelentkeztek, ők általában vérpadon végezték. A vérpad természetesen azért válhatott ebben a vonatkozásban aktuálissá, mert a kereszténység időközben hatalmi ideológiává vált. Azonban a kereszténység azért válhatott hatalmi ideológiává, mert nem akadt értelmi potenciál, amelyik kompetensen megkérdőjelezhetette volna.

prédikátorok, önjelölt népvézérek ezt követően nem vitatták a Biblia szentírás mivoltát, hanem kizárólag mellette érveltek, kizárólag magyarázták, s esetleg a magyarázatokon vitáztak. A Biblia, illetve alkotói két évezredre médiumukká tettek több földrésznyi kultúrát. A kereszténységgel tehát olyan mítosz született meg, amelyik képes volt megformálni ezeréves távlatokban hitet, erkölcsöt, világszemléletet, hatalmi koncepciót, magát az emberi kultúrát.

Mi ennek a történelmi ténynek a jelentése a felvilágosult ember számára?

Az, hogy vannak emberek, akik képesek mítoszt írni, más emberek pedig csak mítoszt fogyasztani képesek. A mítoszt fogyasztók számára a mítosz spontán és ellenőrizhetetlen körülmények között kerül a társadalmi diskurzus középpontjába. A mítoszírók szemszögéből nézve ugyanannak a folyamatnak egészen más az értelmezhetősége. A mítoszfogyasztók kompetenciájából a mítoszírók kompetenciája értelmezhetetlen: honnan veszik tárgyukat; egyáltalán mi okuk van mítoszt írni?

Ez utóbbi kérdésekben itt már nem célunk elmélyedni, csupán jelezni szeretnénk, hogy lehetségesek olyan kérdésfeltevések, amelyekre a tömegesen fogyasztható kultúra szintjén nincsenek válaszok.

Miért érdekes a mítoszeremtés fenti példája a szingularitás víziójának értelmezésében?

Nehéz nem meglátni a párhuzamokat. A kereszténység megváltásának mítoszáét a felvilágosodástól fokozatosan felváltotta a tudomány megváltásának mítosza. Akkor Isten megváltó akarata volt a megkérdőjelezhetetlen evidencia, ma a tudomány materiális megváltó mítosza a megkérdőjelezhetetlen evidencia. Ezt a mítoszt mintegy két évszázad alatt vezették be, miközben az emberi erőforrásokat átirányította az elvont szellemiről a konkrét technikai civilizációra, soha el nem gondolt technológiai és technikai eredményeket realizálva, maximálisra fokozva ezáltal a mítosz hitelesítését, kitermelve az együgyű követők hadán át a bigott hívőkkel bezáródó teljes társadalmi spektrumot, akikben részletkérdések kapcsán merülhetnek fel ugyan kételyek, nem úgy a mítosz lényegének, a tudomány és a technika kizárólagos illetékességének vonatkozásában. Nem csoda, sőt törvényszerű az élcsapat megjelenése, nevezetesen a transzhumanista közösségé, amelyik az emberiség szinguláris pontjának megálmodójaként a szinguláris ponton túl a gépi/művi és az emberi/természeti közötti különbség megszüntetésében vagy összemosásában vizionálja az evolúció apoteózisát.

Mi fog ebből megvalósulni?

Minden, amit a mítosz diktál. És minden, ami a mítoszból nézve indokolható, mindaddig, ameddig a mítosz mint inspirációs tényező társadalmi léptékben fenntartható. A „társadalom” a mítosz médiumaként megteszi azt, amit a mítosz diktál, mivel nincs kompetenciája a mítosz megkérdőjelezéséhez.

Visszautalva az I. fejezetben közölt tanulmányom 1. pontjára,¹² mely kiindulásként rögzíti, hogy az elme a helyzeténél fogva nem lát és nem vizsgálhat mást, mint az ingerületei alapján konstruált modellt, vagyis minden, amiről az ember egyáltalán gondolkozik, semmi egyéb, mint modell, következésképpen a mindenkori mítoszok, vagyis a jelenlegi tudománymítosz is csupán modell, mely modell minden egyéb modellhez képest is működésbe hozott prototípusainak kipróbálásában nyer igazolást vagy bizonyul tévesnek. A tudománymítosz modelljeinek prototípusai technikai kivitelezésben valósulnak meg, és ezek működőképessége jelenti a tudománymítosz visszaigazolását. Bizonyos értelemben a tudománymítosz e tekintetben jól áll. Ugyanakkor egyértelmű, hogy mindaz a technika, amely a tudománymítosz megbízhatóságát támasztja alá, az ember környezeti tényezőjeként értelmezhető, ezzel szemben olyan embertárgyú prototípusok, amelyek hasonló eredményességgel támasztanak alá a tudománymítoszt, mint a környezettárgyúak, lényegében nincsenek, vagy amennyiben vannak, azok legalább annyiban váltak az ember további problémáinak kiváltóivá, mint amennyiben esetleg valamilyen problémának megoldói. Sőt, a környezettárgyú prototípusok túllépése a prototípus-minőségen, az ember tényleges környezeti tényezőjévé válva egyre súlyosabb problematikát jelent magára az emberre nézve. Gondolni kell itt a mentális betegségek gyakoriságának drasztikus emelkedésére, az ember szaporodási képességének csökkenésére, az önreprodukciós szándék (utódnemzés) drasztikus csökkenésére, a tudatmódosító eljárások és szerek használatának terjedésére stb.

Lényeges figyelembe venni a mentális betegségeknek azokat a típusait, amelyek az ember identitásának kérdésével függnek össze. Mutatkozik összefüggés a környezeti feltételek relatív bonyolultsága és az identitással összefüggő betegségek gyakoriságának emelkedése között.

Ameddig a középkorban az emberi létezés lényegesen kitettebb volt a környezetben meglévő veszélyeknek (pl. vadállatok, éhínségek, erőszak stb.), addig ebben a környezetben lényegesen egyszerűbb lehetőség adódott az önértelmezésre, s a mentális betegségek nem jelentettek tényezőt a társadalmi működésben.¹³ Ezzel szemben a tudomány és a technika fejlődésével egyre gyakoribbak és egyre több új, azonosítható betegségfajta megjelenése detektálható, melyek összességében felvetik az ember életképességének mentális kérdésességét a maga által létrehozott művi/technikai környezetben.

¹² Gép és ember viszonyának szemléleti kérdései.

¹³ Természetesen lehetségesek más megfogalmazások is. Pl.: a környezeti feltételek nem adtak módot a rejtetten meglévő mentális betegségek detektálható kifejeződésére (mert az pl. kiközösítéssel járt volna). Vagy: a mentális betegségeket drasztikus módon szelektálták ki a környezeti feltételek (aki ilyenben szenvedett, drasztikus gyorsasággal hozta magát olyan helyzetbe, amelybe belepusztult). Mindazonáltal tény, hogy nincs adat az identifikációs mentális betegségek azonosított jelenlétére utalóan, illetve bizonyosan nem merült fel ezek olyan meghatározó jelenléte, amely az ember társadalmi szintű létezését veszélyeztette volna.

Melyek ezek az identifikációval összefüggő mentális betegségek?

Függőségek; szenvedélybetegségek; kényszerképzetten alapuló betegségek (anorexia, bulimia); társadalmon belüli önkoordinációs betegségek (borderline, autizmus); genderproblémák stb.

Ezeknek a betegségeknek van egy közös motívuma, mégpedig az, hogy a személy nem tudja, és nem akarja értelmezni önmagát abban a „szerepben”, amelyet számára a fizikai/biológiai/társadalmi környezet, illetve a társadalmi kommunikáció értelmezési alternatívái a társadalmi mítoszban nyújtanak.

Különös módon az az egyszerű viszonyrendszer, amelyik Istent – mint az ember számára érthetlent – tette a kultúra adott fokán értelemmel követhetetlen problémák megoldási kulcsává, nem vetette fel az ember, a személy identifikációs problémáját. Ezzel szemben az a viszonyrendszer, amelyik minden felvethető probléma megértésére törekszik, olyan bonyolulttá és átláthatatlanná teszi az identifikációt, hogy egyre nagyobb gyakorisággal „menekülési utak” választására kényszeríti a személyt.

Az egyetlen érthetetlen Isten helyett – akinek megértése nem is cél, és a maga érzékelhetetlenségével nem is jelenvaló probléma – sok konkrét ember megértését követelné az identifikáció a társadalmi koordinációban a személytől. Ezt a feladatot nem könnyíti, hanem éppen még irreálisabbá teszi, hogy nem elvont lényt, hanem konkrét emberek mára felduzzadt sorát (tudósokat és elméleteiket) kell értelmezni az identifikációhoz, s e fáradságos folyamat lehetlensége teszi nyilvánvalóvá az ember saját maga fölötti inkompetenciáját. Másképpen fogalmazva valaki minél inkább csak használói kompetenciával, és nem alkotói kompetenciával rendelkezik a környezetét jelentő technikákkal kapcsolatban, annál nyilvánvalóbb saját személye fölötti inkompetenciája s az alkotói kompetenciákkal rendelkezőknek való kiszolgáltatottsága.

Ezt nem könnyíti, hanem súlyosan megnehezíti a virtuális valóság egyre nagyobb súlyú jelenléte, mely virtualitás létrehozásának kompetenciája is mindenkor konkrét személyekhez kötődik, míg a túlnyomó többség számára nincs más lehetőség, mint a kevesek által definiált virtualitás fogyasztása.

Mindezek a jelenségek logikusan felvetik a következő problémákat:

1. Az általános emberi és a konkrét személy identitása nem statikus önazonosság, hanem komplex és esetlegesen a legváltozatosabb módon manifesztálódó létezési formákat generálni képes hatás, mely nem manifeszt következményeivel, hanem csak absztrakt önmagával¹⁴ azonos.
2. Az általános emberi és a konkrét személy identitása vagy identitásának valamely összetevői nem tetszőlegesen, nem átalakíthatók.

¹⁴ Az identitás absztrakt formájának modellértékű elgondolását pl. egy zenei harmóniával lehet szemléltetni, amely transzponálható is, díszíthető is, végtelen sokféleképpen hangszerelhető is, mégis minden formájában pontosan azonosítható és semmi mással össze nem téveszthető.

3. Amennyiben a lehetséges társadalmi szerepben a személy identitásának manifesztációja ellehetetlenül, az a személyt a társadalmi mítoszban artikulált identitás(ok) visszautasítására készíti.
4. A személy identitásválságának leküzdésére a kultúrában két út kínálkozik:
A kultúra olyan korrekciója (rekonstrukciója), amelyben az általános emberi és a személyes identitás realizációja megvalósítható.
Az emberi identitás művi hozzáigazítása a kultúrához.

Szükséges itt az emberi identitás lényegének bizonyos mértékű körüljárása. Mindenekelőtt látható, hogy a személy identitásának fenti 3 pontban rögzített megfogalmazása tapasztalati összegzés, mely éppen a tapasztalható működésben ennél egyszerűbben nem írható körül, s ezért olyan egyszerű modellezésnek tárgyává nem tehető, mint amely például kétértékű logikán alapulna. Nem véletlenül nem kísérletez az emberi identitás modellezésével jelenleg a tudomány, s nem véletlenül képesek e téren csak a művészetek értékelhető eredményeket felmutatni. Kiemelkedő képzőművészeti alkotások (lásd portréfestészet) vagy jelentős szépirodalmi művek tárgyaként megjelenítve tudhatunk meg lényeges jellemzőket egy személy identitásáról, mely jellemzők mindenkor a személy drámájában nyilvánulnak meg. A személy drámájának két pólusa, mégpedig a „boldogság/öröm” és a „tragédia/szenvedés” között válik láthatóvá a személyből az, ami állandó, vagyis az identitás, mivel boldogság azért érheti a személyt, mert közelébe kerül annak, ami belső lényegében pozitív tartalom, illetve tragédia éppen azért éri a személyt, mert elveszti azt, ami belső lényegében pozitív. Az identitás állandósága éppen abban érhető tetten, hogy például a tragédiában nincs mód a személy pozitív belső tartalmát korrigálni a veszteség elviselhetőbbé tétele érdekében, sőt, a tragédia éppen azért marad elháríthatatlanul tragédia, mert a személy pozitív belső dinamikája, vagyis identitása változhatatlan, és a tragédiában pótolhatatlan veszteség érte.

Mindezekkel együtt lényeges még megjegyezni, hogy az ember éppen ettől ember. Ha valamilyen beavatkozással megszüntetnénk identitásának állandóságát (akár a tragédiák kiküszöbölése végett), lényegileg szűnne meg az így kapott „konstrukció” embernek lenni. Ettől válna gépezetté. Továbbá a három absztrakt világmodellből a középsőben, azaz a Rész(ek)ből épülő Egész esetében ilyen komplex identitás értelmezése, mely minden személy esetében teljességgel egyedi, nem tűnik lehetségesnek. Nemigen értelmezhető az evolúció logikájában. Az evolúció szempontjából nem tűnik egyébnek a felvethetősége, mint az azonosítható túlélőgépezetnek. Egyszerűen nincs ok az evolúcióban az egyedet drámával terhelni – mint ahogy a transzhumanisták világmegváltó szingularitásában sincs szó drámáról.

A másik két világmodellől nem idegen az identitás ilyen felfogása, lévén az egyikben az identitás teremtési adomány, a másikban a Teljesség artikulációja a belső *készítésben*.

Ezek után az ember modellezésére vállalkozó MI-ra fókuszálva meglehetősen kétségesnek tűnik, hogy az egyáltalán tisztában lenne a feladat komplexitásával. Az informatikához közelebb eső nyelvezetre lefordítva az MI embermodelljének rendelkeznie kell olyan sajátosságos és egyedi vezérléssel (programmal), amely nem véletlenszerű, ugyanakkor saját vonatkozásában határozott létezési koncepció, mely koncepciónak semmilyen más

reprezentációja nem létezik, vagyis nem származtatható más egyedből. Kétségeink vannak aziránt, hogy ilyen tulajdonságokkal rendelkező humanoid megalkotására a mai értelemben vett MI alkalmas lehetne. Továbbá nem gondolnánk, hogy a transzhumanista álom valaha is tartalmazhatna ilyen komplexitású megvalósítási igényt. Ezzel szemben meglehetősen nyilvánvalónak tűnik, hogy a transzhumanista mennyországban a gépekkel összeépülő ember, „aki” minden felmerülő vágya előtt technikailag hátrítja el az akadályokat, éppen a drámát, tehát valóságos emberi mivoltát veszti el.

Elgondolható a Rész(ek)ből épülő Egész világmodellen belül más típusú MI, mint amilyent a mai technológiai szint alapján képzelhetünk. Vagyis nem elektromos áramkörökből, valamint öntanuló szoftverekből összerakott MI-ra gondolunk, hanem az ebben a világmodellben evolúciónak nevezett folyamat mesterségesen gyorsított és/vagy irányított formájára, amely az anyag emergens tulajdonsága szerint humanoid jellegű, ugyanakkor más, fejlettebb kognitív képességekkel rendelkező lényt eredményez. Amennyiben ez a lény úgymond az anyag emergens tulajdonságaként ténylegesen megvalósítható, úgy már csak egy lépést kell tenni ahhoz a hipotézishez, hogy ezek szerint az anyag emergens tulajdonságából nemcsak az ilyen módon előállt, és még mindig Rész(leges) lény következik, hanem maga az Egész, a Teljesség, más nevén az Isten is. Más kérdés, hogy ezzel a hipotézissel a Rész(ek)ből épülő Egész absztrakt világmodellje gyakorlatilag azonossá válik az „Egészben a Rész, Részben az Egész” világmodellel.

ROCKENBAUER Antal

Az Univerzum szerkezetének megformálói: gravitáció és antigravitáció

Absztrakt

A tér, az idő és az anyag elválaszthatatlan egységet alkot. Elindulhatunk a tér lokális forgásaiból, amely megalkotja a mikroszkopikus elemi részecskék világát, a négy alapvető kölcsönhatás ebből felépíti a makroszkopikus objektumokat, melyek mozgásai visszahatnak a tér szerkezetére. A gravitáció a tömeg hatása önmagára a tér szerkezetének megváltoztatása által. Ennek két formája van: lokálisan vonzás az elliptikus geometriájú galaxisokban, illetve univerzális taszítás a mindent magában foglaló hiperbolikus térben. Ehhez a fizikai világképhez az einsteini térszemlélet és a kvantumfizikai mezőelméleti felfogás összekapcsolásával juthatunk el, felhasználva a speciális relativitáselmélet transzformációs szabályait.

1. Bevezetés: A gravitáció Newton- és Einstein-egyenlete

Minden törvény akkor válik teljessé, ha kijelöljük érvényességi hatókörét. Ez érvényes a gravitáció törvényeire is. Newton gravitációs törvényéről először a Merkúr perihéliumának vizsgálata mutatta ki, hogy korrekcióra szorul. Ennek tisztázása indította útjára az általános relativitáselméletet. Einstein korszakalkotó gondolata volt, hogy két tömeggel rendelkező objektum között a vonzóerőt a téridő szerkezetének görbületére vezette vissza. A testek körül a tömeg megváltoztatja a teret, és a megszokott eukleidészi egyenes koordináták helyett görbe vonalak jelölik ki a mozgás útját. Newton törvénye szerint, ha nem hat külső erő a testre, akkor megtartja egyenes vonalú, egyenletes sebességű mozgását, ez a tehetetlenség megnyilvánulása. Az einsteini képben a gravitációs erőt a görbült koordinátákhoz való igazodás helyettesíti. Korszakalkotó gondolat! Ezt a gondolatot kellett matematikai formába önteni. Newton gravitációs egyenlete ezt a kapcsolatot háromdimenziós vektorok – a gyorsulás és erő – között adta meg. Ezt kellett a speciális relativitáselmélet szabályai szerint négydimenziós téridő koordinátákra átírni, figyelembe véve egyrészt a mozgási energia relativisztikus összegzési szabályát, amit a kovariancia elv a nyugalmi energiával kapcsol össze, valamint egy olyan tenzort, amely leírja a görbült téridő szerkezetét, ez a 4×4 dimenziós metrikus tenzor. Newton a gyorsulási vektort, ami a pálya térkoordinátáinak idő szerint második differenciálhányadosa, az erő vektorral kötötte össze. Einstein egyenlete továbblép a háromdimenziós gyorsulástól a négydimenziós téridő-koordináták között képzett differenciálhányadosokig, melyekben megjelenik a metrikus tenzor is. Az erőn alapuló kapcsolat helyébe az energia és lendület tenzora lép, melyek felírásához eleve szükség van a metrikus tenzor ismeretére. Ettől válik az egyenlet kezelése rendkívül nehezzé, mert eleve ismernünk kellene a metrikát, hogy hozzákezdjünk az egyenlet megoldásához. Emiatt csak kivételes esetben van mód, hogy megoldást találjunk. Erre adott példát

Schwartzschild, amikor a feladatot kéttest-problémára egyszerűsítette, és a gömb alakú Nap és a körülötte keringő szintén gömb alakú bolygó kapcsolatát vizsgálta. A számítások kiegészítették az eredeti Newton-törvényt egy korrekciós erővel, amely szemben az $1/R^2$ távolságfüggéssel már $1/R^3$ szerint változik. Ez a relativisztikus korrekció azonban közvetlenül is származtatható az Einstein-egyenletből való kiindulás nélkül. Ennek oka, hogy a Nap körül keringő bolygó mozgási energiája megnöveli a bolygó tömegét, ez felel meg az energia és tömeg közötti $E = mc^2$ ekvivalencia elvnek, hiszen az energia együtt tartalmazza a nyugalmi energiát és a mozgási energiát, a megnövelt tömeg pedig – az Eötvös Loránd által bizonyított ekvivalenciatörvény szerint – egyúttal nagyobb gravitációs erőt hoz létre. Ennek mértékét a gravitációs potenciális energia (GMm/R) aránya adja a bolygó mc^2 nyugalmi energiájához képest.¹

2. Einstein gravitációs egyenletének érvényességi köre

Térjünk most rá az értelmezési keretekre. Ebben válasszuk szét az alap gondolatot és a belőle származó gravitációs egyenletet. Két körülményt kell megvizsgálni!

- Mekkora az a távolság, amelyen belül igazoltnak vehető a törvény érvényessége.
- Mekkora az a téridő görbülete, amelynél ellenőrizhetjük a törvényt.

A Naprendszeren belül rengeteg csillagászati adat támasztja alá a gravitációs egyenlet helyességét, ezek az adatok akkora távolságra vonatkoznak, melyek a fényév kevesebb mint egy százalékát teszik ki. De mi van azon túl? Ha a Tejút határáig elmegyünk, akkor százezer fényévnyi távolságról beszélünk, azaz legalább tízmilliószor nagyobb távolságról van szó! Biztosak lehetünk benne, hogy Einstein és Newton gravitációs egyenletei ekkora távolságban is helyes eredményre vezetnek? Az óvatosság távolról sem alaptalan! A Naprendszerben keringő bolygók és égitestek sebessége jól követik a Kepler–Newton-törvényt, a távoli bolygók keringési sebessége lassul az $u^2R = GM$ törvénynek megfelelően (itt M a Nap tömege, G az általános gravitációs állandó), de a Tejút centrumától távolabb keringő csillagok pályasebessége nem csökken a távolsággal, ekkor a keringési sebesség 220-240 km/s körül van a 10-től 50 ezer fényévig terjedő tartományban. Ráadásul a galaxis teljes tömegének

¹ A speciális relativitáselmélet kovarianciatörvénye szerint a mozgási energia pc alakja (itt p a lendület) négyzetesen adódik össze a nyugalmi energiához:

$$E = mc^2 = \sqrt{p^2c^2 + m_0^2c^4} \approx m_0c^2 + p^2/2m \quad (1)$$

Itt a közelítés annak az esetnek felel meg, amikor a mozgási energia sokkal kisebb a nyugalmi energiánál. Egyenletes sebességű mozgásnál a tömegnövekedés csak látszólagos, mert az inerciarendszer sebessége tetszőlegesen választható. Viszont a nem inerciális keringő mozgás esetén már valódi tömegnövekedésről beszélhetünk, ahol is a potenciális energia a mozgási energia kétszerese (lásd viriál tétel), vagyis a tömegnövekedés $m - m_0 = GMm/2Rc^2$ lesz. A mozgási energiát pedig keringés esetében a perdület (impulzusnyomaték) négyzetével lehet megadni, ez jelenik meg a Schwartzschild által megadott kifejezésben. Érdeemes még összevetni ezt a gravitációs tömegnövekedést az atommagok tömegdeficitjével, ahol kisebb a tömeg, mint ami a nukleonok (protonok és neutronok) számából következne. Itt azért alakul ki tömegdeficit, mert a nukleonok az erős kölcsönhatás révén kapcsolódnak össze, melynek során a fúziós reakcióban gamma-sugarak kibocsátására kerül sor, ami a visszamaradó energiát lecsökkenti. Gravitációs kötött állapot létrejöttkor, például amikor egy bolygó a Nap körül befogásra kerül, nincs kisugárzott energia.

vonzereje kevés ahhoz, hogy a nagy sebességgel keringő csillagokat pályán tartsa, azaz ne lépjenek ki a galaxisból.

Mit lehet tenni akkor, ha kiderül, hogy bizonyos esetekben a tapasztalati tények ellentmondanak valamilyen elméletnek? Két módon járhatunk el:

1. Feltételezhetünk valamilyen láthatatlan, megfigyelhetetlen anyagot, vagy kölcsönhatást, amelynek hatása okozza az eltérést. Erre már korábban is volt példa, amikor Le Verrier francia matematikus azzal magyarázta a Merkúr bolygó perihéliumának eltolódását, hogy létezik egy megfigyelhetetlen **sötét bolygó**, a Vulkán, amely perturbálja a Merkúr bolygó pályáját. Hasonló szerepet játszott az elektromágneses kölcsönhatás elméletében az éter fogalma is.
2. Megadhatjuk a korábbi elmélet hatókörét, és kiegészíthetjük a korábbi elméletet abban a tartományban, ahol már eltérést tapasztalunk. Erre szép példa Einstein általános relativitáselmélete, melyből egy a bolygók keringését befolyásoló korrekció adódik ki. Ez a korrekció akkor válik jelentőssé, ha erős gravitációs csatolás alakul ki a központi égitest és a bolygó között, a naprendszerben ez leginkább a Merkúrra vonatkozik. Amint arra rámutattunk, ehhez a korrekcióhoz a Newton-elmélet keretei között is eljuthatunk, ha támaszkodunk egyrészt az energia és tömeg ekvivalenciájára, másrészt az Eötvös-féle ekvivalencia elvre a tehetetlen és gravitáló tömeg között.

3. Honnan származik a sötét anyag koncepciója?

Nagy csillagászati távolságok esetén, vagyis akkora méretben, ami a Tejúttra jellemző, eltérés lép fel a csillagászati tapasztalat és Einstein, illetve Newton egyenlete között. Ebben a tartományban a relativisztikus és a klasszikus gravitációs elmélet lényegében azonos. Ne feledjük, hogy hatalmas a különbség a Naprendszer bolygóinak pályája (kb. egy ezred fényév) és a Tejút mérete (100 ezer fényév) között! A jelenleg széles körben elfogadott kozmológiai elmélet az első utat választja, amikor feltételezi, hogy létezik egy láthatatlan gravitáló anyag, a **sötét anyag**, amelynek gravitációs hatása tartja egyben galaxisunkat. Ennek az anyagnak mennyiségét mintegy hatszorosára teszik a látható anyaghoz képest.

Ennek a sötét anyagnak a feltételezése már korábban megtörtént Zwicky svájci-amerikai csillagász által, aki részletesen vizsgálta a Coma szuperhalmaz dinamikáját 1933-ban. Ez a tőlünk 320 millió fényévre levő gömbhalmaz 10 millió fényév átmérőjű és mintegy 3000 galaxis építi fel, és a galaxisok közötti tipikus távolság 1 millió fényév. Ennek az adatnak később még nagy jelentősége lesz! A Doppler-effektus alapján a külső galaxisok sebessége a centrumhoz képest 1000 km/s körül van. Zwicky a viriál-elvből indult ki és összevetette, hogy mekkora az arány a halmaz teljes mozgási és gravitációs potenciális energiája között. Az elmélet szerint a potenciális energia fele egyezik a mozgási energiával, viszont Zwicky számításai arra vezettek, hogy 450-szer nagyobb tömegre lenne szükség, hogy ez a feltétel teljesüljön.

A sötét anyag hipotézise további alátámasztást nyert a gravitációs lencsehatás megfigyelésével. Az egyes galaxisok képe megsokszorozódik amiatt, hogy a tér görbült szerkezetéhez igazodó fény lencse módjára viselkedik. Ez szintén az einsteini koncepcióból adódik, viszont a jelenség nagyobb intenzitással jelentkezik, mint amit a csillagok fényessége alapján számított tömeg indokolna. Ebből adódik a következtetés, hogy itt is döntően a sötét anyag alakítja ki a tér szerkezetét.

4. A sötét anyag koncepció ellentmondásai

Tehát sok minden szól a sötét anyag létezéséről. De csak látszólag, mert itt is igaz, hogy az ördög a részletekben bújkál meg! Az első kérdés, ami felvetődik, hogy miből is épülhet fel ez a sötét anyag? A látható anyag, mint jól tudjuk, az atommagokból, vagyis a neutronok és protonok sokaságától származik. Létezne talán valamilyen elektromágnesesen megfigyelhetetlen – de gravitációs hatással rendelkező – részecske is (WIMP²), vagy van valamilyen megfoghatatlan kontinuum, valamiféle éter? Spekulációk sokaságával találkozhatunk a szakmai irodalomban is. Több mint egy tucat csillagászati expedíciót indítottak útnak, hogy a sötét anyag nyomára bukkanjanak, de teljes lett a kudarc. Baj van a számokkal is, a Coma klaszter esetén 450, a Tejút esetén 6-szoros, a gravitációs lencsehatás esetén 3-szoros az arány, amit a sötét anyag mennyiségére kaptak. Baj van a sötét anyag térbeli eloszlásával is, a Coma halmazban azonos a sötét és látható anyag eloszlása, viszont a Tejútban csak úgy lehet értelmezni a csillagok egyenletes keringési sebességét, ha a sötét anyag a galaxis perifériáján helyezkedik el.

5. A gravitációs elmélet kiterjesztéséhez Hubble tágulási törvényén át vezet az út!

Induljunk el hát a másik úton, nézzük meg, hogy hol érvényes a jelenlegi gravitációs elmélet, és hol kell azt kiegészíteni? A galaxisok távolodnak tőlünk. Hubble amerikai csillagász állapította meg, hogy minél távolabb van tőlünk egy galaxis, annál nagyobb a vöröselődlés, azaz annál nagyobb a $v = H \cdot D$ távolodási sebesség, ahol D jelöli a távolságot és H a Hubble-konstans. Ezt a távolodást értelmezzük úgy, hogy a tér tágul, és emiatt figyeljük meg a galaxisok vöröselődlését. Ez a törvény valójában gyorsulási törvény, hiszen **sebességváltozásról** van szó. A relativitáselmélet alapelve, hogy minden kölcsönhatás fénysebességgel terjed, ezért a D távolságból érkező információ $t = D/c$ idő alatt jut el hozzánk, ez a retardációs idő. Ez alapján a tágulási gyorsulás:

$$a = v/t = H \cdot c = 6,9 \cdot 10^{-10} \text{ m/s}^2 \quad (2)$$

Ez összevetve a földi gravitációs gyorsulással ($g = 9,81 \text{ m/s}^2$) tíz nagyságrend a különbség, amiért nem figyelhető meg földi körülmények között, viszont elvi szempontból mégis jelentős, mert emiatt a táguló univerzum nem tekinthető inercia rendszernek.

² WIMP, azaz „weakly interactive massive particle”, azaz gyengén kölcsönható tömeggel rendelkező részecske.

A relativitáselmélet Lorentz kontrakciós szabálya szerint a v sebességű mozgás irányában, vagyis a tér tágulásánál sugárirányban, a távolság rövidülni fog:

$$D = \frac{D_0}{\gamma} = D_0 \sqrt{1 - v^2/c^2} \quad (3)$$

A kör kerülete, illetve a gömb felszíne merőleges a sugárra, ezért a táguló mozgás nem változtatja meg a kerületet, illetve a felületet, vagyis a kerület és átmérő aránya többé nem π lesz, hanem annál nagyobb. Vagyis kilépünk az eukleidészi geometria axiómarendszeréből, mégpedig a Bolyai és Lobacsevszkij által leírt hiperbolikus geometria felé. Ez pont fordítottja az elliptikus geometriának, amely a Riemann által kiterjesztett geometriai koncepció másik változata. Ennek különös jelentősége van az einsteini gravitációs koncepcióban, amely a gravitációt a térgeometria görbületével értelmezi. Ugyanakkor az einsteini vízió csak elliptikus geometriáról beszél. Ennek oka, hogy Einstein a **gravitációs vonzást** akarta értelmezni, amikor a testek egymás felé mozdulnak a gravitációs vonzás miatt, ahogyan a párhuzamos egyenesek is egymás felé hajlanak. Ez pont fordítottja a hiperbolikus geometriának, ahol a párhuzamos egyenesek széttartanak. Az einsteini koncepciót kiterjesztve az intergalaktikus térre, azt kapjuk, hogy nagy távolságban taszítják egymást a galaxisok, vagyis a galaxisok gyorsuló szétterjedését a galaxisok között fellépő antigravitációs taszítás okozza. Ezzel eljutottunk a kozmológia egyik nagy rejtélyéhez, amely az ismeretlen eredetű **sötét energiával** értelmezi a galaxisok gyorsuló szétrepülését, vagyis az univerzum tágulását. A sötét energia tehát nem más, mint az univerzum több száz milliárd galaxisának antigravitációs energiája. Az ősrobbanás utáni szétáradás teremti meg azt a hiperbolikus geometriát, amely a későbbiekben – és a jelenben is – gyorsulva tarja fenn az univerzum tágulását. Más szóval a Big Bang kezdeti robbanása teremti meg a későbbi gyorsuló tágulás előfeltételét.

6. Térjünk vissza a gravitációs vonzás eredetéhez!

A táguló univerzum magyarázatának legfontosabb megállapítása, hogy eleve létezik egy olyan térmozgás, amely a tér **hiperbolikus geometriájához** vezet. Térjünk most rá Einstein hipotézisére, aki a tömeg hatására létrejövő **elliptikus geometriáról** beszél. De hogyan görbíti meg a tömeg a teret, hogyan lesz a kör kerületének aránya az átmérőhöz viszonyítva kisebb, mint π értéke? Az Einstein által megalkotott modellben a gravitációt a tér görbületi struktúrája idézi elő, ezt egészítjük ki avval a kérdéssel: hogyan képes a tömeg görbületet létrehozni a térben?

Forduljunk ismét a Lorentz-kontrakció szabályához, hogy megtaláljuk a választ! Körmozgás esetén csak a kerület hossza csökken, a rá merőleges sugár változatlan marad, és így elliptikus geometriához jutunk, amelyben tényleg kisebb a kerület és az átmérő aránya π értékénél. A Kepler-törvényben az m tömegű bolygó az M tömegű Nap körül az $u^2 R = GM$ szabály szerint kering, ha az m tömeg kicsi M -hez képest. Tehát **a keringő test tömegétől független** a sebesség, legalább is addig, amíg a mozgó tömeg kicsi a keringést előidéző tömeghez képest. Indokolt ezért a feltételezés, hogy a nulla tömegű tér is foroghat a tömeg

körül! Innen származik a hipotézis, hogy a tömeg megforgatja maga körül a teret a Kepler-szabálynak megfelelően. A tömeg teret forgató hatása fejezi ki azt a felfogást, hogy valójában **a tér és az anyag egységet alkot**, a kettő kapcsolata kölcsönös. A Föld körüli pályán levő űrhajóból kitett test együtt kering az űrhajóval. Fogjuk úgy fel a keringő mozgást, hogy valójában a forgó tér viszi magával a testeket. A tér mozgásának viszont nincs kitüntetett forgástengelye, a gömbszimmetrikus mozgás megköveteli, hogy a tér egyaránt forogjon két tengely körül. Ennek megértésében segít a kvantummechanika szemléletmódja, amely nem a tér és idő koordinátákkal írja le a mozgási pályát, hanem **mozgási állapotokról** beszél **a tér és a valószerűség** dimenziójában. A gömbszimmetrikus mozgásállapotban nincs a tér forgásának kitüntetett tengelyiránya, minden forgástengely egyformán valószínű. Ezzel szemben a klasszikus pályafelfogás szerint a tömeggel rendelkező objektumok keringése nem lehet gömbszimmetrikus, hanem a lehetséges tengelyirányok közül valamelyik kiválasztásra kerül, és ellipszis váltja fel a körpályát, függően a perdület irányától és nagyságától. Ez a jelenség jól ismert a kvantummechanikából, ahol az egyes fizikai mennyiségek értékére az elmélet több lehetőséget ad, de ezek közül a mérés csak az egyiket valósítja meg.

Az eddigiekben kétféle térmozgásról volt szó, most kapcsoljuk össze a kettőt! Mindkettő a tömeg hatása: az egyik a tágulás, a másik a gömbforgás, az egyik galaktikus távolságban érvényesül, a másik kisebb távolságban, például a Naprendszeren belül, az egyik antigravitációs taszítást, a másik gravitációs vonzást hoz létre a tömeggel rendelkező testek között. A kérdés természetesen felmerül, hol van az elválasztó határ? Amikor megalkotunk egy modellt, felvetődik a kérdés: mi annak a feltétele, hogy a modell helyes legyen? Ehhez két követelménynek kell teljesülni: legyen összhangban a megfigyelésekkel, és ne legyenek benne egymásnak ellentmondó premisszák.

7. Mezőelméleti kitekintés

Az elméleti fizika száz év óta megoldatlan kérdése, hogy nem sikerült kvantumgravitációs elméletet kidolgozni annak mintájára, ahogy az elektrodinamika kvantummező elmélete, a QED (*Quantum Electro-Dynamics*) működik. Atomokban és molekulákban az elektron állapotok közötti ugrásokat elektromágneses sugárzás kibocsátása és elnyelése valósítja meg, és ez a sugárzás fotonok által közvetített kvantumokban megy végbe. A mezőelmélet azonban nem csak az ugrásokat írja le fotonokkal, hanem a kölcsönhatási erőt is fotonokkal építi fel, ezek a kibocsátott és elnyelt, de nem látható **virtuális fotonok**. Vajon miért vallott kudarcot a sok erőfeszítés, hogy hasonló kvantum folyamatot találjunk a gravitációs kölcsönhatás számára is? Ennek oka, hogy összhangra van szükség a kölcsönhatásról szereszhető információ és a választott elmélet struktúrája között. Rossz úton indulunk el, ha valamilyen elméleti előfeltételt akarunk ráerőltetni egy fizikai folyamatra. Konkrétan szólva: szemben a molekulaképződés és magfúzió folyamataival, a gravitációs kötött állapot létrejötte nem jár együtt megfigyelhető sugárzással, enélkül pedig nem kaphatunk kvantum információt. **Valamilyen közvetítő folyamatra viszont szükség van**, hogy a távoli objektumok hatással legyenek egymásra, és ez a hatás – a relativitáselmélet játékszabályai szerint – fénysebességű terjedéssel valósuljon meg. Ezt a közvetítő

mechanizmust a gömbszimmetrikus forgásba hozott tér alkotja meg, ahol a forgás egyidejűleg két tengely körül történik, akkora frekvenciával, amely megfelel a Kepler-törvénynek. Ezt a térforgást nevezzük a továbbiakban **kepleronnak**, amely csak korlátozott értelemben tekinthető részecskének, mert nem sorolható be a részecskefizika spinnel rendelkező fermionjai és bozonjai közé. Ennek oka, hogy a **kepleron nem rendelkezik perdülettel** (spinnel) eltérően a fotonoktól. A kepleron mechanizmus tulajdonságait a fotonnal való összehasonlításon keresztül érthetjük meg. Ennek alapja, hogy a fotonokat fénysebességű forgások alkotják, míg a kepleronok forgási sebessége nem érheti el a fénysebességet, sőt a kerületi sebesség még csökken is a távolsággal az $u^2 R = GM$ Kepler-szabály szerint. Nem árt hangsúlyozni, hogy a forgási és a terjedési sebesség nagysága különbözik a kepleronoknál, szemben a fotonokkal, ahol a két sebesség azonos és c -vel egyenlő! A kepleronok abban már hasonlítanak a fotonokra, hogy szintén fénysebességgel terjednek, és a részecskeintenzitás az $1/R^2$ szabály szerint csökken. További különbség a fotonokhoz képest, hogy terjedésük során átalakulnak a Hubble-féle tágulási szabály következtében, és intergalaktikus távolságban gravitációs vonzás helyett már antigravitációs taszítást indukálnak a tömegek között

Ennek megfelelően a tömegek között fellépő erőnek is két arca van: lehet taszító vagy vonzó, akár csak az elektromos erő, de ez nem a tömeg kétféle jellegéhez kapcsolódik (a töltés lehet negatív vagy pozitív, szemben a mindig pozitív tömeggel), hanem a távolsághoz.

A kepleronok és fotonok közötti további különbség a megfigyelhetőségben van. Fotonok esetén egyaránt beszélünk megfigyelhető és virtuális részecskékről, ugyanakkor megfigyelhető kepleron nem létezik. Kizárólag virtuális kepleronokról beszélhetünk, melyek szerepe, hogy folytonos emissziójuk és abszorpciójuk révén közvetítsék a kölcsönhatást két tömeg között. Ez a folytonosság specifikus tulajdonság, szemben a fotonok kvantumokban történő emissziójával és abszorpciójával. Az erőhatás kiváltója a lendületváltozás, ezzel a lendületváltoztató képességgel rendelkeznek a kepleronok is, bár nincs tömegük hasonlóan a fotonokhoz. A virtuális kepleronok felhőként veszik körül és kísérik a tömeget, úgy is mondhatjuk, hogy ezek a mozgó részecskék láthatatlan „küldöttei”. Ha egy másik tömeg ebbe a felhőbe kerül, a felhő belső tartományában vonzás, távoli régiójában taszítás alakul ki a kepleronok közvetítésével. A kepleron struktúra folytonos átalakulásban van. A részecskétől R távolságban az határozza meg a forgási sebességet, hogy hol tartózkodott a részecske R/c idővel korábban.

8. A Newton-törvény reprodukálása kepleronokkal

Nézzük meg, hogyan jutunk el a Newton-törvényhez abban a modellben, ahol a tér kepleron forgása hozza létre a görbült geometriát! A görbület a gömb felületének és sugarának viszonyával adható meg:

$$\text{Görbület} = \frac{\text{Felület}}{4R^2\pi} - 1 = -\frac{u^2}{c^2} \quad (4)$$

A nulla görbület felel meg az eukleidészi geometriának. A relativitáselmélet alapvető megállapítása szerint az m tömeg nyugalmi energiáját az $E = mc^2$ tömeg-energia ekvivalencia elv fejezi ki. A részecskék fénysebességű-forgás modelljében ezt az energiát a forgás mozgási energiájaként értelmezhetjük. Az $u = c$ esetben viszont a görbület a -1 értéket veszi fel, vagyis a részecske nulla felületű egydimenziós objektum, amelynek azonban van egy véges $r = c/\omega$ sugara, ahol ω a fénysebességű forgás körfrekvenciája. A fénysebességű forgás mc^2 mozgási energiáját az egységnyi görbülethez tartozó $-mc^2$ potenciális energia egyenlíti ki. Így jutunk el ahhoz a felfogáshoz, hogy **a térgörbület és mc^2 szorzata fejezi ki az m tömeg görbült térben felvett potenciális energiáját!** A gravitációt pedig szemléletesen úgy képzelhetjük el, hogy a gravitációt létrehozó M tömegű részecskének van egy r sugarú „lapátja”, amellyel felkeveri a környező teret, megalkotva azt a görbületi struktúrát, amit kepleronnak nevezünk. Ha most egy másik m tömeg ebbe a „hullámtérbe” kerül, az a görbülettel arányos potenciális energiára tesz szert:

$$V_{\text{gravitáció}} = \text{Görbület} \cdot mc^2 = -mu^2 = -GMm/R \quad (5)$$

Itt az $u^2 R = GM$ Kepler-törvényt használtuk fel. Gondolatmenetünk megfordítja a szokásos utat, mert nem a Newton-törvényből származtatjuk a Kepler-szabályt, hanem fordítva, a Kepler-szabály alapozza meg a Newton-törvényt.

Lépünk tovább, és származtassuk a gravitációs erőt R szerint deriválva, azaz negatív gradienst képezve:

$$F_{\text{gravitáció}} = -GMm/R^2 \quad (6)$$

A kepleron részecske felfogásában úgy is értelmezhetjük az m tömegre ható gravitációs erőt, hogy azt az M tömeg által kibocsájtott $GM/R^2 c^2$ intenzitású kepleronok hozzák létre. Látható tehát, hogy a kepleron elv tényleg elvezet a Newton-törvényhez. Mint már említettük, nem csak a Newton-törvény reprodukálható, hanem a relativisztikus járulék is. Ehhez csupán két ekvivalenciaszabályra van szükség, egyrészt a tömeg és energia, másrészt a gravitáló és a tehetetlen tömeg között.

9. Gravitációs határtávolság

Alkalmazzuk az einsteini koncepciót, amely összeköti a gravitációt és a térgörbületet, hogy eljussunk az antigravitációs erőhöz! Ehhez a tér tágulásából eredő **sugár irányú kontrakciót** vesszük számításba. Induljunk ki abból a tartományból, ahol a $v = H \cdot D$ tágulási sebesség kicsi a fénysebességhez képest! Ekkor egy közelítő görbületi formula adható meg³:

³ A pontos görbületi formulát két szöggel adhatjuk meg:

$$\sin \alpha = u/c \quad \text{és} \quad \sin \beta = v/c$$

Ekkor a Lorentz-kontrakció mértéke $\cos \alpha$, illetve $\cos \beta$, a görbületet pedig a kettő együtt adja meg:

$$\text{Görbület} = -\sin^2 \alpha + \text{tg}^2 \beta$$

$$\text{Görbület} = \frac{1}{1-v^2/c^2} - 1 \approx \frac{v^2}{c^2} = \frac{H^2 D^2}{c^2} \quad (7)$$

A kibocsátási helytől távolodva a tágulási sebesség növekszik, ugyanakkor a Kepler-sebesség csökken, amiért létezik egy $D = R$ távolság, ahol a két sebesség megegyezik, és a görbület nulla lesz:

$$R_{\text{határ}}^3 = \frac{GM}{H^2} \quad (8a)$$

Ezt a határtávolságot nevezhetjük **inverziós sugárnak** is, ahol a gravitáció már antigravitációba megy át. Ez a sugár kijelöl egy tértartományt, amelyben elliptikus a geometria. Ennek térfogata arányos a benne foglalt tömeggel:

$$V_{\text{elliptikus}} = \frac{3G}{4\pi H^2} M \quad (8b)$$

A kepleron koncepció érvényessége azon áll, vagy bukik, hogy mekkora az a határtávolság, ahol a gravitáció átmegy antigravitációba. Tejút esetén megbízható becsléssel rendelkezünk a tömeg értékére. Mivel olyan modellt állítunk fel, ahol a csillagok keringési sebességét nem a sötét anyag koncepcióra alapozzuk, ezért a szakirodalomban közölt adatokból csak a látható anyagot vesszük figyelembe: $M_{\text{Tejút}} = 0,5 \cdot 10^{42}$ kg. A $G = 6,67 \cdot 10^{-11}$ m/kg s^2 és $H = 2,3 \cdot 10^{10}$ 1/s értékek alapján 2 millió fényév távolságot kapunk a határtávolságra. **Ez az érték pontosan illeszkedik a csillagászati megfigyelésekhez!** Jóval nagyobb, mint a Tejút 100 ezer fényévnyi átmérője, és közel megegyezik a legközelebbi galaxis, az Androméda 2,5 millió fényévnyi távolságával. A tipikus galaxisközi távolság 5 millió fényév, ami meghaladja az inverziós sugarat, és így **a galaxisok már taszítani fogják egymást**. Kivételt képeznek a Coma szuperhalmaz galaxisai, melyben a szomszédos galaxisok távolsága 1 millió fényév. Ennek azért van jelentősége, mert emiatt az egész halmaz gravitációsan összekötött csillagászati objektumnak tekinthető. Az is világossá válik, hogy miért csak 10 millió fényévnél távolabbi galaxisoknál érvényes a vöröseltolódás Hubble-törvénye, ugyanis ekkora távolság szükséges ahhoz, hogy a lokális mozgások tipikus sebességét meghaladja a tágulási szabálynak megfelelő érték.

10. Makroszkopikus kepleronok kialakulása

De mekkora a galaxisokat egymástól eltaszító antigravitációs erő? Vizsgáljuk meg két galaxis között az antigravitációs kölcsönhatást, amikor távolságuk meghaladja az inverziós határt!

Hogy eljussunk idáig, először a nukleonok gravitációs összegzési szabályait kell tisztázni. Az anyagi objektumok tehetetlen tömegének döntő részét a nukleonok adják ki, ehhez az elektronok kevesebb mint egy ezreléket adnak hozzá. Az Eötvös-féle ekvivalenciaelv szerint, azonosan adódnak össze a tehetetlen és a gravitáló tömegek. Ez vonatkozik az atommagok tömegére is, amely kisebb, mint a benne összekötött nukleonok teljes tömege, ezt nevezzük tömegdeficitnek. Az ekvivalenciaelv értelmében a tömegdeficit egyúttal gravitációs deficitet is jelent. Ennek oka, hogy a nukleonokat összekötő erős kölcsönhatás sokkal-sokkal erősebb,

mint a gravitációs erő. Ez megnyilvánul az atommag nukleonjai közötti rendkívül rövid távolságban, ami 10^{-15} m körül van. Ezt összevetve a nukleonok 20 cm körüli inverziós sugarával, az arány több mint 15 nagyságrend. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az erős kölcsönhatás egybeforrasztja az egyes nukleonok által kibocsátott elemi térforgásokat, és az egyedi nukleonszintű kepleronok atommag-szintű kepleronná egyesülnek. Bár az elektronok tömege kevesebb mint egy ezrelék az atommaghoz képest, de ez is hozzájárul az atom gravitációs hatásához. Itt az összeforrasztó hatást az elektromos erő nagysága adja a gravitációs erőhöz képest. Az elektron keringési sugara 10^{-10} m körül van atomokban, ami 10 nagyságrenddel kisebb az inverziós sugárnál. Kondenzált fizikai fázisban is hasonló az atomi távolság, itt a szomszédos atomok által kibocsátott elemi kepleronok olyan $1/R^2$ szerint csökkenő görbületi profilokat hoznak létre, ahol az átfedés tökéletes, vagyis a görbületek összeadódnak. A szomszédos atomok Kepler-forgásai tehát összeadódnak, de hogyan változik a helyzet csillagászati objektumok esetén, ahol jóval nagyobb a méret, mint az egyedi nukleonok inverziós sugara? A kérdésre választ a Newton-féle gömbhéjszabály ad: ha homogén szerkezetű gömbalakzat gravitációs erejét számítjuk, akkor azonos eredményt kapunk, ha az egész tömeget a középpontba helyezzük el. Ezért beszélhetünk makroszkopikus kepleronról csillagok és bolygók esetén. Bár elemi részecske szinten a gravitáció rendkívül gyenge, csillagászati méretekben már domináns erővé válik. Ezt az utat a többi kölcsönhatás kövezi ki, amikor létrejönnek a hatalmas fizikai objektumok, a csillagok és bolygók.

Tipikus méretű csillag esetén a makro kepleron inverziós sugara a (8) egyenlet alapján 1000 fényév körül van. De hogyan adódnak össze a görbületi profilok a csillagok között? A galaxisok csillagsűrűségéből adódó csillagközi távolságok kisebbek az inverziós sugárnál, ezért közöttük vonzás alakul ki, de ekkor csak a görbületi profilok széle fed át, és nincs szó homogén szerkezetű nagy sűrűségű gömbről, amiért a csillag dimenziójú makro kepleronok már nem nőnek össze, egymástól függetlenül építik fel a kölcsönhatást a galaxison belül és a galaxisok között. Ebben az értelemben beszélhetünk a kepleronok részecskemodelljéről. Mindaddig, amíg a csillagok távolsága az inverziós sugárnál kisebb, még egybefüggő gravitációs tömböt alkot a galaxis, és emiatt a galaxis inverziós sugara arányosan nő a tömeggel, és jóval nagyobb lesz a makro kepleronoknál. (Itt megemlítjük, hogy az akkora csillagászati egységeknél, mint a mi Naprendszerünk, ahol a bolygótávolságok nem haladják meg a fényév századrészét sem, a távoli galaxisból érkező makro kepleronok nem befolyásolják a bolygók keringését. Számottevő antigravitációs hatást a Tejútban csak az 1000 fényévet meghaladó távolság felett várhatunk.)

11. Az antigravitációs erő nem csökken a távolsággal!

A részecskemodell szerint az M tömegű galaktikából kibocsátott kepleronok intenzitását a GM/R^2c^2 függvény írja le. Az intergalaktikus tér görbületét az egyes kepleronok által előidézett H^2R^2/c^2 görbület és az intenzitás szorzata adja meg:

$$\text{Antigravitációs görbület} = H^2GM/c^4 \quad (9)$$

Az inverziós határnál távolabb, a távolság négyzetével arányos görbületet éppen kiegyenlíti a kepleronok számának csökkenése. Ekkor az M_1 és M_2 tömegű galaxisok közötti antigravitációs taszítási erő:

$$F_{ag} = 2H^2 GM_1 M_2 / c^2 \quad (10)$$

A 2-es faktor onnan származik, hogy az M_1 tömeg gravitációs mezőjében M_2 , az M_2 -jében az M_1 -re gyakorolt hatást kell számításba venni. Ennek oka, hogy M_1 jelene kapcsolódik M_2 múltjához, és fordítva, M_1 múltja M_2 jelenéhez.

Az antigravitációs erő különleges tulajdonsága, hogy **két galaxis között a távolságtól független a taszító erő**. Ez magyarázza, hogy miért olyan nagy az univerzum tágulásához rendelt sötét energia: ez a kozmológiai becslések szerint az univerzum teljes energiájának 65-70 százalékát teszi ki. Ennek valódi forrása ugyanis az univerzum hatalmas számú galaxispárja, ami több száz milliárdszor több száz milliárdot, vagyis összességében 10^{23} számú galaxispárt jelent.

12. Az a nevezetes lambda tag!

Einstein, amikor megalkotta gravitációs egyenletét, önkényesen kiegészítette egy Λ -val jelölt taszítási taggal, hogy magyarázza, miért nem omlik össze az univerzum, ugyanis kell valami, ami ellensúlyozza a vonzást a tömegek között. Ez a taszító kölcsönhatás mindenütt jelen van, és a tér *a priori* görbületével arányos. Alaposabb megfontolások azonban kiderítették, hogy ez a modell nem hozhat létre sztatikusan stabil univerzumot, viszont jól használható a táguló univerzum kozmológiájában. Így aztán a jelenleg széles körben elfogadott Λ -CDM kozmológiában⁴ a sötét energiának nevezett járulék központi szerepet játszik. A (10) egyenletben megadott antigravitációs erő pontosan azt a szerepet játssza el, mint Einstein elméletében a Λ tag, csak hogy ez nem a tér *a priori* szerkezeti tulajdonsága, hanem **az univerzum teljes tömegének antigravitációs hatása**.

13. A gravitáció és a préshatás összjátéka a Tejút szerkezetében

Korábbi írásban foglalkoztunk a gömbszerű csillagászati objektumok kialakulásával. Ebben kulcsszerepet tölt be a gravitációs erő és a nyomás változása, amikor a centrum felé haladunk. Közeledve a centrumhoz az erő egyre kisebb és a centrumban már „súlytalanságról” beszélhetünk, ezzel szemben a nyomás összegezi a felületre ható erőt, amely maximális lesz a középpontban. Bár a Tejút nem gömbszerű, inkább egy lapos forgó koronghoz hasonlít, amelynek spirális karjai vannak, néhány tanulság mégis átvehető. Az egyik a gravitációs erő változása, amely lecsökken a középpontban, a másik a nyomás növekedése. A lecsökkent gravitációs erő miatt a csillagok keringési sebessége a centrumban

⁴ A CDM a sötét anyag hőmérsékletére utal (Cold Dark Matter), mert egyes hipotézisek forró, meleg, illetve hideg sötét anyagról beszélnek, de a ma elfogadott nézet szerint a „hideg sötét anyag” a befutó.

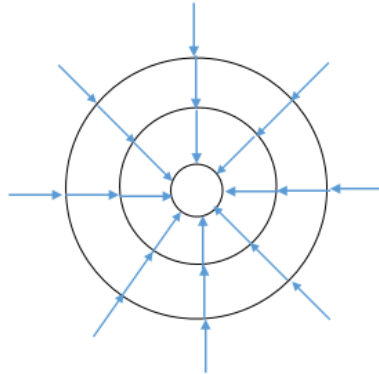
viszonylag kicsi, majd kifelé haladva növekszik, a belső szakaszban a $u = \omega R$ szabály szerint. A centrum nagy nyomására utal, hogy a belső tartományban hatalmas a csillagsűrűség, ami a központi gömb, illetve rúd alakú csoportosulásban mutatkozik meg. Ugyanez a nyomás hozza létre a hatalmas méretű fekete lyukat is a centrumban.

Haladjunk kifelé a Tejút centrumából, 5 ezer fényév körül már új jelenségre figyelhetünk fel! Ugyanis innen kifelé egészen az 50 ezer fényéves galaxishatárig a csillagok keringési sebessége alig változik, vagyis nem követi a Kepler-szabálynak megfelelő csökkenést. Az eddig elmondottak alapján már gyanakodhatunk, hogy itt a távoli galaxisokból származó antigravitáció játszhat szerepet. Ennek megértéséhez képzeljük magunk elé az egész univerzumot több száz milliárd galaxisával! Válasszunk ki egy pontot valahol az univerzumban, ide fut be a sok galaxis antigravitációs taszító ereje. A kép hasonló ahhoz, ahogy a Föld középpontjában az erők kiegyenlítik egymást. Most is ez történik a galaktikus eloszlás közel homogén jellege miatt, csak itt a minden irányból érkező taszító erő játssza el ugyan azt a szerepet, mint a Földben a centrum irányába ható gravitáció. De mi történik azokban a tértartományokban, ahol gravitációs erővel összekapcsolt csillagvonulatok vannak, és elliptikus geometria alakul ki? Itt a csillagászati alakzat felületére az antigravitációs erő nyomást gyakorol, és az egységnyi felületre jutó préselő erő mindenütt azonos lesz, legalábbis olyan mértékben, amennyire a galaxisok eloszlása homogén. Szemléletesen ezt úgy képzelhetjük el, hogy a galaxisok elliptikus szigeteit a környező hiperbolikus óceán préseli össze. Viszont eltérő lesz a préshatás, attól függően, hogy milyen a csillagalmaz alakja és mekkora a felülete. Az összepréselt elliptikus „szigetek” tömegsűrűsége megnövekszik és így nagyobb lesz ott a tér görbülete is. **Emiatt a külső préshatás pontosan azt a szerepet játssza el, amit a jelenlegi kozmológia a sötét anyagnak tulajdonít:** stabilizálja a keringő csillagok pályáját és megnöveli a gravitációs lencsehatást.

Hogyan változik az egyes csillagok pályája a Tejútban az antigravitáció miatt? A külső préshatás a csillagokat ugyanúgy a centrum felé nyomja, ahogy a gravitációs erő azokat visszahúzza. Kifelé haladva a Tejútban a gravitációs vonzó erő $1/R^2$ szerint csökken, de erre ráérakodik a külső préshatás, és végeredményben $1/R$ tempójú lassabb csökkenés jön létre (lásd az 1. és 2. ábrát). Az erőprofil megváltozott karakterisztikája visszaigazolja a Milgrom által felállított MOND⁵ modellt, de a kepleron modellben nincs szükség a newtoni dinamika megváltoztatására, mert a külső préshatás már kielégítő magyarázatot kínál. Az antigravitációs préshatás a galaxis külső zónájában dominál, emiatt kényszerül rá a jelenlegi kozmológia, hogy ide helyezze a hipotetikus sötét anyag zömét.

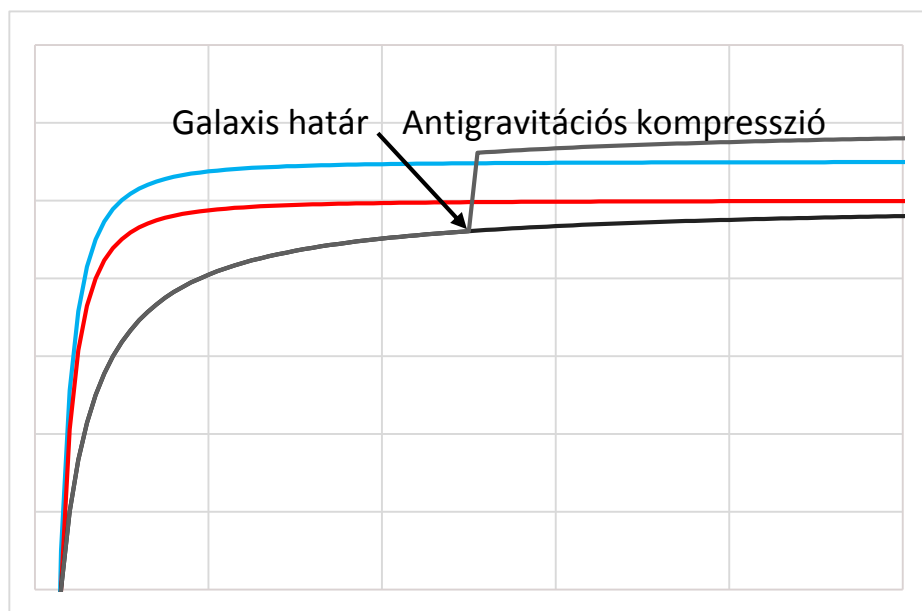
Hogyan változik meg a csillagok keringési pályája a galaxis külső tartományában, ahol domináns az antigravitációs nyomás? Az olyan felépítésű galaxisokban, mint a Tejút, amely lapos koronghoz hasonlít, az antigravitációs „súly” akkora felületre hat, amely arányos a centrumtól való távolsággal, és ezért a csillagokat pályán tartó erő épp úgy $1/R$ függést mutat, mint a centrifugális erő, amiből már következik, hogy a csillagok keringési sebessége közel azonos lesz a Tejút centrális tartományától eltekintve.

⁵ MOND = Modified Newtonian Dynamics, kidolgozója Milgrom izraeli fizikus.

1. ábra: A korong alakú struktúrát kívülről érő nyomó erő csökkenő felületre hat, ezért a centrum felé haladva sűrűbbek az erővonalak, és ennek mértékében növekszik a nyomás. A nyomóerő iránya megegyezik a gravitációs vonzás irányával.

Nem kell tehát szofisztikált sötét anyag térképeket rajzolni, hogy magyarázzuk a csillagok közel azonos keringési sebességét a Tejútban, elég ehhez figyelembe venni a galaxis alakját. A görbületi profil $1/R^2$ karakterisztikája helyett kialakuló $1/R$ függést mutatja a 2. ábra:

2. ábra. Görbületi profilok a spirális karok síkjának peremén. Az antigravitációs kompresszió összenyomja a galaxist és átalakítja a piros vonallal jellemzett $1/R^2$ lefutású Newton gravitációs profilt $1/R$ lefutásra, egyezően a MOND-elmélettel (szétváló fekete vonal). A kék vonal mutatja az inverziós határnál előjelet váltó kepleron profilt külső kompresszió nélkül.

Összegezzük az elmondottakat! A vázolt kozmológiában a sötét anyagnak tulajdonított gravitációs erőt az univerzum százmilliárdnyi galaxisának prérhatása helyettesíti. A kiegészítő erő az einsteini koncepció szerint kiegészített görbülettel értelmezhető. Ez úgy fogható fel, hogy a hatalmas kiterjedésű intergalaktikus tér hiperbolikus geometriájában elszigetelt elliptikus tartományok vannak, ezek a galaxisok, melyek saját görbületét lefelé nyomja az antigravitációs prérhatás. A helyes kérdés nem is az, hogy milyen többleterő tartja vissza a csillagokat, hanem az, hogy miért gyorsul fel a keringés. A viriál elv alapján adhatunk erre választ. Ez az elv összeköti a potenciális és a mozgási energiát, mégpedig a gravitációs erő távolságfüggéséből adódóan a mozgási energia a potenciális energia fele lesz. Mivel a gravitációs potenciált az antigravitáció felerősíti, ez együtt jár a kinetikus energia növekedésével, ami pedig a csillagok keringési sebességének felgyorsulását idézi elő.

A Tejút peremétől befelé haladva a centrum irányába, elérünk egy határhoz, amin belül már az $1/R^2$ szerint változó gravitációs erő lesz domináns, ez okozza, hogy a galaxis magjában megjelenik egy gömb-, illetve rúdszerű alakzat. A galaxis lapos szerkezete is a prérhatásnak tulajdonítható, hiszen a síkra merőlegesen nincs jelentős kifelé ható centrifugális erő. Számptalan fonal- és síkszerű elrendezést lehetett megfigyelni galaxishalmazokban, amely szintén az antigravitációs nyomás jelenlétére utal.

Az antigravitációs prérhatásra épülő koncepció lényeges hozadéka, hogy feloldja a sötét anyag eloszlására és nagyságára vonatkozó magyarázatok ellentmondásait is. Így például a Coma szuperhalmaz esetén a 10 millió fényév sugarú objektum óriási felületén adódik össze a nyomóerő, ami magyarázza, hogy miért kapott Zwicky olyan nagy értéket (450 szerest) a sötét anyag mennyiségére. A Tejút felülete ennél már jóval kisebb, ezért ott a sötét anyag mennyiségére jóval kevesebb (hatszoros) értéket kaptak. Világossá válik a Tejút csillagtérképének kialakulása is. A külső nyomóerő nem tökéletesen szimmetrikus, ami forgatónyomatékokat gyakorol a galaxisra, és forgásba hozza. Ez a forgás hozza létre a spirálkarokat és alakítja ki a lapos korong alakú elrendezést. A korong vastagsága azért kisebb és egyenletes, mert a síkra merőlegesen nem lép fel centrifugális erő, ami ellensúlyozná a külső homogén nyomást.

Az antigravitációs prérhatás segítségével elkerülhetjük az olyan kínos magyarázkodást is, ami a „Nagy Vonzó” (*Great Attractor*) feltételezésére vezetett. Kimutatható ugyanis, hogy a Tejút magában foglalt nagyobb halmazban nem érvényes a vöröseltolódás Hubble-szabálya, mégpedig a Tejút meglepően nagy (600 km/s) sebességgel rohan egy másik galaxishalmaz felé. A jelenlegi magyarázat szerint ezt az okozza, hogy létezik egy **megfigyelhetetlen** és Tejútnál akár milliószor nagyobb szuperhalmaz, és ez fejt ki vonzóhatást. Ennek láthatatlanságát úgy magyarázzák, hogy balszerencsénkre a keresett objektum épp a Tejút síkjának túloldalára esik, és így a Tejút porfelhői eltakarják. Nem könnyebb ezt úgy magyarázni, hogy az antigravitációs erők egyenletlenségei adnak lökést galaxisunknak?

3. ábra. A Tejút oldalnézeti képe. A kék vonal mutatja a gravitációs erőt, a piros az antigravitáció préshatását

14. Néhány szó az univerzum szerkezetéről

Felvethető a kérdés, hogy van-e a térgörbület mértékének felső határa? Einstein egyenlete nem ad meg ilyen határértéket. Fekete lyukak kialakulása rendkívül nagy tömegsűrűséget igényel. Arra számos csillagászati megfigyelés utal, hogy fekete lyukak tényleg léteznek. Ezek képződéséhez leginkább a neutroncsillagok lehetnek alkalmasak nagy anyagsűrűségük miatt. Ez felveti azt a kérdést, hogy mikor válhat dominánssá a gravitációs erő az erős kölcsönhatással szemben? Ehhez is adhat járulékot a külső antigravitációs nyomás, elősegítve a nagyobb anyagsűrűség kialakulását. Az Einstein-egyenletnek azonban létezik olyan elfajult megoldása is, amit féreglyuknak neveznek. Ez elvben lehetővé tehet olyan „utazást”, amely meghaladná a fénysebességet. Ennek kísérleti ellenőrzése természetesen lehetetlen, ezért felmerül a kérdés, lehet, hogy ekkor az érvényességi határ túllépéséről van szó?

Az univerzumban a galaxisokat hatalmas méretű üres tér veszi körül. Mi ennek az oka? A választ a galaxisok hatalmas száma adja meg, amely egyrészt az antigravitációs taszítás miatt széttolja a galaxisokat, másfelől pedig nyomásával összepréseli a csillaghalmazokat. A hiperbolikus geometria kialakulása geometriai szükségszerűség, amit **görbületkiegyenlítési szabálynak** nevezhetünk. Ha a térben létezik nagyszámú negatív görbületű centrum, akkor azokat a köztes tartományban pozitív görbületűek veszik körül, ahogy a hegyek is völgyekkel váltakoznak.

Az univerzum hatalmas galaxisközi terének hiperbolikus geometriájára csillagászati adatok is utalnak. Becslések szerint itt a hidrogénatomok sűrűsége rendkívül kicsi, nem haladja meg az egyet köbméterenként. A hidrogénatom tömegét alapul véve a (8) összefüggésben megadott gravitációs határ 20 cm, vagyis kisebb, mint az atomok távolsága az intergalaktikus térben, és emiatt nem jön létre gravitációs vonzás az atomok között. Ellenkező a helyzet a Tejút csillagközi terében, ahol köbméterenként az atomok száma már millió körül van, vagyis a csillagközi tér gravitációsan összekötött kontinuum. Más szóval a galaxisban nincsenek hiperbolikus „lyukak”.

Einsteinnek a tér görbületére vonatkozó koncepcióját a LIGO⁶ kísérletek is alátámasztják. A metrikus tenzor 10 független paraméteréből felépíthető egy olyan kombináció, amely megfeleltethető az általunk bevezetett görbületnek, a további 9 paraméter pedig a téridő aszimmetriáját írja le. Hogyan jöhet létre térbeli aszimmetria? Erre példa két fekete lyuk találkozása, mert a közöttük lévő tengely kijelöl egy irányt. Összeolvadáskor eltűnik a tengely, és a térbeli szimmetria megszűnése rengeti meg az univerzumot, ami rezgést idéz elő a LIGO⁶ kísérletben szereplő két egymásra merőleges kar interferométerében.

15. Összefoglalás

Einstein általános relativitáselmélete fényt derített a gravitáció eredetére, de mint minden törvényt, így egyenletét is az teszi teljessé, ha meghatározzuk az érvényességi határokat. A koncepció lényege a tér görbült struktúrája, amely azonban nemcsak gravitációs vonzást, hanem antigravitációs taszítást is létrehozhat. Ez a taszítás okozza az univerzum tágulását, és teremti meg a galaxisok elliptikus tartományait körülvevő hiperbolikus teret, amelynek geometriai alapvetését Bolyai János és Lobacsevszkij adta meg. A sötét anyag és sötét energia fogalma a kozmológiából kiküszöbölhető, mert meggyőzőbb magyarázatot kínál a galaxisok közötti antigravitációs taszítás, amelynek préshatása tömöríti és stabilizálja a csillaghalmozokat, és magyarázatot kínál a gravitációs lencsehatás anomális intenzitására is.

⁶ Laser Interferometer Gravitational-Wave Observatory

MILKA Kresoja

Mileva Marić Einstein – A XX. század legnagyobb alkotói rejtélye

Fordította és szerkesztette: Major Gyöngyi

Vajon ki lehetett az a különleges nő, akinek tudománytörténeti jelentőségéről a történészek és életrajzírók között máig nincs konszenzus? Mileva Marić személyisége Einstein életrajzíróinak többsége számára meglehetősen szerény árnyéka a zseni férjnek – ideális, konfliktuskerülő, önzetlen feleség, aki ráadásul szívós munkával segített végezni azokat a számításokat, amelyek a kutatás legkevésbé látványos részét képezik. Ezzel együtt tudható, hogy Mileva Marićot gyermekkorától érdekelte a tudomány. A modern életrajzírók nem zárják ki, hogy a házasság akadályozta meg, hogy napvilágra kerüljenek képességei a tudományban, ami miatt férje mögött máig háttérben maradt.

A kérdés tehát az, hogy Mileva Marićnak, Einstein feleségéként a tudománytörténetben betöltött szerepe ténylegesen periferikus, vagy nagyon is jelentős. Kérdés, hogy ténylegesen milyen szerepe volt férje tudományos eredményeiben. Kérdés, hogy nem az asszony férje iránti szenvedélyének bukása okozta-e a fizika iránti szenvedélyének bukását.

1. kép: Mileva Marić 1896-ban

Jóllehet az igazság keresése az emberi természet archetipikus megnyilvánulása, hiszen az emberek mindig is arra törekedtek, hogy kiderítsék, mi igaz és mi nem, ugyanakkor mindig az is kérdés marad, hogy milyen feltételek szerint határozzuk meg az igazságot. A kiindulópontot jelen esetben a dokumentumok és tények jelentik. Új tények és bizonyítékok felmerülése relatívvá teszik az előzőleg megállapított igazságot. Fáradságos küzdelem árán, de egy folyamat elkezdődött, amit már senki sem tud megállítani. Az igazság fényre kerülése lassú folyamat, de az újabb és újabb dokumentumok előkerülésével Mileva Marićról is ki fog derülni az igazság.

Mileva Marić életének története azt mutatja meg, hogy egy nagyon tehetséges matematikus és fizikus hogyan került alárendelt szerepbe, és maradt mind a mai napig férje – Albert Einstein életének (mellék)szereplője. Mileva Marić finomlelkű és éles elméjű nő volt. A szerb családi hagyományoknak megfelelően tudta, hogy amint édesanyjától, úgy tőle is elvárják, hogy férjének szentelje életét, támogassa annak karrierjét és ambícióit a sajátjai elé helyezve. Ezzel együtt Mileva Marićról nem azért fontos beszélnünk, hogy mártírként vagy áldozatként mutathassuk be őt. Sokkal inkább azért, hogy tisztázódjon tényleges szerepe és jelentősége a tudománytörténetben. Marie Curie-vel (1867–1934) ellentétben ő nem arathatta le a férjével közösen végzett munka gyümölcsét. Neve nem vált ismertté. A tudomány indokolatlanul és igazságtalanul elhanyagolta nehéz sorsú történetét, holott az évek során lassan előkerülő dokumentumok alapján ma már egyre világosabb, hogy Mileva Marić a legteljesebb értelemben volt társa Albert Einsteinnek. 1903-tól 1919-ig nemcsak felesége volt, hanem intellektuális támasza is. Osztozott férje tudományos lelkesedésében és érdeklődésében, már az egyetemi éveiktől méltó és kompetens beszélgetőpartnere volt. Albert az idő tájt többször is hangoztatta, hogy mennyire értékeli felesége érettségét, függetlenségét és erejét. . „*Milyen boldog vagyok, hogy rokon természetet találtam benned, amely ugyanolyan erős és független, mint én.*” (LL 23. 36. o.).

2. kép: Mileva Marić. Dr. Dušan Jovović Mileva mi smo stena (Mileva egy-kő vagyunk) című multimediális kiállítás. A szerző fényképe. Újvidék: 2023. február 26.

Mileva Marić élete végéig hűséges maradt Alberthez. Bízott benne. S bár válásuk után egészen haláláig egyre nehezebben viselte az őt ért igazságtalanságot, egyezségükben azonban szilárd maradt, mint a kő (Ein-Stein – németül Egy-Kő). Nyilvánosan nem vádolta meg Albertet, és semmilyen sértőt nem nyilatkozott róla. A történet része azonban az a levél, amit Albert 1925. október 24-én írt Milevának, amelyből sejthető, hogy az asszony jelezte már neki, hogy kísérletet tesz majd saját tudományos teljesítménye nyilvános elismertetésére, amellyel hozzájárult Albert eredményéhez. Albert heves válaszában hallgatásra utasította, mondván, hogy Mileva *„fenyegetőzik a saját emlékeivel”*. 1925. november 1-én keltezett levelében némi magyarázattal szolgált előző kirohanására:

„Az háborított fel utolsó leveledben, hogy fenyegetőzöl saját emlékeiddel. Amit nem tudok elviselni, az a széleskörűvé válható nyilvános vita a személyes dolgainkról.”

(Stadtarchiv Zürich V. K.c. 30. Idézi: Milentijević, 2010. 301. o.)

1929. május 23-án a szerb *Vreme* című újságban Mileva barátnője – Milana (Bota) Stefanović – interjút adott, amelyben azt mondta, hogy Mileva tudná a legmértvadbóbb információt adni a relativitáselmélet genéziséről, hiszen ő maga is részt vett a megalkotásában. Milana ezt a kijelentést Mileva szomorúságára alapozta, s arra, hogy egyetemi éveiktől jól ismerte a párost. Mileva a megjelent interjúval kapcsolatos reakcióját egy másik barátnőjének, Helena Savićnak írta le 1929. június 13-án keltezett levelében:

„Ilyen újságcikkek egyáltalán nem felelnek meg a természetemnek. Azt gondolom, Milana örömet akart szerezni ezzel, valamelyest azt remélve, hogy így segíteni tud abban, hogy az emberek szemében bizonyos jogokra szert tegyék Einsteinnel kapcsolatban.”

[Popović Milan (2005): *Jedno prijateljstvo*. Beograd: Plato 288–289. o.]

Manapság már egyre több az olyan vélekedés, hogy közösen eltöltött éveik szülték meg Einstein legnagyobb eredményeit. „Einstein fizikája az akkori bátor elképzelésén teljesedett ki. A gravitációról, a tér és idő metrikájának torzulásaként. A protonokról, amelyek valójában energiakötegek. Azonban, amikor véget ért Milévával kötött házassága, a fizikája konzervatív lett. Többé már nem volt az avantgarde fizikusok vezetője.”¹ Evan Harris Walker amerikai fizikus az Amerikai Tudományfejlesztési Szövetség éves kongresszusán 1990 februárjában a Szerb Tudományos Akadémiától kapott dokumentumai alapján azzal érvelt, hogy a fő gondolatok Mileva Marićtól származnak, nem pedig Albert Einsteintől, és hogy ő volt a relativitáselmélet szerzője.

1. Mileva Marić

Mileva Marić 1875. december 19-én (az ortodox naptár szerint Szent Miklós napján) született a mai Vajdaságban, a Szerb Köztársaságban, Titelen, ami akkoriban az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott. Zürichben halt meg 1948. augusztus 4-én.

¹ Evan Harris Walker (1989): *Did Einstein Espouse His Spouse's Ideas?* Letters, Physics Today 1989. február, 9–11. o.

Mileva gazdag szerb családba született. Anyja Marija Ružić (1846–1935) jómódú titeli családból, apja Miloš Marić (1846–1922) pedig Kačból származott és az osztrák–magyar hadsereg tisztje volt. Később tisztviselőként dolgozott, mint magyar bírósági hivatalnok.

Mileva idősebb testvérei – Milica és Vukašin – korán meghaltak. Mileva után megszületett Zorka húga és tíz évvel fiatalabb öccse, Miloš (1885–1944). Miloš Marićot a tudománytörténet szerb származású szovjet tudósként említi, mint az oroszországi Szaratovi Állami Egyetem szövettani tanszékének vezetőjét. Legjelentősebb kutatásai a mitózis és amitózis területére irányultak, amellyel a klónozás alapjait fektette le. 1944-ben halt meg, a Vörös Hadsereg győzelmét megelőzően, amelyben orvosként dolgozott.² Miloš nagy hírnévnek örvendett Oroszországban, ezzel szemben nővérének személye és munkája marginalizálódott, Szerbiában pedig egyikőjükről sem tudnak sokat.

3. kép: Mileva, Zorka és Miloš 1894-ben

Mileva csípője születés közben megsérült, így bal lábára sántított. Intelligens arcvonása ugyanakkor lelki szépséget rejtett. Visszafogott természetével tanulmányaiban kiváló eredményt ért el.³ Szerb anyanyelvén kívül beszélt magyarul, németül és franciául.⁴ Édesapja áthelyezéseinek köszönhetően gyakran költözött a család, többnyire olyan városokba, ahol a nőket is befogadó tanintézetek voltak. Éltek Rumán, Újvidéken, Sremska Mitrovicán, Šabac⁵, Zágrábban. Mileva rendhagyóan magas képzettségre tett szert matematikából és fizikából, de akkori rajzai művészi vénára is utaltak. (Milentijević, 27. o.)⁶

² Miloš 1902 után soha nem tért vissza Szerbiába. Ennek oka máig ismeretlen. 1905-ben szinte az egész évet Bernben töltötte nővérénél, Milevánál és sógoránál, Albert Einsteinnél. Úgy tudni, hogy sokat levelezett szüleivel, és gyakran írt pl. Mileva és Albert közös munkájáról. Arról, hogy esténként hogyan dolgoznak, számolnak és diskurálnak együtt fizikai problémákról. Miloš Marić 1907-ben fejezte be orvosi tanulmányait a Kolozsvári Egyetemen, ahol a híres neuropatológus Apáti István mentorálása alatt kapott állást. 1913-ban feleségül vett egy gazdag, Márta nevű kolozsvári lányt, akiről a későbbiekben nem sokat lehet tudni. Az I. világháború után a neves orosz tudós, dr. V.P. Karpov laboratóriumában kapott munkát. 1928-ban nevezték ki professzornak, majd 1930-ban tanszékvezetőként ment át a Szaratovi Egyetemre.

³ „Vigyázzanak erre a gyerekre. Ő egy ritka drágakő.” Miloš Božić fizika és matematika tanár szavaira hivatkozik Radmila Milentijević a Mileva Marić Ajnštajn - Život sa Albertom Ajnšteinom című könyv szerzője. (Matica Srpska, Novi Sad 2010, 27. o.)

⁴ Édesapja a Szerb Királyság Oktatási Minisztériumánál kérvényezte, hogy lánya beiratkozhatson a francia nyelvű kurzusra, amit ő finanszírozott. 1891-ben a šabaci gimnázium 6. osztályában kezdett franciát tanulni. (Milentijević, 27. o.)

⁵ Az akkori šabaci gimnáziumban a kor jelentős írói, tudósai, történészei érettségiztek. A gimnáziumot 1887-ben alapították a már ötven éve működő Kis Reáltanoda alapjaira. (Milentijević, 27. o.)

⁶ Milentijević, Radmila (2010): Mileva Marić Ajnštajn – Život sa Albertom Ajnšteinom. Novi Sad: Matica Srpska.

1895-ben Zürichbe költözött, azon kevés európai városok egyikébe, ahol nők is járhattak egyetemre. A középiskolát már ott fejezte be, egészségügyi szakon, majd 1896-ban egyedüli nőként az Szövetségi Műszaki Főiskolába (Eidgenössische Technische Hochschule) iratkozott be, ahol fizikát és matematikát tanult Marcel Grossmann, Louis Kollros, Jakob Ehrat, Louis-Gustave Du Pasquier, és Albert Einstein csoportjában. Ekkor Einstein, csoportjának legfiatalabbjaként mindössze 17, Mileva pedig 21 éves volt.

Mileva az első év sikeres lezárását követően,⁷ a második évet 1897 októberében Heidelbergben kezdte, ahol a fotoelektromos hatást a későbbi Nobel-díjas Lénárd Fülöp osztrák-magyar fizikusnál, a négydimenziós geometriát – ami a relativitáselmélet matematikai alapja – Hermann Minkowski professzornál hallgatta. Heidelbergi tartózkodása alatt Alberttel végig tartották a kapcsolatot.⁸ Meleg hangú leveleket írogattak egymásnak. Egyszerre csábító és egymást szórakoztató stílusban, ugyanakkor elmélyült gondolatokkal, Mileva 1897 októberében a végtelenről elmélkedik levelében: „Az ember egészen szépen el tudja képzelni a végtelen boldogságot, a tér végtelenségét is fel kellene fognia” (Love Letters, 1. levél 34–35. o.)⁹ Highfield és Carter szerint¹⁰ „ezek a sorok olyannyira vizionárius kvalitást mutatnak, olyannyira bizonyítják az emberi értelemben vetett hitet, hogy bizonyosa bevezették Einstein figyelmét is”. Mileva és Albert leveleiből arra következtethetünk, hogy Mileva Marić volt Einstein múzsája és ihletője. Neki ajánlotta első ihletett verseit a fizika iránti növekvő szeretetéről. Azért, hogy Mileva kedvébe járjon és elnyerje a kezét, egyre jobban elmélyült a fizikában.¹¹ A Milevába szerelmes Albert, a lány tudását csodálva, 1901-től már arról írt leveleiben, hogy kezdi megszeretni a fizikát is.

A tanulmányi év befejezése után Mileva 1898 tavaszán visszatért Zürichbe.¹² Két és fél évig egy padban ült Alberttel, együtt oldották meg a feladatokat, gyakoroltak, vizsgákra készültek, inspirálták egymást. Megbeszélték a kortárs fizikusok legújabb nézeteit, messze túl a hivatalos tananyag követelményein. Albert, ha csak tehette, hegedülni kezdett. Milevának is sokat játszott, ő pedig olykor tamburán kísérte.¹³ Mindeközben Albert kitartó udvarlása,

⁷ Mileva az első évet (1896/1897) 4,3-as, Albert pedig 4,6-os átlaggal zárta. (Milentijević, 38. o.)

⁸ Ezzel együtt vannak vélemények, amelyek azt fejtetik, hogy Mileva nem csupán azért döntött amellet, hogy nem Zürichben folytatja a második évet, mert elégedetlen volt a tantervvel – egészen pontosan azzal, hogy a második év első szemeszterében nem volt fizika, a másodikban pedig csak mechanikát lehetett hallgatni, hanem Heidelbergre azért ment, mert „megszéppent Einstein iránti új érzelmeitől”. (Isaacson, 42–43. o.) Overbye és Zackheim is azon az állásponton van, hogy a szerelmi riadalom lehetett a költözés hátterében.

Isaacson, Walter (2007): Einstein. His Life and Universe. New York: Simon & Schuster.

Overbye, Dennis (2000): *Einstein in Love*. New York: Penguin Books, 33. o.

Zackheim, Michele (1999): Einstein Daughter. The Search for Lieserl. New York: Riverhead Book. 16. o.

⁹ Albert Einstein – Mileva Marić: The Love Letter. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. (LL)

¹⁰ Hilferding, Rogen and Carter Paul (1993): The Private Lives of Albert Einstein. New York: St Martin's Press. 43. o.

¹¹ Gyermekkorában a kis Albert rendkívül lassan fejlődött, hétéves koráig alig beszélt, az iskolában sem tűnt ki. A felvételi vizsga sem sikerült elsőre, és iskolai tanulmányai alatt soha sem jeleskedett matematikából. Nem sok jel utalt arra, hogy néhány év alatt a világ egyik legzseniálisabb tudósa lesz.

¹² Ekkor ismerkedik meg későbbi barátnőjével, Milana Botával, aki pszichológiát hallgat Zürichben. Mileva egész életében jó barátságban maradt Milanával. 1899 áprilisában baráti körük Helena Kauferttel bővül, aki később legjobb és legközelebbi barátja lesz.

¹³ Milana Bota írta szüleinek: „Tegnap délután terveztem, hogy írok, de vendégeim voltak. Marićeva volt nálam azzal a Némettel. Egész délután szépen elmuzsikáltunk.” [Idézi: Popović 16. o.] Milana (akkor már Stefanović

mint ahogy általában a fiatal nőknek, neki is imponált. Mileva mély és őszinte érzéseit, visszaigazolta az élete.

Valóban rokon lelkek lehettek, mint azt már sokan le is írták róluk. Peter Michelmore (1962) arról beszél, hogy Einsteint fizika iránti érdeklődése végtelenül gyakorlatlanná tette. „A hétköznapi életben képtelen volt döntéseket hozni és mindig azzal értett egyet, akivel éppen utoljára beszélt. Ezzel szemben Mileva mindenben határozott volt. Az embereket gyorsan kiismerte és következetes volt abban, hogy mit kedvel és mit nem. Minden polemikában határozott álláspontja volt. Feladatait mindig jó előre eltervezte és definiálta. Albert életébe is igyekezett rendet bevinni. Az, hogy a matematikában segítette őt, ennek a történetnek csak egy része volt. Arra készítette, hogy rendszeresen étkezzen és hogy arányosan osztja be és költse a zsebpénzét.”¹⁴

2. A szerelem

Mileva szülei nem kifogásolták ezt a kapcsolatot, mert tudták, hogy kicsi az esélye mozgáskorlátozott lányuknak férjhez menni és gyerekeket szülni. Einstein családja ezzel szemben határozottan ellenezte. Különösen az édesanyja, akinek szavait Albert Milenának 1900. július 29-én írt 14. számú levelében idézte: „*Mileva is egy könyvmoly, akárcsak te, neked pedig feleség kell*” (LL 14. 20. o.), s természetesen a korkülönbséget is kifogásolta Einstein anyukája.¹⁵

1901. május 6-án Albert meghívására Mileva három napra Olaszországba utazott a Comói-tóhoz, amit követően teherbe esett. Alberttel már május 26-án – egy vasárnapi találkozáskor – beszéltek arról, hogy Mileva bizonyára várandós. Akkoriban ez nemcsak egy lányra, hanem egész családjára szégyent hozó hír volt. Az akkori svájci törvények szerint egy ilyen házasságon kívüli kapcsolat miatt az élettárs nem kaphatott állást, márpedig Albert – annak ellenére, hogy gyakran beszéltek házasságról az együtt töltött idő alatt – addig nem volt hajlandó feleségül venni Milevát, amíg nem talál munkát. Albert, noha már 1900-ban diplomázott, ekkor még nem sikerült elhelyezkednie. Arról álmodozott, hogy professzor lesz,

vezetéknevel) egy 1929. május 23-án a *Vreme* c. szerb újságban megjelent interjújában Einsteint igazi hegedűzeninek nevezi. (Milentijević. 132.o.)

¹⁴ Peter Michelmore (1962): Einstein. Profile of A Man. New York: Dodd, Mead & Company. 35–36. o.

¹⁵ Albertre mindig is nagy hatással lehetett uralkodó természetű édesanyja, Paulina, aki a gazdag Koch családba született. Erős személyiség volt, szigorú temperamentummal. „Szellemissége tarkította szarkazmusát, és olyan mosolya volt, amely éppen úgy megfertőzhetette a környezetét, mint ahogyan meg is sebesíthette azt. (Mindezen tulajdonságokat továbbörökítette fiára.” [Walter Isaacson (2007): Einstein. His life and Universe. New York: Simon & Schuster. 10. o.] Szemben édesanyjával, édesapja Hermann Einstein szerény körülmények között nevelkedett. Heten voltak testvérek. Nem volt iskolázott. Bizonytalan ember volt, és sikertelen vállalkozó.

Ismeretes történet, hogy az anyuka már gyerekkorukban különböző divatos üdülőhelyeken kényszerítette a gyerekeit – Albertet és nővérét – arra, hogy együtt hegedüljenek. Így kerestek pénzt azt követően, hogy a család kétszer is csődbe ment. Albert nem játszhatott, mint a többi gyerek, mert hegedülnie kellett. Talán emiatt, gyerekkorában alakulhatott ki narcisztikus személyisége. Ugyanakkor a hegedülés mégsem jelenthetett kényszert, hiszen egész életében, ha csak tehette, muzsikált.

de ezt megakadályozta az a Heinrich Weber professzor, akivel korábban igencsak arrogáns volt.¹⁶

1901. július 7-én Albert arról írt, hogy jövőjükkal kapcsolatosan az alábbi döntést hozta meg:

„Azonnal munkát fogok keresni, bármilyet, akármilyen nyomorultat. Tudományos céljaim és személyes büszkeségem nem fog megakadályozni abban, hogy alárendelt helyzetbe kerüljek. Mihelyt találok munkát, elveszlek feleségül és magamhoz költöztetek. Addig azonban senkinek nem fogok egy szót sem szólni. Így senki sem dobálhatja meg kővel a te drága kis fejcskédet, mert jaj annak, aki bármit is tenne ellened. Amikor pedig szüleink szembesülnek majd a kész tényekkel, akkor kénytelenek lesznek – ahogy tudják –, elfogadni a helyzetet. És Te ölembé hajtod a fejcskédet, és kicsit sem fogod megbánni, hogy szerelmedet és hűségedet nekem adtad.” (LL 38. 56–57. o.)

Mileva titokban tartott terhessége alatt ismét készülni kezdett az immár megismételt diplomavizsgájára (1901. július 26.) Hatalmas stressz alatt, a szülőktől való félelmében, Albert állásának hiányában, a bizonytalanságban ismét nem sikerült levizsgáznia. Akkor már neki is igen rossz volt a kapcsolata Weber professzorral, akinél a disszertációját készítette.

1901. augusztus 3-án indult haza szüleihez Újvidékre, három hónapos várandósan. A szülés előtt még titokban visszatért Svájcba, hogy találkozzon Alberttel, novembertől azonban már az újvidéki szülői házban készült a szülésre. A kislányuk, Lieserl 1902. január végén születhetett. Ezt Einstein február 2-i leveléből tudjuk:

„Na látod, megérkezett Lieserl, éppen, ahogyan szeretted volna... Ugye egészséges? Milyenek a szemecskéi? Melyikünkre hasonlít jobban? Ki ad neki tejet? Annyira szeretem, és még nem is ismerem!”

(LL 49. 73–74. o.)

¹⁶ Weber professzor Milevát tette felelőssé Albert magatartásáért, a hiányzásaiért, aki lusta volt bejárni az órákra. Mileva pedig szorgalmasan jegyzetelt az előadásokon, amit aztán odaadott Albertnek. Albert végül is lediplomázott, Milevának viszont ez nem sikerült, s ebben is benne lehetett Weber professzor keze. Otthon maradt, és állítólag a fizika új irányzatait tanulmányozta, valamint Boltzmann, Helmholtz, Hertz fizikusok munkáit.

1949-es „Önéletrajzi jegyzeteiben” azt írta, hogy 12-16 éves korában megismerkedett az elemi geometriával, a differenciál-integrálszámítás alapjaival. „Mire 17 évesen beléptem a Zürichi Műszaki Főiskolára fizika és matematika szakos hallgatóként, már valamennyire ismertem az elméleti fizikát. Kiváló tanáraink voltak (például Hurwitz, Minkowski), így tulajdonképpen szilárd matematikai oktatásban részesülhettem volna. Legtöbbször azonban a fizikai laboratóriumban dolgoztam, a tapasztalatokkal való közvetlen kapcsolat magával ragadott. A fennmaradó időt főleg otthon töltöttem Kirchhoff, Helmholtz, Hertz stb. műveinek tanulmányozásával. Az ok, amiért bizonyos mértékig elhanyagoltam a matematikát, nemcsak a természettudományos érdeklődés túlsúlya volt a matematikai érdeklődéssel szemben, hanem egy sajátos érzés is. Láttam, hogy a matematika sok speciális területre oszlik, és mindegyik felveheti a nekünk kijelölt rövid életet. És én Buridan szamarának helyzetében láttam magam, aki nem tudta eldönteni, melyik rakás szénát válassza. A lényeg nyilvánvalóan az volt, hogy az intuíción a matematika területén nem volt elég erős ahhoz, hogy magabiztosan megkülönböztessem az alapvető és fontos dolgokat a tanulás többi részétől, amelyek elhagyhatók. Emellett kétségtelenül erősebb volt az érdeklődésem a természet tanulmányozása iránt. Diákként még nem volt világos számomra, hogy a fizika mélyebb alapvető problémáihoz való hozzáférés a legfinomabb matematikai módszereket igényli. Ez csak fokozatosan, sokéves független tudományos munka után kezdett világossá válni számomra” (The Collected Papers of Albert Einstein, vol 1-10. vol. 4, pp. 263-264)

Június elején Mileva Bernbe utazik. Éppen úgy, ahogyan azt leveleiben Albert javasolta, egyedül, a kis Lieserl nélkül. Mileva megjelenése egy törvénytelen gyerekkel fenyegethette volna Albert régóta keresett állását.¹⁷ Mileva már kezdett megbékélni a karrierje feladásával, és tépelődött, örökbe adja-e a gyereket. Akkoriban terjedt egy nagyon veszélyes betegség – ragályos skarlát –, és a gyerek a nagyszüleinél megbetegedett. Mileva hazarohant a szüleihez. Albertnek ekkor csak annyi volt a megjegyzése, hogy férjét „nem szabad sokáig egyedül hagynia!”. (LL 54. 78. o.)

Nem tudni, hogy aztán mi történt a kisgyerekekkel. Talán meghalt skarlátban, talán örökbe adták. A törvénytelenül világra jött lány további sorsa rejtély a mai napig. Kétéves korát követően Lieserlnek nyoma veszett. Albert tehát soha nem látta a lányát, életrajzában pedig utalás sincs lánya születésére. Albert és Mileva első gyermekének, a kis Lieserlnek a létezésére majd csak a XX. század nyolcvanas éveinek végén derült fény, amikor megjelentek az addig a jeruzsálemi Héber Egyetemen őrzött szerelmes leveleik.

Mileva a szülés után ismét úgy döntött, hogy leteszi a záróvizsgát, és elkezd a doktori disszertációját is. Einstein támogatta: „Folytatni kell a kutatást” – írta 1900. szeptember 13-án (?). „Milyen büszke leszek a kedvesemre, amikor a tudományok doktora lesz, én pedig még mindig egészen hétköznapi ember maradok.” (LL 21. 32. o.)

Mileva nagy felfedezésekről álmodozott, annak ellenére, hogy a nőket akkoriban képtelennek tartották a tudományos gondolkodásra, különösen olyan diszciplínában, mint a fizika. Jóllehet akkor már megjelentek a matematikában dolgozó tudósok, például Szofja Vasziljevna Kovalevszkaja (1850–1891), aki azért küzdött, hogy áttörje a férfi tudósok által állított arrogáns akadályokat.

3. Az esküvő

Mileva és Albert 1903. január 6-án esküdtek össze, a szülők jelenléte nélkül. A házaspár első fia, Hans Albert 1904-ben, második fiuk – Eduard¹⁸ – pedig hat évvel később, 1910-ben született.

¹⁷ Hosszas keresgélést követően, végül egyetemi kollégájuk apja talált Albertnek munkát a berni szabadalmi hivatalban. Ennek a későbbiekben a kutatásaik eredményeinek szabadalmaztatásában lett jelentősége. Létezik olyan elképzelés, hogy Mileva kutatásainak szabványosítási munkáját végezte az egyébként is a hivatalban dolgozó Albert.

¹⁸ Eduard 1932-ben skizofréniában megbetegedett. A neves svájci Burghelc Klinikán gyógyították. Mileva élete végéig ápolásának szentelte életét. Albert 1933-ban, Amerikába költözése előtt látogatta meg utoljára családját Zürichben. Mileva Svájc náci megszállása előtt igyekezett biztos helyet találni fiának. A világválságban felhalmozódott adósságai is egyre nagyobb terhet jelentettek számára. Einstein Amerikából pénzügyileg támogatta őt, és azzal segített neki, hogy az elzálogított házat, ahol Mileva élt, visszavásárolta neki. 1947-ben Mileva eladta a házat, és Eduard gondozására fordította a pénzt. Következő évben agyvérzést kapott, és augusztus 4-én elhunyt. (Milentijevic, 14. o.)

4. kép: Mileva Marić és Albert Einstein

Albert számára a házasság tudományosan és anyagilag is rendkívül sikeres volt. Egyes hírek szerint Mileva Marić apja az esküvő után igen nagy összeget adott lánya családjának.¹⁹ Mileva nagyon vágyott arra, hogy feleségül mehessen Alberthez, gondoskodhasson a családjáról, és együtt foglalkozzanak tovább a fizikával. Úgy gondolta, hogy kötelessége segíteni Albertnek karrierje felépítésében. Bizonyára ezért hagyta közös munkájukat Albert nevében publikálni, és valószínűleg ez az oka, hogy ezek egyikén sem szerepel saját neve. Egyes vélemények szerint Milevának gyakorlatilag nem volt kilátása arra, hogy neves folyóiratokban megjelenjenek munkái. A szerkesztők megvetően beszéltek a női szerzőkről, amint azt számos korabeli forrás említi. Továbbá abban az időben még csak Albertnek volt diplomája a zürichi politechnikumból. Mileva tehát azért küldhette a tanulmányokat férje nevében az *Annalen der Physik*-hez, hogy férje nevét megismertesse tudományos körökkel. Férjébe szerelmes, erős, harcos, hűséges, önfeláldozó nőként, aki tisztában volt a kor tudományos életének realitásával, bizonyára azt tartotta fontosnak, hogy az eredmények/eredményeik bekerüljenek a tudományos diskurzustérbe, s hogy abból kellően profitáljanak tudományosan és anyagilag is. A család szempontjából tehát akár közömbös lehetett számára az, hogy a férje viszi el a dicsőséget.²⁰ Ez a gyakorlat folytatódott mindaddig, amíg

¹⁹ Édesapjáról azonban köztudott volt, hogy lányától mindig is megkövetelte a költséghatékonyságot. Például az utazásokkor Mileva általában nem az expressz vonattal közlekedett, de szállásfoglalásoknál is indokolnia kellett, ha másik panzióba költözött.

²⁰ Olyan feltételezés is létezik, hogy Mileva kifejezetten azért írta ezeket a cikkeket, hogy a fizikában kezdő Einsteinnel megszerettesse a fizikát, és rászoktassa a megfelelő tudományos szinten való gondolkodásra. Amikor Milevát

férje hivatalosan is el nem hagyta őt. Mileva Marić élettörténetének éppen ez a rejtélye. Vajon, ha nem lett volna szerelem és házasság, akkor hogyan történt volna ennek a közös munkának az „adminisztrálása”, illetve Albert udvarlása, és érzelmei mennyire voltak érdekmentesek? Annyi bizonyos, hogy az első tanulmányról, amely az *Annalen der Physik* 1901. márciusi számában jelent meg, néhány nappal később, 1901. április 4-én, Albert Milevának címzett levelében, a megjelent tanulmányra, mint „közös munkánk”-ra hivatkozik.²¹

4. 1905 – A csodák éve (*Annus Mirabilis*)

1905-ben Albert forradalmi munkákat jelentetett meg az *Annalen der Physik*-ben (Fizika Évkönyve), ezért ezt az évet ma is a Csodák Évének nevezik. Egyedülálló tudománytörténeti eset, hogy egy 26 éves fiatalember egy év alatt megváltoztatja a fizika korábbi szemléletét, és bevezeti a fénykvantum forradalmi koncepcióját.

A fotoelektromos hatásról, a Brown-mozgásról és a molekulaméletről, a speciális relativitáselméletről és az $E=mc^2$ egyenletről publikáltak. Ezek a művek alapvető megközelítéseket nyitnak meg a fizikai világ, az atomelmélet, a kvantumelmélet és a speciális relativitáselmélet megértésében. Albert lassan hírnevet szerez, Mileva, a kiváló diák és matematikus pedig élete végéig híres férje árnyékában marad.

Fontos látni, hogy a tanári állásról álmodozó Einstein a diploma megszerzése után a berni szabadalmi hivatalban kapott állást, a legalacsonyabb hivatalnoki beosztásban, a legcsekélyebb érdeklődést sem mutatva a tudományos pálya iránt. Meglepetésre azonban, egyszer csak megjelent a három cikk. A zürichi politechnikum professzorai is meglepődtek, mert Albert ritkán járt előadásokra, így a professzorok nem is emlékeztek rá. „*Lazy dog*” utalhatunk itt Minkowski professzor szavaira.

Kérdés, hogy a kéziratban szerepelt-e Mileva neve, vagy mindhárom cikk tényleges szerzője Albert Einstein. Általánosságban ismert a nézet, hogy Albert Einstein 1905-ös cikkeivel fenekestül felforgatta az elméleti fizika világát azáltal, hogy közleményeket publikált a később speciális relativitáselméletnek nevezett elméletről. Megmutatta, hogy a tér és az idő nem tekinthető abszolút entitásnak: az idő felgyorsítható vagy lelassítható, a szabványos hosszúságok csökkenthetők, a tömegek növelhetők.

megkérdezték, miért nem írja alá tudományos dolgozatait, azt mondta: „Miért írnám alá – egyek vagyunk, egy kő. Ein-stein.”

²¹ Einstein gyakran használja leveleiben a „mi”, a „mi munkánk” szavakat, amikor a munkájáról írt, de ez sokak szerint érzelmi attitűd, és nem több attól, „hogy Milevát meggyőzze a szerelméről és az irányába való elkötelezettségéről”. [Stachel, John (1996): Albert Einstein and Mileva Marić: A Collaboration That Failed to Develop. In: Creative Couples in the Sciences. (Ed. Pycior at all) New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press. 129. o.]

Highiel and Carter (1993) arról ír, hogy Mileva jelentősége a relativitáselméletben nem intellektuális, hanem elsősorban emocionális jellegű. Szerintük Einstein nem volt kész a tudomány világában elengedhetetlen intellektuális küzdelemre, „szüksége volt tehát egy szövetségesre, nem aki mellette harcol, hanem aki győzelemre buzdítja”.

A legismertebb eredmény, az energia-tömeg egyenértékűség, az $E = mc^2$ egyenlettel kifejezve. Albert Einstein csak 1915-ben fejezte be az általános relativitáselméletet (GRT), tíz évvel a speciális megalkotása után, abszolút fénysebességet feltételezve, illetve, hogy a fizika törvényei változatlanok maradnak minden vonatkoztatási rendszerben.

A tér-idő megmondja az anyagnak, hogyan kell mozogni. Az anyag megmondja a térnek és az időnek, hogyan kell meghajolni. Az általános relativitáselmélet a modern fizika alapvető építőköve lett. A gravitációt a tér „torzulási” képességével magyarázza, pontosabban a gravitációs erőt a téridő változó geometriájával hozza összefüggésbe.

Meggyőző bizonyíték hiányában nem tudható, hogy Milévának mekkora szerepe volt a relativitáselmélet kifejlesztésében, de akárhogy is történt, tagadhatatlan figyelemre méltó tehetsége. Azonban, mint a világ egyik első női fizikusa, elismertségre nem számíthatott. Mileva története azt bizonyítja, milyen nehéz helyzetbe kerültek azok a nők, akik a XX. század első felében munkájukkal a tudomány világának részévé szerettek volna válni.

1905-ben Mileva barátjának, Helena Savićnak írt levelében ezt írta: „...Írtunk egy művet, amelyről a férjemet az egész világ ismeri majd.” (1900. szeptember, 21. számú levél lábjegyzete). (Milentijević, 123. o)

5. A válás

A Marić-Einstein házaspár fokozatosan elhidegült egymástól. Első közelítésben érthetetlennek tűnhet, hogy a szenvedélyes szerelmes levelekkel udvarló Albert Einstein tíz év házasság után miért lett durva és hideg Mileva Marić-tyal?

Annyi bizonyos, hogy 1909 júniusában Albert egyik kalandjáról értesülve Mileva olyan botrányt rendezett, ami után Albertet már zavarta Mileva szenvedélyes féltékenysége. Jóllehet korábban többször is kifejezte, hogy mennyire értékeli Milevának ezt a tulajdonságát. Ekkor azonban megszegyenülnék érezte magát, Milevát pedig ez az affér már elbizonytalanította abban a hitében, hogy sikerülhet megtartania Albertet. (Highfield and Carter 126. o.) Mindezzel együtt Mileva tovább segítette Albertet munkájában.²²

Einstein Jakob Laubunak 1909. december 31-én arról írt, hogy mennyire komolyan veszi saját előadásait, s hogy mennyi időt tölt a felkészüléssel. Svetozar Varićak viszont – aki egyetemistaként ekkor az Einstein házaspárnál lakott –, arról számolt be, hogy Mileva késő éjszakába nyúlóan dolgozott Einstein előadásainak jegyzetein. (Milentijević, 2010, 149–150. o.)

²² Mileva azonban Helena barátnőjének 1909. szeptember 3-án arról ír, hogy férje éppen Salzburgban tart előadást, s most már a német fizikusok elit körébe tartozik, nagyon sokan elismerik munkáját. „Mindennek én nagyon örülök, hiszen megérdemelte ezt, azonban remélem és arra vágyom, hogy ennek a sikernek ne legyen káros hatása az ő emberi mivoltára.” (Popović, 217–218. o.)

1912-ben Albert Berlinbe utazott, s akkor találkozott Elza Löwenthallal, aki anyai ágon első, apai ágon második unokatestvére volt. A vonzalom egyre inkább elmélyült köztük, aminek következtében egyre gyakoribbá vált az otthoni feszültség. Az akkor 8 éves Hans Albertet mindez mélyen érintette és a későbbiekben sokat mesélt erről.

Albert 1913. március 23-án Elzának a következőket írta: „*Mit nem adnék, hogy pár napot Veled tölthessek, na persze... a keresztm nélkül.*”²³ (CP 331. o.)²⁴ Ekkor már a házasságuk egyre elviselhetetlenebb. (Higghfield and Carter 188. o.) 1914-ben pedig Albert már feltételeket is szabott Milevának az együttéléshez a következők szerint:

1. miről kell gondoskodnia (A ruhái mindig rendben legyenek, Mindennap háromszor rendszeren tálaljanak a szobájában, a hálószobája, és a dolgozószobája mindig tiszta legyen, és senki ne nyúljon semmihez az íróasztalán),
2. miről kell lemondania (arról, hogy Albert otthon üljön vele, a közös programokról és utazásokról),
3. mitől kell visszatartania magát (intimitástól, arról, hogy beszéljen hozzá, amikor Albert azt mondja neki, hogy azzal álljon le, arról, hogy benn maradjon a háló vagy a dolgozószobában, ha Albert azt kéri, hogy hagyja el a helyiséget),
4. mire kell elköteleződnie (arra, hogy a gyerekek előtt nem járhatja le). (Milentijevic, 184. o.)

A házaspár 1919. február 14-én hivatalosan is elvált. A váláskor, 1919-ben Mileva negyvennégy éves volt, és krónikus betegséggel küzdött. Túlélte karrierje, lánya és férje elvesztését, fáradhatatlanul kellett ápolnia a betegeskedő Eduard fiát, és rá hárult a Marić család minden problémájának kezelése is.

Albert ekkor negyvenéves volt, világhírű, további felfedezésekre kész, bár a későbbiekben már soha nem alkotott az 1905-ös munkáihoz hasonlókat.

A váláskor megegyeztek abban, hogy amennyiben Albert megkapja a Nobel-díjat, akkor a díjjal járó honorárium egészét Milevának adja. Talán éppen válási egyezségükben a Nobel-díj finansziális részének átengedése mutatja leginkább, hogy egymás között nem volt kérdéses Mileva szerepe az elért eredményben. Mileva ezzel együtt állítólag azzal kezdett fenyegetőzni, hogy felfedi a munkákban való szerepét, hiszen ezek közül sokat saját kezűleg írt. Albert akaratának megfelelően azonban Mileva élete végig csendben maradt.²⁵

Albert Einstein 1921-ben kapott fizikai Nobel-díjat a fotoelektromos hatásért. Ekkor már unokatestvéreivel, Elsával élt házasságban. Az idő múlásával a tét egyre nagyobb lett ahhoz, hogy Albert esetleg megnyilatkozzon Mileva tudományos eredményekben betöltött szerepéről. Ekkor már figyelme nem Mileva sorsára fókuszált.

²³ Albert ekkor már gyakran mondja, hogy Jézushoz hasonlóan, neki is megvan a keresztje, s ez Mileva.

²⁴ The Collected Papers of Albert Einstein, vols 1-10 Princeton: Princeton University Press. 5. dok. 434.

²⁵ Manapság megoszlanak a vélemények a munkákon gyakran jelen lévő kézírásáról. Egyesek a szerzőség bizonyítékaként értelmezik Mileva írását, mások szerint csupán Einstein gondolatait írta le.

5. kép: Elza Löwenthal és Albert Einstein

6. Albert második házassága

1919-ben Einstein összeházasodott egyik unokatestvérével, és mellette alkalmazott egy gyönyörű, de műveletlen titkárnőt, Helene Dukast. 1933-ban a hozzá legközelebb álló négy nővel körülvéve előbb Angliába, majd onnan az Egyesült Államokba költözött. Kik voltak az útitársai? Felesége, Löwenthal Elsa, és annak első házasságából született két lánya, Margot és Ilse (Ilset is feleségül akarta venni), valamint a titkárnő, Helene Dukas, aki „hivatalosan” is a szeretője, és élete végéig legnagyobb bizalmasa volt. Ezt a viszonyt az sem zavarta meg, hogy Else halálát követően még egy rövidebb intermezzó következett Margareta Konenkovával.

Margareta lett az utolsó szerelme. Einstein az egyesült államokbeli Princetonban telepedett le, a helyi egyetemen kezdett dolgozni, és 1935-ben ott ismerte meg Szergej Konenkov szovjet szobrászt és feleségét, akik egyébként szovjet állampolgárok voltak. Az egyetem

adminisztrációja azt szerette volna, hogy Konenkov készítsen mellszobrot Einsteinról. Miután Einstein második felesége szívbetegségben meghalt, Margareta Konenkova Einstein szeretője lett. Einsteinen keresztül találkozott Robert Oppenheimerrel, az amerikai atombomba „atyjával” és más atomtudósokkal.

1945-ben az amerikaiak bombát dobtak Hirosimára és Nagaszakira. Ezt követően Kononenkovék parancsot kaptak Moszkvából, hogy azonnal térjenek vissza hazájukba. Ekkor Margarita utoljára Einsteint látogatta meg. Haláláig leveleztek.

7. A hagyaték

Einstein szellemi és anyagi hagyatékának tulajdonjogát teljes egészében Dukasra és nem az Amerikában élő fiára, Hans Albertre ruházta, hiszen ő anyjához, Milevához kötődött. Dukasban bízott meg a leginkább és tudta, hogy Dukas féltve őrzi majd mindazokat a személyes, családi és tudományos titkokat, amelyekről soha senki nem tudhat.

Röviddel Einstein 1955-ös halála után Dukas, valamint a Princetoni Einstein-ház közigazdása és menedzsere, Otto Nathan megakadályozta Hans Albert feleségét, Frieda Knechtet a Mileváról és Einsteinról szóló könyvének kiadásában. Ez a konfliktus megmutatta, hogy a nyilvános kommunikációban még a közeli hozzátartozók jogai is korlátozottak, és csak szigorúan cenzúrázott információk publikálhatók. Dukas igyekezett őrizni a rábízott titkokat és szorgalmasan támogatni a „zseniális fizikus” mítoszát.

„Hans Albert fia és első felesége, Frieda megállapította, hogy Albert Einstein közvetlenül Mileva halálhíre után a házába küldte bizalmasait, akik átfésülték az iratokat, és engedély nélkül elvitték különféle személyes tárgyait, beleértve a levelezésének egy részét is.”

(Krstić, 204. o.)²⁶

Miért történt meg mindez? Vajon milyen titkokat rejtettek ezek a levelek?

Ennek ellenére a Princeton University Press úgy döntött, hogy Albert Einstein 90. születésnapja alkalmából 28 kötetben kiadja *Albert Einstein Proceedings* (CPAE) címmel összegyűjtött munkáit. A dokumentumok egy részét eredetileg a jeruzsálemi Héber Egyetemen tárolták, amelyet Einstein jelölt ki hagyatéka archívumának. A Princetoni Egyetem 1971-ben vette át az archívumot. A projekt munkája azonban évekig csúszott, mivel Otto Nathan pert indított a kiadók ellen, mert csak egy szerkesztőt jelöltek meg, John Stachel egyetemi fizikaprofesszor személyében. Nathan ragaszkodott ahhoz, hogy kollektív testület, különleges bizottság gondozza Einstein hagyatékát, attól tartva, hogy az Einstein zsenialitásáról alkotott kép nemkívánatos torzulásokat szenvedhet a nyilvánosságban.

Dukas halála után, 1982-ben az összes dokumentum John Stachel szerkesztő kezébe került, és mélyreható ellenőrzésnek vetette alá. Ezzel párhuzamosan kutatást szervezett olyan

²⁶ Krstić, Dord (2004): Mileva & Albert Einstein. Their Love and Scientific Collaboration. Radovljica: Didakta)

ismeretlen dokumentumok feltárására, amelyek Einstein rokonai és barátai kezében maradhattak. A munka sok éven át tartott, de váratlan sikerrel zárult. A már meglévő 43 000 Jeruzsálemben és Bostonban archivált tételen kívül további 25 000 dokumentum került elő. Érdekesség, hogy Hans Albert második felesége egyedül mintegy 400 dokumentumot mentett meg és adott át.

1992-ben megjelent az *Albert Einstein és Mileva Marić Szerelmeslevelek 1897–1903* című könyv, amelyből kiderült, hogy még házasság előtt megszületett Lieserl nevű lányuk. Ezen túlmenően a levelek világossá tették Mileva alapvető szerepét a relativitáselmélet és más elméleti konstrukciók megalkotásában, amelyeket – azzal szemben, ahogyan azt korábban hitték – nem feltétlenül kizárólag Einstein alkotott.

8. Derült égből villámcsapás

A szerelmes levelek megjelenése ingatta meg először azt a bizonyosságot, hogy Albert Einstein volt a relativitáselmélet egyetlen szerzője. Jóllehet Einstein halála után hat hónappal a Szovjetúnióban már megjelent egy írás Abrám Fedorovics Joffe tollából, amely felvetette Mileva szerepét az elmélet kidolgozásában. Joffe minden alappal rendelkezett véleménye kialakításához, hiszen 1905-ben Wilhelm Röntgen asszisztenseként dolgozott, aki pedig akkor az *Annalen der Physik* szerkesztőbizottságának tagja volt. Abrám Fedorovics Joffe így már a megjelenés előtt olvasta a Csodák Évéhez köthető tanulmányokat. 1955 októberében ezt írta *A Fizika Tudomány Eredményei* folyóiratban az „*Albert Einsteinre emlékezve*” című munkájában: „1905-ben az *Annalen der Physik*ben három publikáció jelent meg, amelyek megalapozták azt a három alapvető, amelyen a XX. sz. fizikája tovább fejlődött. A Brown-mozgás, a fotoelektromos hatás és a speciális relativitás elmélete.” Joffe továbbá hozzátette, hogy látta a három korszakalkotó munkát, „amelynek szerzője a Berni Szabadalmi Hivatal addig ismeretlen hivatalnoka Einstein-Marity”. Zárójelben Joffe megjegyezte, hogy „a Marity (Einstein) feleségének lánykori neve, amely a svájci szokások szerint hozzáíródott a férj vezetékneve után.” Tény, hogy Joffe látta a kéziratot, de hibásan arra következtetett, hogy a Marity vezetéknevet Albert vette fel saját vezetékneve mellé. (Milentijevics 128. o.)

Joffe sajnálatosan 1960-ban meghalt, még mielőtt a tudományos közösség érdeklődést mutatott volna Mileva tudományos jelentősége iránt.

Dorđe Krstić fizikus, aki 10 évig tanulmányozta Mileva Marić életét és Alberttel való munkáját, arról ír, hogy az Einstein neve alatt megjelent munkák az „*életben és munkában való partnerségük eredménye*”. Kristić azt állítja, hogy 1901 és 1910 között 22 tanulmány jelent meg Einstein neve alatt, beleértve a Csodák Évének munkáit is, melyek Albert Milevával való együttműködésének termékei voltak. Kristić arra a következtetésre jut, hogy a „*tudományos munkák szerzőségének mai kritériumai szerint Mileva szerzőtárs volt ezekben a jelentős munkákban*”.

Amikor a legfontosabb kérdésen gondolkodunk, hogy vajon Mileva Marić Einstein mennyire vett részt férje, Albert Einstein munkájában, akkor feltétlenül szem előtt kell tartanunk azt a tényt, hogy az elméleti fizikához elengedhetetlenek magas szintű matematikai ismeretek. Maga Einstein is többször elmondta, hogy: *„Szükségem van a feleségemre. Minden matematikai problémát megold helyettem”*. (Trbuhovic-Gjuric, 105–106. o.)

Trbuhovic-Gjuric idézi Dr. Ljubomir-Bata Dumicot is, aki az Einstein család 1905-ös szerbiai tartózkodásának emlékeit dolgozta fel:

„Milevára úgy néztünk fel, mintha istenség lenne, annyira lenyűgözött mindenkit zseniális matematikai tudása. Viszonylag könnyű matematikai feladatokat azonnal, fejben megtudott oldani, és olyanokat, amelyekhez specialistáknak is hetekre lett volna szükségük, két nap alatt elintézett. Mindig megtalálta a saját, eredeti útját, ami a leggyorsabb volt. Tudtuk, hogy ő tette Albertet azzá, amivé vált, ő volt hírnevének eredete. Minden matematikai problémát megoldott neki, különösen a relativitáselméletet illetően.”

9. Levelek

Mileva Marićnak Albert Einstein életében és munkásságában betöltött jelentőségéről a nyilvánosan viták 1987-ben lángoltak fel, levelezésük közzétételét követően. A közvélemény sokkal többet megtudott Mileva Marićról, akit addig alig ismertek, de ez felvetette Mileva Marić szerepének kérdését is Albert Einstein tudományos munkásságában.

Ahogy az várható volt, a levelek tartalma nem csupán az érzelmek kifejezésére szorítkozott, hanem megjelent bennük a két kolléga közötti véleménycsere is a fizika fontos kérdéseiről és más, tudományos munkájuk szempontjából fontos, akkor aktuális témákról. Mindez együttgondolkodásukat is illusztrálta. Az 54 fennmaradt levélből 43 volt Einsteiné, míg Mileva leveleinek nagy része eltűnt. A dokumentumok hiánya még mindig hátráltatja a kutatók erőfeszítéseit, hogy egyértelművé tegyék az igazságot. Később fiuk, Hans Albert azt mondta, hogy egy *„láthatatlan kéz”* eltávolította minden dokumentumot, amely bebizonyíthatta volna, hogy Mileva mikor, hogyan és mennyire segítette Albertet abban, hogy a 20. század egyik leghíresebb tudósává váljon. Ekkor kapott szárnyra az a vélekedés, miszerint az sem kizárható, hogy a relativitáselméletnek két szerzője van.

Íme néhány idézet a levelekből:

„... számomra a közös munkánk nagyon kellemesnek, jónak, előnyösnek és főleg kevésbé száraznak tűnik.” (LL 7. 9. o.).

„Írtam Wien professzornak is Aachenbe a relatív mozgásról szóló cikkünkkel kapcsolatban.” (LL 11. 15. o.).

„Te vagy a jobb kezem” (LL 7. 24. o.).

„A Thomson-effektus kutatása során most egy másik módszert alkalmaztam, amely bizonyos hasonlóságokat mutat a te módszered szerinti κ -függéshez T-szerint... Bárcsak már holnap elkezdhetnék!” (LL 20. 30. o.)²⁷

„Örülök közös munkánk folytatásának. Folytatni kell a kutatást: milyen büszke leszek köznapi ember létemre, ha a feleségemnek doktori fokozata lesz.” (LL 21. 32. o.).

„A világ legszebb élete lesz. Kellemes munka, amit együtt fogunk végezni.” (LL 22. 33. o.).

„Most már sokat tudok a fizikai kémiáról. Élvezni fogod, ha együtt éljük át...” (LL 23. 35. o.).

„Találhatnál valamit az irodalomban.” (LL 24. 37. o.).

„Milyen boldog és büszke leszek, ha a relatív mozgással végzett kutatásunk eredménnyel zárul!” ... „Soha ne felejtse el megnézni, hogy az üveg milyen mértékben felel meg a Dilong-Petty törvénynek!” (LL 25. 39–40. o.)

„Tegnapelőtt Michele (egy diáktárs) meglátogatta nagybátyját, Prof. Jungot, Olaszország egyik legbefolyásosabb professzorát, és átadta neki munkánkat.” (LL 26. 41. o.)

„Egy nagyon jó ötlet jutott eszembe, amely lehetővé teszi molekuláris erők elméletének alkalmazását gázokra is.” (LL 28. 45. o.).

„Még mindig úgy gondolom, hogy O. E. Mayernek elegendő empirikus anyaga van a kutatásunkhoz.” (LL 29. 47. o.).

„Prof. Webernek adtam a munkánkat...” (LL 33. 52. o.).

„Képzeld el, milyen jó lesz, amikor újra akadálytalanul dolgozhatunk együtt, és senki sem szólhat bele a munkánkba.” (LL 36. 54. o.).

„Amit most hiányolunk, azt a jövő jelentős mértékben elhozza.” (LL 37. 56. o.).

„Tudományos ambícióim és személyes hiúságom nem akadályoz meg abban, hogy alárendelt szerepet vállaljak.” (LL 38. 57. o.).

„Szorgalmasan együtt fogunk dolgozni...” (LL 48. 73. o.).

Természetesen a közös munkáról nagyon meghitt, szeretetteljes levelekben társalogtak:

„Szent vagy és maradsz számomra, akit senki sem érinthet meg, és tudom, hogy mindenki közül te szeretsz és értesz a legjobban.” (LL 25. 39. o.).

²⁷ A hő kutatás elvégzéséről van szó Mileva diplomamunkájában, amely doktori disszertációjának alapjául szolgált.

„Amikor nem vagy velem, úgy érzem, mintha hiányozna egy részem, mintha nem is én lennék.” „...hogyan élhettem egyedül korábban, te vagy a kincsem.” (LL 16. 23. o.)

„Nélküled nincs önbizalmam, nélküled nem érzek munkavágyat, és nem is vágyom az életet – egyszóval nélküled nincs életem.” (LL 18. 26. o.)

„Nem találhatnék nálad jobb embert az egész világon, ezt csak most látom, ha másokat figyelek. Úgy becsüllek és szeretlek, ahogy megérdemled.” (LL 21. 31. o.)

„...te vagy a mindenem...” (LL 22. 33. o.)

„Milyen boldog vagyok, hogy rokon természetet találtam benned, amely ugyanolyan erős és független, mint én.”... „Rajtad kívül semmi közöm nincs senkihez, és magányosnak érzem magam.” (LL 23. 36. o.)

„Ha tudnád, mekkora hatalmad van felettem...” (LL 27. 42. o.)

„...amíg van bennem erő és akarat, boldog leszek veled és te leszel az én kis szentélyem.”... „És az én boldogságom a te boldogságod is. Ha tudnád, mit jelentesz nekem, nem irigyelnéd egyik barátodat sem, mert úgy gondolom, hogy szerénységedben több értéket gyűjtöttél össze, mint a többiek együtt.” (LL 29. 47. o.)

„...milyenek mások hozzád képest!” (LL 51. 76. o.)

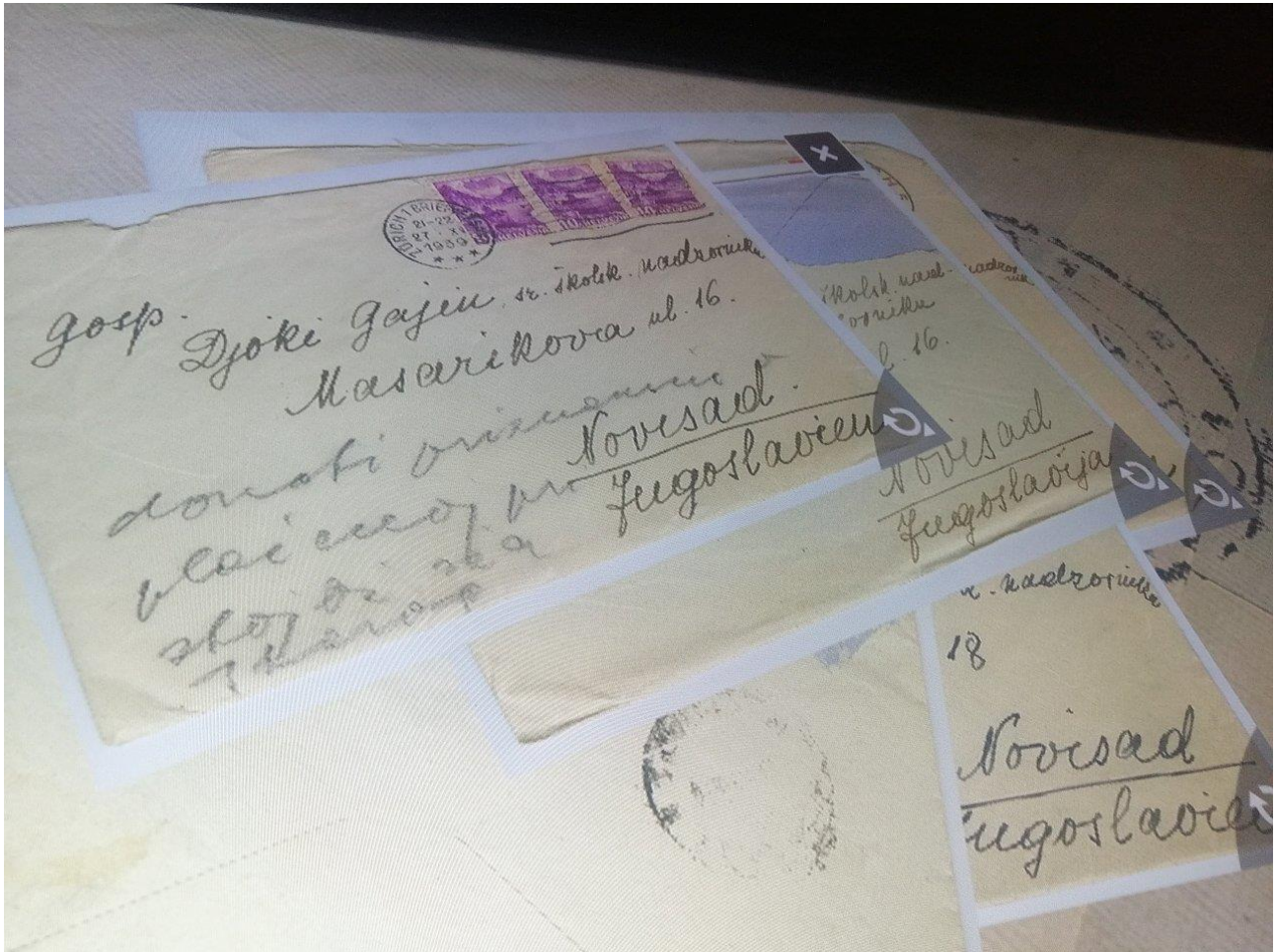
Jóllehet Mileva Marićnak Albert Einstein életében és munkájában betöltött szerepéről a tudományos világ már elkezdett vitatkozni, még továbbra is sok a megválaszolatlan kérdés és a homály. A tudományos közösség néhány lényegi kérdésben különösen megosztott:

1. Egyes tudósok például azt állítják, hogy Mileva Marićnak ugyanolyan érdemei vannak, mint Einsteinnek, mert társszerzők voltak tanulmányaiknak;
2. Vannak, akik azt írják, mint könyvében Desanka Trbuhović Djurić, hogy a főbb tudományos munkák szerzője Mileva volt. [Desanka Trbuhović Djurić (1966/1995): U senci Alberta Einsteina. Beograd: Klub HT.];
3. Mások szerint csak matematikában segített férjének;
4. A legszélsőségesebb vélemény szerint pedig ő csupán Einstein felesége volt, és semmi több. Főként Einstein életrajzíróinál általános ez a vélekedés.

A sok vita után általánosságban egy dologban alakult ki konszenzus: az esküvő után Mileva nem csupán háziasszony volt, aki csak a gyermekeiről gondoskodott.

Mindezzel együtt azonban még ma is az az általános nézőpont, hogy Mileva ténylegesen *nem volt egy különleges tudós, és ha nem lett volna Einstein, róla nem is tudnánk*. Ezzel szemben ugyanúgy felvethető az is, hogy vajon ilyen híressé vált volna-e Einstein Mileva nélkül?

Az igazság kiderítéséhez szükség lenne további dokumentumokra, amelyek ismeretlen archívumokban még mindig elzárva lehetnek valahol.

6. kép: Levelek. Dr. Dušan Jovović Mileva mi smo stena (Mileva egy-kő vagyunk) című multimedialis kiállítás. A szerző fényképe. Újvidék: 2023. február 26.

10. Epilógus

A nagyközönség csak 2004-ben szerzett tudomást Mileva sírjáról. 2009. június 14-én szentelték fel és avatták fel az emlékművet, amelyre Mileva képmása mellé szerb és német nyelven a következő felirat került: „Büszkén és szeretettel a szerb néptől”.

Ez volt az első alkalom, amikor Szerbia hivatalosan tisztelgett Mileva Marić-Einstein emlékezte előtt.

Jelenleg folyamatban van exhumálásának kezdeményezése, hogy földi maradványai kikerülhessenek a közös sírból, és méltó módon eltemethessék. A zürichi hatóságok azonban nem engedélyezik a sír áthelyezését, az Izraelben és Amerikában élő Einstein család minden tagjának jóváhagyása nélkül.

Mileva Marić Einstein leszármazottai a zürichi sírjánál 2018-ban gyűltek össze.

7. kép: Mileva Marić sírköve Zürichben

Szemle

Az egyházak finanszírozásának dilemmái

Tudományos tanácskozás és kerekasztal-beszélgetés

MTA Képesterem
2021. június 29.

A Magyar Közgazdasági Társaság Kultúragazdasági Szakosztálya és a Kortárs Női Reflexiók Fóruma a fenti címmel tudományos tanácskozást és kerekasztal-beszélgetést rendezett az MTA Székházában 2021. június 29-én. A két civil szervezet a témában jártas nyolc személyt hívott meg azzal a szándékkal, hogy a szakterületüket érintően tekintsék át az egyházak társadalomban való szerepének alakulását a rendszerváltás óta. Különös tekintettel a hitéleti és közfeladatok zavartalan ellátásához szükséges feltételek megteremtésére.

A meghívottak előadásaikban elemezték az elmúlt időszak e területet érintő jogszabályi helyzet alakulását és annak visszasságait, a történelmi helyzet változásait, filozófiai és teológiai összefüggéseit, közgazdasági megítélését, a közfeladatokat ellátó intézmények irányítási problémáit, a kialakult helyzet nemzetközi megítélését.

Az előadásokat követő kerekasztal-beszélgetésen a résztvevők egyetértettek abban, hogy az egyházakkal közösen kialakított, a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény, melyet az Országgyűlés 1990. január 24-én egy ellenszavazattal megalkotott és jóváhagyott, jó alap volt az egyházak teljes szabadságának garantálásához, értékmegőrző és értékteremtő tevékenységük újraindulásához. Ez a törvény biztosította a Magyar Köztársaság és az Apostoli Szentszék közötti 1990. február 9-én Budapesten, Agostino Casaroli bíboros, államtitkár és Németh Miklós miniszterelnök által aláírt diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről szóló dokumentumot.

Erre a törvényre épült a volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről szóló 1991. évi XXXII. törvény, melyet az Országgyűlés 1991. július 22-én hozott, mely elősegítette az 1948-ban államosított egyházi házas ingatlanok visszaigénylését, hitéleti és közfeladatokkal kapcsolatos állampolgári igények (pl. oktatás-nevelés, gyermek- és ifjúságvédelem, kulturális, művészeti, műemlékvédelmi, közgyűjteményi, hagyományok és új hagyományok kialakítása, szociális, karitatív, egészségügyi stb.) kielégítésében való részvételüket.

E két törvény alapján az elmúlt harminc év alatt az egyházak jelentős szerepet vállaltak a hitéleti feladataik ellátásán kívül az állam kötelező feladatainak átvállalásával is. A közfeladatokban való részvételük zavartalan ellátásához szükséges pénzügyi működési

feltételeket a már említett 1990. évi IV. törvény előírásai garantálják ma is, a szektorsemleges finanszírozás elvének érvényesülésével.

A Magyar Kormány kezdeményezésére az Apostoli Szentszékkal 1997. június 20-án Rómában aláírt megállapodást is a fenti törvények figyelembevételével készítette a két állam által delegált Vegyes Bizottság. Ez a nemzetközi megállapodás elsősorban a Magyar Állam és a Magyar Katolikus Egyház közötti anyagi természetű kérdésekben ad garanciákat a közfeladatok zavartalan ellátása érdekében.

Ennek alapján az egyház által fenntartott intézmények normatív finanszírozása kiegészítő normatíva biztosításával válhatott teljessé, valamint az egyházi felsőoktatás és a közgyűjtemények támogatását is garantálja az állam.

Állami támogatásként (az olasz, a spanyol gyakorlathoz hasonlóan) az állam biztosítja, hogy az szja 1%-áról az adófizető állampolgár az általa megjelölt egyház javára dönthet szabad felhasználásként.

A volt egyházi ingatlanok tulajdonrendezése kapcsán, ha az egyház az állam javára lemond a jogosan visszaigényelhető házas ingatlanjairól, azok összértékének 5%-os kamatát, inflációs rátával kezelt örökös járadékként biztosítja az állam, melyet az egyház szabadon felhasználhat.

A Kormány 1997. május 15-i döntése alapján, az egyenlő elbírálás elve szerint a Magyarországon működő egyházak, felekezetek és vallási közösségek számára úgy lehetett biztosítani a Szentszékkal megkötött megállapodásban levő lehetőségeket, mint nem nemzetközi jogalanyokkal, hogy hat törvény módosításával, illetve alkotásával lehetőségük legyen kormány szintű megállapodásokat kötni. 1997. december 2-án az Országgyűlés nagy többséggel megerősítette a Szentszékkal kötött megállapodást, és a beterjesztett hat törvényt elfogadta. A Kormány hat egyházzal, felekezettel és vallási közösséggel kötött 1999-ben hasonló megállapodásokat, egy úgynevezett kiegészítő járadék bevezetésével, amit később korrigált a Katolikus Egyház esetében is.

A kerekasztal résztvevői egyetértettek abban, hogy a fent említett törvények alapján az egyházaknak a közfeladatok ellátása esetében az intézmények működtetésénél a gyakorlatban érvényesül a szektorsemleges finanszírozással kapcsolatos elv, államközi megállapodással is biztosítva. Továbbá azzal is, hogy az elmúlt időszakban kis előrelépés volt egy-két törvény kapcsán az egyházak hitéleti tevékenységéhez szükséges anyagi feltételek megteremtése érdekében. [Első példa: az 1%-os szja bevezetésével, ami sajnos lassan elveszti funkcióját, ha egyjegyűvé csökken ez az adó. Második példa: a lemondott házas ingatlanok után járó 5%-os kamat, melyet az eredeti megállapodás szerint a nemzetközi valutakosár (70% DM, ill. EUR és 30% USD) szerint kellene biztosítani.] Ezzel nem tekinthető megoldottnak az egyházaknak a mindenkorai politikától mentes önállósága, illetve önálló gazdálkodása. EZ AZ ELSŐ FINANSZÍROZÁSI DILEMMA.

Meg kell jegyezni, hogy a rendszerváltás időszakában az egyházakkal közösen kidolgozott jogi és gyakorlati rendszer példaértékű volt a szocialista országok számára is. 1997. március 3–5. között Budapesten az ENSZ mellett működő Nemzetközi Lelkiismeret és Vallásszövetség (The International Religious Liberty Association, IRLA), valamint az Európai Tanács, a Magyar Országgyűlés és a Magyar Kormány által szervezett nemzetközi konferencián a hétéves magyar gyakorlat megmérettetésére került sor. A megmérettetés pozitív megítélést kapott a világ minden tájáról érkezett, e témában érintettek részéről. Itt hangzott el a lengyel képviselő részéről, hogy ez a Magyar Modell, melyet meg kell, hogy ismerjenek a világ országai. Ennek érdekében egy 15 pontból álló Budapesti Ajánlást fogalmazott meg a konferencia, amit az IRLA négy nyelvre lefordítva eljuttatott a világ minden országa elnökének. A nemzetközi megítélésünk a Szentszékkal kötött megállapodásban rögzítettekkel együtt a Vatikán számára is példaértékűvé vált.

A kerekasztal résztvevői nem tartják szerencsésnek a közepes, illetve kis települések lelkipásztorai számára állami adómentes jövedelem kiegészítésének bevezetését. Az állam és az egyház szétválasztásának elvével ez nincs szinkronban. Az embert szolgáló mellérendelt viszony helyett egy alá-fölé rendelt viszonyra alakult az 1999-ben kialakított rendszert. A lelkipásztorok megnövekedett feladataikhoz szükséges megélhetési jövedelem biztosítását nem az államnak kell megoldania, hanem az egyháznak. EZ A MÁSODIK FINANSZÍROZÁSI DILEMMA.

A szektorsemleges finanszírozás nem érvényesül az egyházak által fenntartott intézmények, épületek rekonstrukcióinak, fejlesztéseinek hosszú távra biztosított jogi és gyakorlati rendszerében. A rendszerváltozás után az egyházakkal és a pénzügyi kormányzattal közösen került kidolgozásra a címzett és céltámogatási rendszer (pl. egyházi oktatási intézmények rekonstrukciói és fejlesztései, az egyházi szociális intézmények rekonstrukciói és fejlesztései stb., melyek a költségvetésben külön-külön jogcímekeként szerepeltek, továbbá címzettként szerepelt a költségvetésben pl. a Bethesda Gyermekkorház, a Szent István-bazilika vagy a Dohány utcai zsinagóga). Ez kiszámíthatóságot és tervezhetőséget adhat az egyházak számára az aktuális és általuk rangsorolt felújítások és fejlesztések megvalósításához. Mindez nem mondható el az előre nem tervezett, kiszámíthatatlan időben javasolt pénzügyi lehetőségekre adandó pályázati opciókról. EZ A HARMADIK FINANSZÍROZÁSI DILEMMA.

A fent említett dilemmák megszüntetésére, az egyházak áldásos, embert szolgáló tevékenységük zavartalan ellátása érdekében, önálló gazdálkodásuk megteremtése lehet a tényleges megoldás. Úgy, hogy a 75 évvel ezelőtt elkobzott vagyonuk jogi rendezését kellene napirendre tűzni a politikának az érintett egyházakkal közösen, figyelembe véve, hogy akkor zömében a hívók vagy a kegyurak adományai alapján egy-egy egyházközség templomainak, parókiáinak, lelkipásztorainak munkáját és működését az ún. papi földek jövedelmei biztosították. Ezen elkobzott birtokok természetben való visszaadására az eltelt időszak változásainak figyelembevételével ugyan nem kerülhet sor, de a vagyon értékének közös megállapítására igen, mely meghatározhatja a kárpótlás nagyságát. Ezen összeg és az állam javára lemondott volt egyházi ingatlanokért kapott százalékos kamat örökös inflációval kezelt összértékének összevonásával a hitéleti feladatainak ellátásához szükséges pénzt kellene az

államnak biztosítania az egyház számára. Természetesen ezáltal a lelkipásztorok jövedelemkiegészítésének állami biztosítása megszűnik, azt az egyház saját döntésére bízva.

A felsorolt finanszírozási dilemmákkal, azok bemutatásával és megoldási lehetőségeivel a kerekasztal résztvevői egyetértettek.

A jogi helyzet áttekintéskor a kerekasztal résztvevői arra is figyelemmel voltak, hogy az egyházak, amelyek részt vesznek a közfeladatokban, hogyan és milyen módon vehetnek részt az azokat szabályozó jogalkotásban is. Harminc éve jelentős mértékben vannak jelen a születéstől a halálig az embert szolgáló különböző intézmények rendszerében. Ezért a jogalkotónak az egyes aktuális kérdések szabályozásának koncepcionális szakaszában is be kellene vonni az érintett egyházakat (pl. közoktatás, felsőoktatás, gyermek- és ifjúságvédelem, családvédelem, népességfogyás megállítása, hajléktalanok és szegények gondozása, karitatív, szociális, egészségügyi intézmények működtetése, műemlékvédelem, vendéglátás és idegenforgalom, turizmus, kulturális értékek megőrzése és terjesztése, kegyeleti kultúra, néphagyomány és népművészet gondozása stb.). Ennek jogi rendezését a jogalkotásról szóló törvényben kellene egyértelművé tenni, vagy a Kétkamarás Parlament létrehozásával lehetne megvalósítani, ahol az egyházak választott vezetői tudnák képviselni közösségeiket a fenti aktuális kérdésekben, természetesen a nemzetiségi önkormányzatok, önkormányzati szövetségek, szakmai érdekképviselői szervek, a tudomány és a művészet választott képviselőivel együtt.

Az egyházak jogalkotásban való részvételének tisztázása A NEGYEDIK MEGOLDÁSRA VÁRÓ DILEMMA.

A kerekasztal résztvevői egyetértenek abban, hogy az egyházak finanszírozási és jogi dilemmáinak orvoslásának, illetve megelőzésének az alapja a rendszeres és folyamatos párbeszéd az állam és az egyházak között. E feladat rendezésénél példa lehetne az Európai Unió működéséről szóló szerződés egyházakra vonatkozó 17. Cikkely (1). Az Unió tiszteletben tartja, és nem sérti az egyházak és a vallási szervezetek vagy közösségek nemzeti jog szerinti jogállását a tagállamokban [17. Cikkely (3)]. Elismerve identitásukat és különleges hozzájárulásukat, az Unió nyílt, átlátható és rendszeres párbeszédet tart fenn ezekkel az egyházakkal és szervezetekkel. Ennek adaptálásával kellene megteremteni Magyarországon is a folyamatos párbeszéd jogi és a szervezeti rendszerét az egyházakkal közösen.

Az elmúlt 30 év alatt az állam és az egyházak kapcsolatát koordináló kormányzati szervezet volt már Művelődési Minisztérium, Kulturális Minisztérium, Miniszterelnöki Hivatal, főosztály és helyettes államtitkárság szintű, és volt közvetlen a miniszterelnökhöz kötődő Egyházi Kapcsolatok Államtitkárságként működő szervezet is az egyházak által delegált, a folyamatos kapcsolatot tartó képviselőkkel együtt. Jelenleg nem működik önálló szervezetként az egyházi koordinációs feladatokat végző szervezet, csak egy államtitkárságon belüli főosztályként, amely nem rendelkezik jelentős jogosítványokkal.

Tehát AZ ÖTÖDIK MEGOLDÁSRA VÁRÓ DILEMMA a rendszeres párbeszédet végző kormányzati szervezet jogi és szervezeti kérdéseinek kialakítása, az Európai Unió működéséről szóló szerződés erről rendelkező rendszerének adaptálásával.

Mindennek kapcsán érdemes lenne az Európai Unióval való közös megállapodással Budapesten létrehozni egy Nemzetközi Konzultációs és Dokumentációs Központot a már idézett 17. Cikkely szerinti feladatok végrehajtására. Ennek az intézménynek a fő feladata az volna, hogy az Európai Parlament és az Európai Bizottság elé kerülő napirendek megtárgyalása előtt az egyházi szervezetekkel azokat véleményezteti, természetesen olyan kérdésekben, melyekben az egyházak is jelentős szerepet tölthetnek be. Az egyes országok által kialakított gyakorlatok, rendszerek dokumentációinak ismeretében orientálhatja más országok kialakítandó rendszerét (például a várható csatlakozó országok esetében is). Természetesen a rendszeres párbeszéd érdekében kialakítandó magyar gyakorlatnak ebben az esetben példaértékűnek kell lennie. Ez volna A HATODIK MEGOLDÁSRA VÁRÓ FELADAT, mellyel az Unión belül és más országok esetében is erősödhetne az ország diplomáciai kapcsolata is.

[Az egyházak finanszírozásának dilemmái \(videó link\)](#)

A konferencia résztvevői - az előadások sorrendjében:

Birinyi József, MKT KGSZ, elnök – **Major Gyöngyi**, KNRF, elnök:

Köszöntők

Platthy Iván, pedagógus, nyugalmazott egyházügyi címzetes államtitkár:

Az egyházak finanszírozásának kérdései

Robák Ferenc, nyugalmazott nagykövet, címzetes egyetemi docens:
A Vatikáni Megállapodás nemzetközi kontextusban

Schweitzer Gábor, jogász, tudományos főmunkatárs (TK JTI):
Az egyházak és vallási közösségek jogállásának aktuális kérdései

Kovács Kálmán Árpád, egyháztörténész, tudományos munkatárs (VERITAS Intézet):
Egyházpolitikai minták, modellek és az egyházak szabadságát garantáló jogrendszer alakulása a rendszerváltástól napjainkig

Cselényi István Gábor, teológus, professor emeritus:
Az egyházak szerepe a személyközpontú társadalom kihívásaira

Garaczi Imre, filozófus, MTA-VEAB alelnök:
Az állam és az egyházak közötti koordináció változó szervezeti formái

Gábor József, közgazdász, nyugalmazott közigazgatási államtitkár:
Az egyházi ingatlanrendezés értékelése a közfeladat-ellátás összefüggésében

Torba Nándor, köztisztviselő, nyugalmazott kormányfőtanácsadó:
Az 1997-es egyházfinanszírozási törvény koncepciója

Ismeret-Szerző

Dr. Domokos Tamás

Bezzeg az új idők – Hősök, Művészek, Próféták és Nomádok nyomában

Balázs Júlia Emlékkonferencia

2022. május 11.
Titkok Háza, Székesfehérvár

[Bezzeg az új idők - Hősök, Művészek, Próféták és Nomádok nyomában
\(videó link\)](#)